

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»**

Ειρηνική συνύπαρξη Μνημείων και Πολιτισμών:
Η τύχη των ισλαμικών λατρευτικών μνημείων της Χίου και των ορθοδόξων
ναών στην παρακείμενη μικρασιατική ακτή (περιοχή Ερυθραίας). Μία
μελέτη περίπτωσης

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της
ΚΑΡΑΒΟΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗΣ**

Διπλωματούχου της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

**Επιβλέπουσα: ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ**

Καλαμάτα, Μάρτιος 2012

Χάρτης Ερυθραίας

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
1. ΧΙΟΣ	18
1.1. Ιστορική αναδρομή στην πόλη της Χίου (16 ^{ος} αι.-1922).	18
Παράρτημα Ι Λατρευτικά ισλαμικά μνημεία Χίου: συνοπτική περιγραφή.	22
2. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΡΥΘΡΑΙΑ	30
2.1. Σύντομη ιστορική αναδρομή στη μικρασιατική Ερυθραία.	30
2.2. Ορθόδοξα λατρευτικά μνημεία Ερυθραίας (16 ^ο αι.-1922).	32
Παράρτημα ΙΙ Ναοί της Μητρόπολης Κρήνης (Νοέμβριος 1902-Αύγουστος 1922): συνοπτική περιγραφή.	36
Παράρτημα ΙΙΙ Ναοί της Μητρόπολης Εφέσου.	67
3. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΑΓΑΘΟ	77
3.1. Μνημείο: έννοια, ιδιότητες, διαχείριση.	77
3.2. Έννοιες και μνημεία: κοινωνική μνήμη και λήθη.	83
3.3. Επιλεκτική μνήμη, επιλεκτική, θεσμοθετημένη λήθη.	90
3.4. Ταυτότητα και μνήμη: εθνική ταυτότητα και ο εθνικός «Άλλος».	93
4. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	97
4.1. Νομοθετικό πλαίσιο.	97
5. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	104
5.1. Η προστασία των μνημείων σήμερα.	104
5.2. Η πολιτισμική κληρονομιά ως πολιτισμικός πόρος.	109
5.3. Διαχείριση μνημείων σε Ελλάδα και Τουρκία: μελέτη περίπτωσης (case study).	111
5.3.1. Τουρκία.	111
5.3.2. Ελλάδα.	120
6. ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΧΡΗΣΗΣ	129
7. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΕΙΡΗΝΙΚΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ	134

ΕΠΙΜΕΤΡΟ	139
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	149
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	158
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	160
ΕΙΚΟΝΕΣ	162

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Για ποιο λόγο ο άνθρωπος επιδίδεται συχνά στην όντως δραματική και απεγνωσμένη προσπάθεια της διάσωσης και συντήρησης των μνημείων του παρελθόντος, αν και γνωρίζει ότι η αντικατάσταση του παλαιού από το καινούριο δημιουργήμα αποτελεί αναπότρεπτη και νομοτελειακή ανάγκη του ανθρώπινου βίου; Πώς εξηγείται η τάση του σύγχρονου ανθρώπου να διατηρεί δεσμούς με το παρελθόν, τη στιγμή που πορεύεται συγχρόνως με ιλιγγιώδη ταχύτητα προς το μέλλον;

Ο άνθρωπος, προφανώς, στρέφεται προς το παρελθόν για να πιστοποιήσει την ταυτότητά του. Με την έκφραση «ιστορική ταυτότητα ενός λαού» εννοούμε το σύνολο των πράξεων και των έργων που ένας λαός δημιούργησε στο παρελθόν, το οποίο άλλωστε συνθέτει και τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Όσο για την έννοια της ιστορικής μνήμης, θεωρούμε ότι είναι το σύνολο των υλικών και πνευματικών έργων που ένας λαός δημιούργησε στο χώρο και στο χρόνο κατά το παρελθόν. Η γνώση επομένως του παρελθόντος είναι η δύναμη που βοηθά τους λαούς όχι μόνο να υπάρξουν, αλλά και να πιστοποιήσουν την ύπαρξή τους. Για τον λόγο αυτό, λοιπόν, οι λαοί στρέφονται στα επιτεύγματα του παρελθόντος τους, αναζητώντας στηρίγματα ψυχολογικά, πνευματικά, ηθικά.

Η «Προστασία» και η «Διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς» είναι νέες φαινομενικά έννοιες στην επιστήμη και συσχετίζονται με την προστασία των μνημείων και των μνημειακών συνόλων¹. Ο τρόπος δε που τα μνημεία αξιολογούνται, ιεραρχούνται και προστατεύονται είναι απόρροια της πολιτικής κοσμοθεωρίας που κυριαρχεί σε κάθε εποχή². Η σύγχρονη άποψη που επικρατεί για την προστασία των μνημείων εισάγει την ιδέα της παγκοσμιότητας – της οικουμενικότητας στα επιτεύγματα της τέχνης και της επιστήμης. Ο τρόπος με τον οποίο οι λαοί διαχειρίζονται τόσο τα μνημεία τους, όσο και τα μνημεία των «άλλων» αντανακλά το επίπεδο ωριμότητας, αυτογνωσίας και πολιτισμού που έχουν κατακτήσει. Η ιστορία όμως αποδεικνύει ότι σε περιόδους κρίσης και ιδιαίτερα σε εμπόλεμες περιόδους, άνθρωποι και μνημεία έχουν ακριβώς την ίδια μοίρα, καθώς υφίστανται την ανελέητη βιαιότητα των αντιπάλων τους.

---

¹ Λάββας 2010: 90.

² Λάββας 2010: 108.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή εισαγωγή, αισθάνομαι την ανάγκη και την υποχρέωση να ευχαριστήσω θερμά όλους εκείνους που με βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν άμεσα ή έμμεσα στην παρούσα μελέτη. Πρωτίστως, την καθηγήτριά μου και επιβλέπουσα της εργασίας μου, κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου, για την πολύτιμη πνευματική και ηθική της βοήθεια, καθώς και για την καθοδήγηση που μου παρείχε στη διάρκεια της ερευνητικής και συγγραφικής μου πορείας. Πολλές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στο φιλόλογο-συγγραφέα κ. Θεόδωρο Κοντάρια για τη συνεχή του βοήθεια στις ερευνητικές μου αναζητήσεις και για την παραχώρηση μέρους του ιδιαίτερα σημαντικού φωτογραφικού του αρχείου, στη δρ. κα Αθηνά Ζαχαρού-Λουτράρη για την παραχώρηση μέρους του φωτογραφικού της υλικού, στην κα Όλγα Βάσση, Διευθύντρια της 3^{ης} ΕΒΑ Χίου, για την παραχώρηση άδειας φωτογράφισης του εσωτερικού και του εξωτερικού χώρου των ισλαμικών λατρευτικών μνημείων της Χίου, καθώς και για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από το αρχείο της 3^{ης} ΕΒΑ, όπως και στον π. Γεώργιο Λιαδή για τις επεξηγήσεις του σε εκκλησιαστικά θέματα. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης «Κοραής» της Χίου για τη βοήθειά του, καθώς και στην κα Ρένα Δαμίγου, υπεύθυνη του Τμήματος Δημοσίων Σχέσεων του Δήμου Χίου, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από το προσωπικό της αρχείο. Τέλος, ευχαριστώ ιδιαίτερα τη φιλόλογο κα Θεοδώρα Κτενά για τη φιλολογική επιμέλεια της μελέτης και τον Αρχιγραμματέα της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, πανοσιολογιότατο Αρχιμανδρίτη Βαρθολομαίο Σαμαρά, για την κατατοπιστική του πληροφόρηση σχετικά με τους ορθόδοξους χριστιανικούς ναούς, που έχουν λειτουργήσει έως σήμερα στην τουρκική επικράτεια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(...) Στιγμές στιγμές θαρρώ πως οι στρατιώτες
που πέσανε στη ματωμένη γη
δεν κείτονται -θαρρώ- κάτω απ' το χώμα
αλλά έχουν γίνει άσπροι γερανοί...

Πετούν και μας καλούν με τις κραυγές τους
Απ' τους καιρούς αυτούς τους μακρινούς
ίσως γι' αυτό πολλές φορές σιωπώντας,
κοιτάμε τους θλιμμένους ουρανούς³.

Η πρώτη σκέψη κάποιου, που φέρνει στο μυαλό του εθνικές τραγωδίες, είναι οι ανθρώπινες απώλειες που αυτές επιφέρουν και ο πόνος που προκαλεί στον άνθρωπο η κάθε είδους καταστροφή. Στις τραγωδίες και τις καταστροφές ο κάθε ένας δίνει τις δικές του ερμηνείες. Για παράδειγμα, ο καθημερινός άνθρωπος λειτουργεί παρορμητικά, ενώ ο ιστορικός, κρατώντας απόσταση ασφαλείας από τα γεγονότα εξετάζει τις αιτίες, τις αφορμές, το γενικότερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, στοιχεία, που στο έμπειρο μάτι του μελετητή-ερευνητή δίνουν απαντήσεις, αποσαφηνίζουν και διαλευκαίνουν ακόμη και τα πιο στυγερά εγκλήματα. Λίγοι πάντως είναι αυτοί που εξετάζοντας μία εθνική καταστροφή στρέφουν το βλέμμα στα μνημεία, στους σιωπηλούς αλλά «εύγλωττους» μάρτυρες του παρελθόντος. Συχνά μάλιστα τα μνημεία είναι ο πρώτος στόχος των αντιπάλων, καθώς φέρουν το βάρος της ιστορικής πορείας κάθε λαού και αποτελούν αδιάσειστα σύμβολα του πολιτισμού του. Στα θύματα λοιπόν μίας τραγωδίας δεν εντάσσονται μόνο τα έμψυχα όντα, αλλά και τα ιστορικά μνημεία, που αν και άψυχα, συνυπάρχουν με τους λαούς και αποτελούν συστατικά στοιχεία της ταυτότητάς τους.

Τα λατρευτικά μνημεία, κυρίως σε στιγμές έντασης και σε εμπόλεμες περιόδους, όπως αποδεικνύει η ιστορία, γίνονται αποδέκτες του πιο αδυσώπητου μένους και της πιο

---

³ Λαϊκό ρωσικό τραγούδι που αναφέρεται στους αδικοχαμένους νεκρούς των πολέμων. Η μετάφραση είναι του Γ. Ρίτσου.

ανείπωτης αγριότητας του ανθρώπου, ο οποίος επειδή αρνείται να τα αποδεχθεί, τα καταστρέφει. Για την καταστροφή των μνημείων-συμβόλων το άτομο χρησιμοποιεί «ευτελή» προσχήματα, ιδιαίτερος όταν θεωρεί ότι τα μνημεία αυτά είναι ‘αντίθετα’ στη θρησκευτική-ιδεολογική παράδοση που υπαγορεύει η δική του κουλτούρα.

Οι βεβηλώσεις μνημείων, όταν αποκαλυφθούν, σπάνια παρουσιάζουν το πραγματικό μέγεθος της καταστροφής που έχουν υποστεί τα μνημεία. Αρκετές φορές μάλιστα, σε περιόδους κρίσης, οι βεβηλώσεις καλύπτονται πίσω από κίβδηλα και αστήρικτα επιχειρήματα υπονόμευσης και απειλής της δημόσιας τάξης, ακόμη και της εθνικής κυριαρχίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό γι’ αυτόν, που προβαίνει σε μία βέβηλη και ανόσια πράξη, να τη δικαιολογεί αρχικά στον εαυτό του και κατόπιν στους υπολοίπους, διατηρώντας έτσι την “αρετή” του και καθησυχάζοντας τη συνείδησή του. «Τίποτε δεν μοιάζει στην “αρετή” τόσο πολύ», αναφώνουσε ο ποιητής και συγγραφέας της Γαλλικής Επανάστασης Sain Juste, «όσο το μεγάλο έγκλημα».

Η ιστορία όμως δίνει τη δική της απάντηση, όταν γράφεται βάσει επιστημονικών κανόνων, με αντικειμενικότητα και χωρίς προκαταλήψεις. Τότε μόνο αποδεικνύεται «δίκαιος κριτής», που απενοχοποιεί τους αθώους και «καταδικάζει» τους ενόχους. Για την επιστήμη της ιστορίας δεν υπάρχουν άρρητα και απρόρρητα, παρά μόνον ρητά, τα οποία καλείται συνεχώς να φέρνει στο προσκήνιο. Ο ρόλος της είναι να απομυθοποιεί και να παρουσιάζει τα γεγονότα στη σωστή τους διάσταση, αντικειμενικά και σφαιρικά, χωρίς προτιμήσεις και προειλημμένες αποφάσεις. Οι λαοί, οι κυβερνήσεις, οι πολιτικές ή οι θρησκευτικές εξουσίες, κρίνονται άλλωστε με βάση τα πεπραγμένα τους⁴.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η εκδοχή του Νίκου Καζαντζάκη για την Ιστορία. Η εξιστόρηση είναι, κατά τη γνώμη του, το «ασυγκίνητο ανακάλυμμα από τη σκιώδη

---

⁴ Ο μεγάλος στοχαστής του 20^{ου} αιώνα Elie Kedourie αναφέρει ενδεικτικά: «Η αχρειότητα δεν αποτελεί αποκλειστικό προπατορικό αμάρτημα κανενός, και το ίδιο ισχύει αντίστροφα, για την αρετή, τη σύνεση ή την ευσπλαχνία, που δεν μπορούν να αναγνωριστούν εκ προοιμίου, παρά μόνον αν οι πράξεις του τις δικαιολογούν»: Kedourie 2002: 24.

Ο Kedourie γεννήθηκε το 1926 στη Βαγδάτη, στο υπό βρετανική εντολή νεοσύστατο κράτος του Ιράκ. Γόνος εβραϊκής οικογένειας με μακρά ραββινική παράδοση στα γράμματα, φοίτησε στην τοπική σχολή της Alliance Israélite Universelle και κατόπιν σπούδασε Οικονομικές και Πολιτικές Επιστήμες στο LSE του Λονδίνου. Στη συνέχεια, εκπόνησε την διδακτορική του διατριβή στην Οξφόρδη με θέμα τον ρόλο της Βρετανίας στην διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Στην διατριβή του, αντλώντας επιχειρήματα από πρωτογενείς πηγές υποστήριξε, πως η αραβική εθνογένεση και η δημιουργία νέων εθνικών κρατών όπως το Ιράκ και η Συρία, δεν συνιστούσαν καθόλου απλές ή φυσιολογικές διαδικασίες και κατηγορούσε τους Βρετανούς εντολείς για κυριαρχία της πολιτικής ιδεοληψίας επί της πολιτικής ευθύνης: Kedourie 2002: 3,4.

υπαρξη των αναμνήσεων στη στέρεη μορφή του λόγου»⁵. Κάθε εποχή επιλέγει από το παρελθόν αυτό που ταιριάζει στις δικές της ανάγκες. Η Ιστορία ωστόσο για τον Καζαντζάκη δεν απολαμβάνεται αισθητικώς, αλλά βιώνεται ως ψυχικό υλικό, είναι μία «ες Άδου κάθοδος» κατά το πρότυπο της ομηρικής Νέκυιας.

Στην παρούσα μελέτη αντικείμενο της ενασχόλησής μας αποτελεί η πολιτισμική διαχείριση των ισλαμικών λατρευτικών μνημείων της Χίου και των ορθόδοξων ναών της παρακείμενης μικρασιατικής ακτής, της χερσονήσου της Ερυθραίας. Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης εκτείνεται για τη Χίο από το 1566, από την κατάληψη, δηλαδή, του νησιού από τους Οθωμανούς, έως και τη σύγχρονη εποχή. Στην περίπτωση της Ερυθραίας εξετάζεται τόσο η οθωμανική περίοδος, όσο και τα αρχικά έτη συγκρότησης του εθνικού κράτους της Τουρκίας. Ιδιαίτερη πάντως έμφαση δίνεται στην περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922), καθώς τότε πραγματοποιήθηκαν, κυρίως από μουσουλμάνους Νεότουρκους, στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου, σημαντικότερες καταστροφές στους ορθόδοξους ναούς⁶. Θα αναφερθούμε λοιπόν εκτενώς στην οθωμανική περίοδο, η οποία κατά τη διάρκεια των αιώνων και με την επίδραση της Δύσης μετασηματίστηκε σταδιακά, και από Οθωμανική Αυτοκρατορία μετατράπηκε με το κίνημα των Νεοτούρκων (1908) σε εθνικό κράτος.

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η Χίος απολάμβανε σημαντικών προνομίων, όπως φορολογικές απαλλαγές, ελευθερία στην άσκηση της λατρείας, κλπ⁷. Όσον αφορά στη διοίκηση των Τούρκων, αυτή υπήρξε λιγότερο άτεγκτη συγκριτικά με άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επειδή όμως η ηπιότερη διακυβέρνηση, που απολάμβανε η Χίος, δεν εκτιμήθηκε, σύμφωνα με τους Οθωμανούς, από τους

---

⁵ Καραλής 1994: 151,159.

⁶ Για τις καταστροφές των μνημείων ευθύνονται, σε μικρότερο βαθμό, εκτός από τους μουσουλμάνους στρατιώτες και οι σύμμαχοι των Οθωμανών, Γερμανοί και Ιταλοί. Ιταλοί, για παράδειγμα, είχαν εισχωρήσει στα άτακτα σώματα των Τσετών και τρομοκρατούσαν τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς με λεηλασίες και βανδαλισμούς. Επιπλέον, τα μνημεία πρέπει να υπέστησαν φθορές πιθανότητα και από συμπλοκές και ανταλλαγή πυρών μεταξύ του ελληνικού στρατεύματος που υποχωρούσε και των Τούρκων που προήλαυναν.

⁷ Την παροχή προνομίων στη Χίο από την Υψηλή Πύλη αναφέρει ο Βαχίτ Πασάς στο έργο του *«Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά»*, ο οποίος διορίστηκε το 1820 φρούραρχος της Χίου (muhafiz) και θεωρείται ως ο κύριος υπεύθυνος για τις σφαγές στο νησί: «... την άλλη μέρα ο τοποτηρητής συγκάλεσε συμβούλιο, στο οποίο προσκλήθηκαν οι πρόκριτοι του νησιού και τους φανέρωσε τη διάθεση της Υψηλής Πύλης πως, αν παραμείνουν στην υπακοή, τούς υπόσχεται ότι υπάρχει η πρόθεση να συνεχιστεί γι' αυτούς, από την πλευρά της κυβέρνησης, η παροχή ειδικών προνομίων. Αν όμως αυτή διαπιστώσει την παραμικρή παρεκτροπή, δεν πρόκειται να λυπηθεί το αίμα των αθών και ότι σκοπεύει να τους τιμωρήσει όπως τους αξίζει ...»: *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά*, 2007: 48

κατοίκους της, αφού αυτοί εξεγέρθηκαν το 1822 με σκοπό τη δημιουργία αυτόνομου ελληνικού κράτους, η τιμωρία που τους επέβαλαν οι κυρίαρχοι υπήρξε παραδειγματική. Κατέσφαξαν το 1/3 του πληθυσμού του νησιού⁸. Η σφαγή αυτή έμεινε ανεξίτηλη όχι μόνο στις σελίδες της τοπικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας, αλλά και στα μνημεία του νησιού.

Ας σημειωθεί ότι τόσο η Χίος, όσο και η Ερυθραία, γνώρισαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας αρκετές περιόδους αυστηρών περιορισμών, αλλά και περιόδους χαλαρότητας στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας. Ανάλογη με την εκάστοτε περίοδο υπήρξε και η αντιμετώπιση των ορθοδόξων λατρευτικών μνημείων από την επίσημη οθωμανική εξουσία. Η «φοβία» προς τον αλλόθρησκο που παρατηρούνταν συχνά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καλυπτόταν είτε κάτω από την απολυταρχική εξουσία των Σουλτάνων, είτε, αργότερα, κάτω από τον ιδεολογικό μανδύα του εθνικισμού των Νεοτούρκων⁹.

Το καθεστώς των Νεοτούρκων¹⁰ εδραιώθηκε το 1909, αλλά η τρομοκρατία που επικρατούσε επί Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1842-1918) εξακολούθησε να αποτελεί μία συνηθισμένη διοικητική πρακτική με στόχο τις μη μουσουλμανικές μειονότητες και τα

---

⁸ Υπολογισμό των θυμάτων της σφαγής της Χίου (1822) επιχειρεί ο Κ. Φραγκομίχαλος σε δύο του άρθρα στο ένθετο περιοδικό *Ιστορία* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* (25.4.2002), σ. 9-14. Σύμφωνα λοιπόν με τον εν λόγω συγγραφέα, ο «συνολικός αριθμός των αιχμαλώτων από τους οποίους πολλοί πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζα, ανέρχεται στις 52.000. Οι σφαγιασθέντες από τους Τούρκους και όσοι πέθαναν από ασθένειες και πείνα, ανέρχονται στις 42.000 ψυχές. Ο συνολικός αριθμός των διασωθέντων από τη σφαγή και την αιχμαλωσία υπολογιζόταν στις 23.000 περίπου»: βλ. σχετικά Φραγκομίχαλος 1997: 5-59. - Φραγκομίχαλος 2002: 10-12.

⁹ Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται η έκφραση *θρησκευτική ξενοφοβία*, για να δηλώσει τη φοβία προς τον αλλόθρησκο. *Θρησκευτική ετερότητα* είναι επίσης μία έννοια που έχει υπεισέλθει πρόσφατα στη βιβλιογραφία. Το ζήτημα της θρησκευτικής ετερότητας παρουσιάζεται ανάγλυφα στην αδημοσίευτη μελέτη του Α. Κωτσάκη με θέμα: «*Σχέσεις Ελλήνων ορθοδόξων και Δυτικών εποίκων στη Νάξο (13^{ος} – 19^{ος} αι.)*». *Συνύπαρξη πολιτισμών*», όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Γενικότερα πάντως, στον λατινοκρατούμενο ελληνόφωνο χώρο η πίστη στο ανατολικό δόγμα, που μαζί με τη γλώσσα διαφοροποιούσε το γηγενές στοιχείο από το δυτικό, έγινε το σύνορο που χώρισε τον Λατίνο Καθολικό από τον νικημένο Έλληνα Ορθόδοξο. Έτσι, το θρησκευτικό αίσθημα άρχισε γρήγορα να συγχέεται και σιγά σιγά κατέληξε να ταυτίζεται με την έννοια του εθνισμού».

¹⁰ Το στρατιωτικό, μεταρρυθμιστικό, κίνημα των Νεοτούρκων ξεκίνησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1908. Στο πλαίσιο του εν λόγω κινήματος, αξιωματικοί, πολιτικοί και διανοούμενοι ξεσηκώθηκαν για την επαναφορά του Συντάγματος του 1876 και υιοθέτησαν το σύνθημα «Ελευθερία, Ισότητα, Δικαιοσύνη». Βασικοί στόχοι του κινήματος αυτού ήταν η κατάλυση της απολυταρχίας του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ και η εγκαθίδρυση ενός εκσυγχρονισμένου κράτους, το οποίο θα ήταν σύμφωνο με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Το κράτος που επεδίωκαν οι Νεότουρκοι, θα διατηρούσε την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και θα αντιστεκόταν στις επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι Νεότουρκοι επιχείρησαν να εκτουρκίσουν δια της βίας όλους τους πληθυσμούς του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: βλ. σχετικά Douglas 1989: 265-269. Kushner 1977.

μνημεία τους. Ο εθνικισμός, που καλλιέργησαν οι Νεότουρκοι, έκανε την καθημερινότητα των ελληνοφώνων ορθοδόξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και των υπολοίπων μειονοτήτων, δραματική, θέτοντας μάλιστα σε συνεχή κίνδυνο τα λατρευτικά τους μνημεία. Από την πρώτη κιόλας στιγμή της εμφάνισης των Νεοτούρκων στο προσκήνιο, οι προθέσεις τους ήταν εμφανείς. Ο Νεότουρκος μάλιστα ηγέτης Ναζήμ μπέης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Νέα Σμύρνη» (Σεπτέμβριος 1908) αναφέρθηκε απροκάλυπτα στην ανάγκη για εθνική ισοπέδωση και για αφομοίωση όλων των θρησκευτικών και φυλετικών στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό μία εθνική οθωμανική ιδέα, στη δημιουργία ενιαίας εκπαίδευσης, στην επιβολή μίας και μόνο γλώσσας, της τουρκικής, και στην εκμηδένιση των υπαρχόντων προνομίων στις θρησκευτικές μειονότητες της Αυτοκρατορίας¹¹. Ο Arnold Toynbee αποδίδει παραστατικά, αν και με κάποια δραματική διάθεση, τη διαλυτική επίδραση του εθνικισμού στην εύθραυστη οθωμανική κοινωνία, καθώς σημειώνει: «... στο όνομα ενός ξένου ιδανικού (του εθνικισμού), το πολύχρωμο μεταξωτό υφάδι του οθωμανικού μανδύα ξηλώθηκε ανελέητα από χέρια σκληρά και, στη συνέχεια, οι κομματιασμένες ίνες κάθε διαφορετικής εθνικής απόχρωσης υφάνθηκαν εκ νέου και εκ προχείρου σε αντίστοιχα ξεχωριστά κουρέλια, για να φτιάξουν ένα παρδαλό και κακοραμμένο ένδυμα, στο οποίο η μοναδική νότα ομοιομορφίας ήταν μία μονότονα διάχυτη κηλίδα αίματος»¹².

Η Χίος απελευθερώθηκε από τους Οθωμανούς το 1912 και εντάχθηκε ειρηνικά στο ελληνικό κράτος. Η Ερυθραία όμως είχε διαφορετική εξέλιξη, αφού οι προαιώνιοι κάτοικοί της αναγκάστηκαν 10 χρόνια αργότερα να την εγκαταλείψουν βίαια. Άλλοι από αυτούς βασανίστηκαν και σφαγιάστηκαν, ενώ άλλοι κατέφυγαν στη Χίο ή σε διάφορα μέρη της ελληνικής επικράτειας ως πρόσφυγες σε μία νέα πατρίδα. Οι πολιτικοί των δύο χωρών, ο Βενιζέλος και ο Κεμάλ, έμειναν στην ιστορία. Το ίδιο συνέβη και με τις *Συνθήκες των Σεβρών και της Λωζάνης*, οι οποίες και ρύθμισαν τον μετέπειτα βίο των δύο λαών. Τα μνημεία όμως παρέμειναν εκεί, στη Χίο και την Ερυθραία, ακλόνητοι μάρτυρες των καλών, αλλά κυρίως των κακών στιγμών της ιστορίας, του μεγαλείου και της καταστροφής, της ζωής και του θανάτου.

---

¹¹ Χατζηαντωνίου 1998: 219.

¹² Toynbee 1954: 191.

Οι λεηλασίες και οι καταστροφές λατρευτικών μνημείων ξένων δογμάτων δυστυχώς δεν είναι κάτι άγνωστο στην εποχή μας. Αντίθετα μάλιστα, πρόκειται για ένα φαινόμενο αρκετά σύνηθες, το οποίο χαρακτηρίζει τη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία μας, όπως άλλωστε προκύπτει και από την τρέχουσα αρθρογραφία. Από τη συγκεκριμένη μάλιστα αρθρογραφία καθίσταται εμφανές ότι η πολυπολιτισμική κοινωνία του 21^{ου} αιώνα δύσκολα μπορεί να «ανεχθεί» σε οποιοδήποτε επίπεδο την πολιτισμική ετερότητα και αντιδρά επιθετικά σε αυτό που δεν μπορεί ή δε θέλει να κατανοήσει¹³.

Στην εφημερίδα *Βήμα της Κυριακής* (31.10.2010) καταγράφονταν οι τίτλοι: «Χριστός εναντίον Μωάμεθ στην Κόρδοβα». «Επειτα από 1.200 χρόνια η Καθολική Εκκλησία απαιτεί να απαγορευθεί η προσευχή στο πιο διάσημο τέμενος της Ισπανίας». Σε ένα από τα σχετικά άρθρα σημειώνεται: «... Το πιο διάσημο μουσουλμανικό τέμενος στην Ισπανία, η θρυλική «Λα Μεθκίτα», με τους 850 κίονες, τα αμέτρητα τόξα, τις αψίδες, τα πολύχρωμα μάρμαρα και τα ψηφιδωτά, πρέπει να γίνει «απαγορευμένη ζώνη» για τους απανταχού μουσουλμάνους. Έτσι αποφάσισε και διέταξε ο καθολικός επίσκοπος της Κόρδοβα»¹⁴. Το άρθρο, επικαλούμενο τοπική εφημερίδα της Κόρδοβα, ανέφερε ότι ο επίσκοπος θεωρούσε πως «η συνύπαρξη του μουσουλμανικού παρελθόντος και του καθολικού παρόντος προκαλεί σύγχυση στον επισκέπτη» και τόνιζε πως η Καθολική Εκκλησία υπήρξε εκείνη που είχε πληρώσει εξ ολοκλήρου για τη συντήρηση και την ανακαίνιση του πρώην «Μεγάλου Τζαμιού» («Λα Μεθκίτα»), στο οποίο τελούνταν χριστιανικές λειτουργίες επί οκτώ αιώνες¹⁵. Από το προαναφερθέν άρθρο προκύπτει ότι η Κόρδοβα, η υποψήφια πολιτισμική πρωτεύουσα της Ευρώπης για το 2016, αντιμετωπίζει την ισλαμική της κληρονομιά χωρίς σεβασμό, αφού προβάλλει προβλήματα που οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι φαίνεται ότι είχαν λύσει με την αρμονική τους συμβίωση από τον 8^ο έως 13^ο αιώνα.

---

¹³ Ενδεικτικά σημειώνουμε το *Βήμα της Κυριακής* (24.1.2010), σε άρθρα του οποίου καταγράφονταν οι ακόλουθοι τίτλοι: «Τί σημαίνει η πυρπόληση της συναγωγής των Χανίων», «Η Ορθόδοξη Εκκλησία καταδικάζει». Σ' ένα από τα εν λόγω άρθρα διαβάζουμε: «... τα τελευταία δύο χρόνια στον ελλαδικό χώρο έχουν εκδηλωθεί πολλές αντισημιτικές πράξεις. Στα Χανιά και στα Ιωάννινα, επανειλημμένα έχουν ξεθαφτεί σοροί νεκρών από το εβραϊκό νεκροταφείο...». Σχετικά με τις προαναφερθείσες ενέργειες, ο πρόεδρος της ισραηλιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης δήλωσε: «... οι πράξεις αυτές δηλώνουν αντισημιτισμό, ο οποίος δεν έχει θέση στη σύγχρονη δημοκρατική Ελλάδα και γι' αυτό πρέπει να καταπολεμηθεί και να εξαλειφθεί δια παντός. Η ελληνική πολιτεία οφείλει να τεθεί επικεφαλής του αγώνα αυτού»: Αντωνιάδου 2010: Α18.

¹⁴ Μητροπούλου, 2010: Α33.

¹⁵ Μητροπούλου 2010: Α33.

Πρόσθετο δείγμα *θρησκευτικής ξενοφοβίας* αποτελούν οι δυσκολίες, που προβάλλουν οι ελληνικές πολιτικές και θρησκευτικές αρχές, προκειμένου να επιτρέψουν τη δημιουργία μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα, όπου διαβιούν χιλιάδες μωαμεθανοί από όλο το εύρος του μουσουλμανικού κόσμου και οι οποίοι αναγκάζονται να συγκεντρώνονται στις μεγάλες θρησκευτικές τους εορτές σε υπόγεια πολυκατοικιών ή σε υπαίθριους χώρους για την τέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων.

Η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να παραχωρήσει τον Αύγουστο του 2011 (30-31.8.2011) στις κοινότητες των μουσουλμάνων της Αθήνας το Ολυμπιακό Κέντρο Αθηνών (ΟΑΚΑ) στο Μαρούσι και το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας (ΣΕΦ) στο Φάληρο για να τελέσουν δημόσια προσευχή με αφορμή το τέλος του Ραμαζανιού, προκάλεσε πολλές και ποικίλες αντιδράσεις, όπως αυτή του δημάρχου Αμαρουσίου, ο οποίος ανέφερε στο *Πρώτο Θέμα*: «Στο όνομα του σεβασμού των θρησκευτικών ελευθεριών και δικαιωμάτων δεν μπορεί να παραβλέπεται και ο σεβασμός των δικαιωμάτων των Ελλήνων πολιτών και των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας του Αμαρουσίου, όπως συνέβη με την απόφαση των υπουργείων *Παιδείας και Πολιτισμού*, η οποία ελήφθη χωρίς να δοθεί το δικαίωμα για την κατάθεση των απόψεων και την ανάπτυξη επιχειρημάτων από την πλευρά μας» (21.8.2011)¹⁶.

Επισημαίνοντας για μία ακόμη φορά το φόβο απέναντι στη θρησκευτική ετερότητα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη γενικότερα, θεωρούμε απαράδεκτο και αντισυνταγματικό, σε ελληνικό τουλάχιστον επίπεδο, το να παρακωλύεται η ελεύθερη άσκηση του θρησκευτικού δικαιώματος κάθε πολίτη στη χώρα που κατοικεί. Το εν λόγω, άλλωστε, δικαίωμα κατοχυρώνεται και από το άρθρο 13 του Ελληνικού Συντάγματος¹⁷. Ας λάβουμε υπόψη μας ότι σε αραβικές χώρες, όπως στην Αίγυπτο, οι εύρωστες ελληνικές κοινότητες του Καΐρου, της Αλεξάνδρειας και της υπόλοιπης αιγυπτιακής

---

¹⁶ Σαββίδης 2011.

¹⁷ Το 13^ο άρθρο του Ελληνικού Συντάγματος ορίζει: 1) Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κανενός. 2) Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3) Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας, θρησκείας. 4) Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5) Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του: πρβλ. Βενιζέλος 2001: 23.

επικράτειας είχαν το προνόμιο, δύο αιώνες πριν, να ασκούν ελεύθερα τη χριστιανική τους λατρεία και να κατασκευάζουν μεγαλόπρεπους και περικαλλείς ναούς. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης, σε αντίθεση με την ελληνική εκκλησία που κωφεύει, θεωρεί απαραίτητη τη δημιουργία τεμένους στην Αθήνα και αναφέρει χαρακτηριστικά: «Θα ευχόμουν να λειτουργήσει το ταχύτερον δυνατόν το τέμενος στην Αθήνα δια τας θρησκευτικὰς ανάγκας των Μουσουλμάνων αδελφών μας»¹⁸.

Ως θετικό, πάντως, και αναγκαίο βήμα για την καταπολέμηση της θρησκευτικής ξενοφοβίας στην Ελλάδα μπορούμε να θεωρήσουμε την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να δώσει άδεια κατασκευής μουσουλμανικού τεμένους στην περιοχή του Βοτανικού της Αθήνας. Η άδεια αυτή επιτεύχθηκε ύστερα από πολλές δυσκολίες και αντιδράσεις. Τη μελέτη και την κατασκευή του τεμένους θα αναλάβει το *Υπουργείο Υποδομών*, ενώ οι σχετικές δαπάνες θα επιβαρύνουν το *Υπουργείο Παιδείας*. Σύμφωνα με τις δηλώσεις των υπευθύνων, ύστερα από την αποπεράτωσή του το τέμενος θα παραχωρηθεί δωρεάν στην «Διοικούσα Επιτροπή Ισλαμικού Τεμένους Αθηνών», η οποία συστάθηκε για τη διαχείριση του λατρευτικού κτίσματος με σχετικό νόμο (2006). Ωστόσο, έως αυτή τη στιγμή, δεν έχει οριστικοποιηθεί το χρονοδιάγραμμα των εργασιών οικοδόμησης του τεμένους.

Από την ενασχόλησή μας με το θέμα της ελεύθερης θρησκευτικής λατρείας σε παγκόσμιο επίπεδο, καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα. Παρ' όλο που βρισκόμαστε στον 21^ο αιώνα, τον αιώνα της παγκοσμιοποίησης, στο θέμα της άσκησης της ελεύθερης θρησκευτικής λατρείας «ξένων» δογμάτων ελάχιστα πράγματα έχουν αλλάξει. Δεν αναφερόμαστε μόνο στη διαχείριση των λατρευτικών μνημείων, αλλά κυρίως στο, εάν και κατά πόσον μπορεί ο πιστός, να ασκεί ελεύθερα στο χώρο, που διαβιεί, τη λατρεία του δόγματος, που έχει αβίαστα επιλέξει. Το βέβαιο, πάντως, είναι

---

¹⁸ Το θέμα της θρησκευτικής ώσμωσης παρουσιάζεται ανάγλυφα στην αδημοσίευτη μελέτη του Α. Κωτσάκη με θέμα: «Σχέσεις Ελλήνων ορθόδοξων και Δυτικών εποίκων στη Νάξο (13^{ος} – 19^{ος} αι.). Συνύπαρξη πολιτισμών;», όπου αναφέρει σχετικά: «Κατά κανόνα όμως οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων ήταν αρμονικές. Οι Ορθόδοξοι πήγαιναν τα παιδιά τους σε καθολικά σχολεία και οι ίδιοι συμβίωναν σε γενικές γραμμές ειρηνικά με τους καθολικούς συντοπίτες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετουργίες του άλλου δόγματος, όπως οι συλλειτουργίες και οι κοινές δεήσεις και λιτανείες, ιδίως σε περιπτώσεις θεομηνίας. Το πλέον όμως χαρακτηριστικό φαινόμενο, που συνδέεται με τη θρησκευτική ώσμωση των δύο πλευρών, αποτελεί η ύπαρξη ναών διπλής λατρείας, όπου το ένα κλίτος είναι αφιερωμένο στην ορθόδοξη λατρεία και το άλλο στην καθολική, καθώς και οι λεγόμενοι “δίδυμοι ναοί”, οι οποίοι δεν επικοινωνούν εσωτερικά, όμως εφάπτονται... Χαρακτηριστικό παράδειγμα συμβίωσης είναι και αυτό της ύπαρξης μικτών γάμων».

πως, εάν ο καθένας δεν αποδεχθεί το δικαίωμα του συνανθρώπου του να λατρεύει όποια θρησκεία αυτός επιθυμεί, δεν μπορούμε να αναφερόμαστε στο σεβασμό των λατρευτικών μνημείων του κάθε πολιτισμού και στην έννοια της πολιτισμικής διαχείρισης. Επίσης, μέσα από την έρευνα, καθίσταται εμφανές ότι συχνότατα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το φανατισμό, τον εθνικισμό και τη μισαλλοδοξία. Αυτό ίσως συμβαίνει, γιατί δεν έχουμε καταφέρει να απαλλαγούμε από το φόβο που μας προκαλεί η θρησκευτική και πολιτισμική ετερότητα, γιατί δεν έχουμε καταφέρει να κάνουμε την υπέρβαση «και από άνθρωποι να γίνουμε ηθικοί άνθρωποι».

Στη συγκεκριμένη εργασία εστιάζουμε, επίσης, το ενδιαφέρον μας και στις διακρατικές σχέσεις των δύο χωρών, της Ελλάδας και της Τουρκίας. Οι σχέσεις άλλωστε αυτές αποτελούν επιπρόσθετα έναν επιβαρυντικό παράγοντα για την πολιτισμική διαχείριση των μνημείων και από τις δύο πλευρές, καθώς έχουν δημιουργηθεί κατά το παρελθόν οδυνηρές μνήμες, που όταν ανακαλούνται, εξακολουθούν να πονούν.

Η μόνη διέξοδος, κατά τη γνώμη μας, είναι να στοχασθούμε και να πράξουμε ως ηθικοί άνθρωποι. Εμείς, οι επίγονοι, που φέρουμε στους ώμους το βάρος της ιστορίας μας, με τις καλές και τις κακές της στιγμές, Έλληνες και Τούρκοι, ας αναλογιστούμε τα εξής: θα διαωνίσουμε το μίσος, θα ζούμε με τους εφιάλτες να μας καταδιώκουν ή θα προχωρήσουμε μπροστά με σεβασμό για το παρελθόν, με περίσκεψη για το παρόν και με αισιοδοξία για το μέλλον; Η απόφαση είναι δική μας. Ας γίνουν τα μνημεία η δίοδος, ο διάυλος που θα ενώσει τους λαούς, τα μέσα συνειδητοποίησης της οικουμενικότητας του πολιτισμού και οι φορείς του μηνύματος που πρεσβεύει κάθε θρησκεία, χριστιανική ή μουσουλμανική: της αποδοχής, της κατανόησης, της αγάπης, της αδελφοποίησης των λαών. Ας επιλέξουμε το Καλό ως ηθικά σκεπτόμενοι άνθρωποι και ας κατανοήσουμε βαθιά τα λόγια του Elie Kedourie: «...όλα αυτά τα πράγματα, οι διώκτες και οι διωκόμενοι, οι θύτες και τα θύματα, όλα, είναι τέκνα του Κακού και βρίσκονται υπό τον έλεγχο του σκότους». Λέγοντας Κακό, ο στοχαστής δεν προσδίδει στη λέξη καμία μεταφυσική ή θρησκευτική χροιά, εννοεί το Κακό που ενυπάρχει στον άνθρωπο και που συχνά ξεχύνεται από μέσα του ασυγκράτητο και ισοπεδωτικό και καταστρέφει κάθε δημιουργημά του, πλήττοντας συχνά ανεπανόρθωτα, την ανθρώπινη ηθική του υπόσταση. Ας μη χάσουμε την αισιοδοξία και την πίστη μας στον άνθρωπο και κάποια στιγμή, είναι βέβαιο ότι ο Καιρός θα συγκατατεθεί...

Θα γυρίσει αλλού τις χαρακιές
Της παλάμης, η Μοίρα, σαν κλειδούχος
Μια στιγμή θα συγκατατεθεί ο Καιρός
Πώς αλλιώς, αφού αγαπιούνται οι άνθρωποι...
Και θα χτυπήσει τον κόσμο η αθωότητα...

Οδ. Ελύτης 1999: «Το Μονόγραμμα».

1. ΧΙΟΣ

1.1. Ιστορική αναδρομή στην πόλη της Χίου (16^{ος} αι.-1922)

Μυρίζουν ακόμη λιβανιά, κι έχουν την όψη καμμένη από
το πέρασμά τους στα Σκοτεινά Μεγάλα Μέρη.

Κει που μεμιάς τους έριξε το Ασάλευτο...

Το παλιό αμνημόνευτο αίμα που αρχινούσε με κόπο να
χαράζεται, μέσα στη μελανάδα του ουρανού

Ήλιος νέος, αγίνωτος ακόμη...

Χωρικοί του απέραντου γαλάζιου...

Οδ. Ελύτης 1994: «Ο Ύπνος των Γενναίων»

Η Χίος περιήλθε στην κατοχή των Οθωμανών το 1566 και παρέμεινε υπό την κυριαρχία τους έως το 1912. Έκτοτε το νησί αποτέλεσε τμήμα του ελληνικού κράτους (εικ. 1). Τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης, έως δηλαδή και τις αρχές του 18^{ου}, υπήρξε σταδιακή υποβάθμιση του κοινωνικού και οικονομικού βίου των κατοίκων της Χίου, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στη διάρκεια της γενουατικής κυριαρχίας¹⁹. Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται σταδιακά κοινωνικοοικονομική ανάκαμψη, η οποία οφειλόταν αφ' ενός στη βαθμιαία παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφ' ετέρου στην έντονη οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων, στην ανάπτυξη του εμπορίου, κυρίως του βαμβακιού, του μεταξιού και της μαστίχας, στην επαφή με τις ευρωπαϊκές ιδέες της Παιδείας και, τέλος, στην επίδραση του νεοελληνικού Διαφωτισμού²⁰.

---

¹⁹ Κατά τη διάρκεια των ετών 1346-1566, η Χίος καταλήφθηκε από τους Γενουάτες και η παρουσία ισχυρών οικογενειών συνετέλεσε στην ανάπτυξή της. Ιδρύθηκε τότε η μονοπωλιακή, ναυτιλιακή, οικονομική εταιρεία Μαόνα (Mahona), η οποία εκμεταλλεύτηκε το εμπόριο της μαστίχας. Δημιουργήματα της περιόδου αυτής είναι τα μεσαιωνικά χωριά, οικοδομήματα αυτής της περιόδου στην πόλη της Χίου και οι εξοχικές κατοικίες των Γενουατών αρχόντων στον Κάμπο.

²⁰ Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός με πρωτεργάτη τον Αδαμάντιο Κοραή θα σημάνει την ανάταση του έθνους μέσω της Παιδείας και θα οδηγήσει στη διεκδίκηση της εθνικής ελευθερίας.

Η πόλη της Χίου, τόσο κατά τη γενοιατική όσο και κατά την οθωμανική περίοδο, διακρίνεται σε δύο μέρη: την εντός των τειχών πόλη, το κάστρο, και το εκτός των τειχών άστυ. Η εντός και εκτός των τειχών πόλη διατηρούσε έως τον 18^ο αιώνα τη φυσιογνωμία και τα χαρακτηριστικά ιταλικής πόλης. Με την οθωμανική όμως κατάληψη της Χίου οι χριστιανοί εκδιώχθηκαν σταδιακά από τη μεσαιωνική τειχισμένη περιοχή, στην οποία εγκαταστάθηκαν οι μουσουλμάνοι και η οθωμανική φρουρά, ενώ εντός παρέμεινε και το εβραϊκό στοιχείο.

Ο αστικός ιστός της εντός και της εκτός των τειχών πόλης, από τον 18^ο αιώνα και έπειτα, αναπτύχθηκε χωρίς σχεδιασμό και οργάνωση, με αποτέλεσμα να αποκτήσει η Χίος ακανόνιστη γεωμετρική διάρθρωση. Με τη μέριμνα της πολιτικής εξουσίας, τα θρησκευτικά ιδρύματα της πόλης (ναοί, τεμένη, συναγωγές), αποτέλεσαν πλέον τους πυρήνες του κοινωνικού και πολεοδομικού κέντρου του άστεως. Οι συνοικίες μετατράπηκαν σε κλειστά οικοδομικά σύνολα, τα οποία κατοικούνταν αποκλειστικά από άτομα του ίδιου θρησκευτικού δόγματος.

Πριν το 1822, οι χριστιανοί Χιώτες ασκούσαν τα λατρευτικά τους καθήκοντα χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα και φόβο, γεγονός το οποίο προκαλούσε ιδιαίτερη εντύπωση στους περιηγητές, που επισκέφθηκαν το νησί κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα²¹. Κατά διαστήματα όμως επιβάλλονταν αυστηρές απαγορεύσεις στους ντόπιους σε θέματα τέλεσης των θρησκευτικών τους καθηκόντων.

Τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης πολλοί υπήρξαν οι ορθόδοξοι ναοί, οι οποίοι μετατράπηκαν σε ισλαμικά τεμένη²², και η περιτειχισμένη πόλη οικοδομήθηκε ασφυκτικά. Από το δεύτερο όμως μισό του 18^{ου} αιώνα η εντός των τειχών φυσιογνωμία της πόλης τροποποιήθηκε. Κατασκευάστηκαν τεμένη, λουτρά, τεκέδες, νεκροταφεία και κρήνες, προσδίδοντάς στην πόλη μουσουλμανική αρχιτεκτονική

---

²¹ Ο Γάλλος διπλωμάτης και συγγραφέας Marie-Louis Compte de Marcellus στο έργο του «Souvenirs de l' Orient» γράφει σχετικά με την τουρκική κατοχή της Χίου πριν την σφαγή του 1822: «... οι Οθωμανοί, τους οποίους εις άλλους τόπους του κράτους τόσο φοβούνται και τόσο προσέχουν, εδώ δεν εμπνέουν ούτε τρόμον, ούτε προφυλάξεις. Δεν ζητούν να ασκήσουν ουδεμίαν επίδραση επί της πολιτικής διοικήσεως της Χίου». Ο J.M. Tancoigne, Γάλλος προξενικός υπάλληλος, αναφερόμενος στην ίδια χρονική περίοδο, δηλώνει με έμφαση σχετικά με την ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας: «Οι Έλληνες εν Χίω είναι κύριοι πολλών ωραίων εκκλησιών και ουδαμού αλλού ασκούσιν εσωτερικώς και εξωτερικώς την λατρείαν των με περισσοτέραν ελευθερίαν»: Testevuide 2003: 26-27.

²² Οι εγκατασταθέντες από του 1566 εν Χίω Τούρκοι ίδρυσαν συν τω χρόνω και τζαμιά, ως εικός, άλλα μεν από ναών χριστιανικών προτέρων μετατρέψαντες εις τεμένη, άλλα δε, τα νεώτερα, και αυτοί εκ θεμελίων ιδρύσαντες: Ζολώτας 1923: 139.

φυσιογνωμία. Την ίδια περίοδο η εκτός των τειχών πόλη αναπτύχθηκε έντονα, συμβάλλοντας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Χίου. Από σχετικές πηγές και μαρτυρίες προκύπτει μάλιστα ότι η σημερινή πόλη διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτη την πολεοδομική όψη της οθωμανικής της περιόδου. Ο 19^{ος} αιώνας σηματοδεύτηκε από τη σφαγή του 1822 και τον καταστρεπτικό σεισμό του 1881, ο οποίος συμπλήρωσε την καταστροφή και συντέλεσε στο να μεταναστεύσουν αρκετοί Χιώτες. Παρ' όλες πάντως τις δυσκολίες που κατά καιρούς αντιμετώπισαν οι ντόπιοι μπόρεσαν με τη συμβολή των ξενιτεμένων συμπατριωτών τους να επιτύχουν την ανάκαμψη του τόπου τους και σημαντική πρόοδο στα γράμματα και τις τέχνες.

Η Χίος, όπως προαναφέρθηκε, απελευθερώθηκε από την οθωμανική κυριαρχία το 1912 και στη συνέχεια ενώθηκε με την Ελλάδα. Οι δυσκολίες όμως για τους ντόπιους δε σταμάτησαν, αφού την καθημερινότητα των κατοίκων του νησιού επηρέασαν δραματικά και οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, κυρίως όμως τα προσφυγικά ρεύματα από τη Μ. Ασία, του 1914-1918 και του 1922. Εξαιτίας άλλωστε της γεινιάσης με την ιωνική Ερυθραία και τους ισχυρούς δεσμούς αίματος με τους Μικρασιάτες χριστιανούς της περιοχής²³, το νησί δέχθηκε τεράστιο κύμα προσφύγων τόσο κατά τα έτη 1914-1918, όσο και το 1922. Οι Χιώτες εβίωσαν με σπαραγμό το δράμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, καθώς ήταν από τους πρώτους κατοίκους της Ελλάδας που αντίκρισαν τον ξεριζωμό χιλιάδων Μικρασιατών.

Χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο εβίωσαν οι Χιώτες τη Μικρασιατική Καταστροφή είναι η σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο και περιοδικό Χιακό Τύπο της εποχής («Νέα Χίος»,²⁴ «Παγχιακή», «Τηλέγραφος», «Χιακά Χρονικά» κ.ά.), στον οποίο περιγράφονται οι τελευταίες στιγμές των ορθοδόξων χριστιανών στη Σμύρνη και την ερυθραϊκή χερσόνησο. Σημειώνουμε ενδεικτικά κάποιους τίτλους και αποσπάσματα άρθρων από την εφημερίδα «Νέα Χίος» (Σεπτέμβριος 1922). Τα άρθρα έφεραν τίτλους, όπως: «Η Μικρασία πέθανε»²⁵, «Το ψυχορράγημα της Σμύρνης», «Η είσοδος του

²³ «...είναι γνωστόν ότι ή μία πόλις άντέγραφε τήν άλλην (Χίος και Ερυθραία), ώς έχουσαι κοινήν τήν τέ άρχήν, τήν γλώσσαν καί τόν χαρακτήρα. Διά τόν λόγον δέ τούτον, έκ τής μελέτης τής πόλεως τών Έρυθρών, έν ή διεσώθησαν πολύ περισσότερα πράγματα, είναι δυνατόν πολλά καί τής Χίου άγνωστα να έρμηνευθώσι σημεία»: Ζολώτας 1923: 5.

²⁴ Νέα Χίος: εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική, εκδιδόμενη Τρίτην, Πέμπτην και Σάββατον. Διευθυντής Μιχαήλ Μέλης, γραφεία επί της Προκουμαίας.

²⁵ «Πέθανε η πλάνα κόρη που με τα κάλλη τα περίσσια τραβούσε σαν μαγνήτης του Έλληνα την ψυχήν... Η γλυκιά παρθένα Ιωνία παρέδωσε το πνεύμα και την ψυχήν υπό τας φρικώδεις βασάνους απαισίων και

Κεμάλ», «Η αναστήλωση της ημισελήνου», «Η Σμύρνη εις τον ρόγγον του θανάτου», «Ἦλθεν ὁ Πλαστήρας», «Φεύγει ὁ στρατός»²⁶, «Ἐκκλησις πρὸς τοὺς πολίτας»²⁷, «Σώσωμεν τοὺς ἀδελφούς μας»²⁸.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 349-350.
- Ζολώτας 1910-1923: σποραδικά.
- Μπούρας 1982: 143-182.
- Μονιούδη-Γαβαλά 2004: 63-79, 82-88.

αιμιδιψῶν τεράτων, υποκύψασα μοιραίως εἰς τὰ μαρτύριά της... Ἡ ἐλληνικωτάτη Ερυθραία με τοὺς συμπαγεῖς της ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς υπέστη τὴν τύχην καὶ αὐτὴ τῶν ἄλλων Ἰωνικῶν μερῶν. Τὰ χωρία της κατεστράφησαν ἐκ θεμελίων καὶ κατεκάησαν. Οἱ εὐγενικοὶ της πληθυσμοὶ ἐξερριζώθησαν... Οὐδέποτε ἡ ἱστορία της ἀνθρωπότητος ἀνέγραψεν τοιαύτας βδελυγμίας καὶ αἴσχη καὶ ατιμώσεις καὶ ὄργια...»: *Νέα Χίος*, Χίος 8.9.1922, φ. 1466.

²⁶ «Πυκναὶ συγκεντρώσεις τῶν προσφύγων εἰς τὰ διάφορα πεζοδρόμια ἐπὶ τῆς προκυμαίας καὶ κάτωθι τῶν διαφόρων οικιῶν»: Οἱ δυστυχεῖς οὗτοι καταδιωγμένοι ἀδελφοὶ μας, ἔρμια μίας πρωτοφανοῦς δυστυχίας, κOURνιασμένοι σαν τὰ περίφοβα κυνηγημένα πουλιά, κάθονται καὶ διανυκτερεύουν τόσας ἡμέρας εἰς τὸ ὑπαιθρον, χωρὶς νὰ ξέρουν τι νὰ κάμουν καὶ πού νὰ υπάγουν. Κανεῖς δὲν τοὺς φροντίζει κανεῖς δὲν τοὺς ὀδηγεῖ ...»: *Νέα Χίος*, Χίος 8.9.1922, φ. 1466.

²⁷ «... αἱ δημιουργηθεῖσαι ἀνάγκαι εἶναι τόσον μεγάλαι εἶναι τόσον ποικίλαι, ὥστε ποιούμεθα ἐκκλινῶν εἰς τὰ Πατριωτικὰ αἰσθήματα καὶ εἰς ἰδιαίτερα Χιακὰ αἰσθήματα τῶν συμπολιτῶν μας, ἵνα ἕνας ἕκαστος πολίτης Χίος θεωρήσῃ τὸν εαυτὸν του, ὡς Ἐπιτροπὴν περιθάλψεως τῶν ἀσπλάχνως εγκαταλειφθέντων καὶ ἀνευ προστάτου περισωθέντων γυναικοπαίδων, περιθάλπων δι' ἐνδυμάτων καὶ τροφῆς ὅσους δύναται ...»: *Νέα Χίος*, Χίος 13.9.1922, φ. 1469.

²⁸ «Ποταμὸς ἀκένωτος ὁ Ερμαϊκὸς κόλπος χύνει μάζας δυστυχῶν θυμάτων τοῦ Κεμάλ εἰς τὴν φιλόξενον τῆς Χίου ἀγκάλην ...»: *Νέα Χίος*, Χίος 20.9.1922, φ. 1470.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Λατρευτικά ισλαμικά μνημεία Χίου: συνοπτική περιγραφή

Τα οθωμανικά λατρευτικά μνημεία της Χίου, εντός και εκτός της τειχισμένης πόλης, αποτελούν αντιπροσωπευτικά κτίσματα της ιστορίας του νησιού και των φάσεων, που διήνυσε αυτή στην πορεία των αιώνων²⁹.

Μετζητιέ τζαμί

Η μακραίωνη κατοχή της Χίου από τους Οθωμανούς (1566-1912) είναι εμφανής, εκτός των άλλων και μέσα από τα διάφορα θρησκευτικά μνημεία, που υπάρχουν στο νησί. Ανατολικά της πλατείας Βουνακίου, στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, βρίσκεται το οθωμανικό τέμενος, το οποίο ονομάζεται «Μετζητιέ τζαμί» (εικ. 2). Το τέμενος αυτό ιδρύθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και διατηρεί έως σήμερα τον μιναρέ του, καθώς και μία κρήνη στον προαύλιο χώρο του. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 1845/46, σύμφωνα με την επιγραφή που διατηρείται πάνω από την κυρία είσοδο του κτίσματος και η οποία φέρει το σουλτανικό μονόγραμμα (τουγρά)³⁰. Το κτίσμα ανεγέρθηκε με χορηγία του Αμπντούλ Μετζίτ, εξ' ου και η ονομασία του, ο οποίος το εγκαινίασε κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στη Χίο (εικ. 3). Η παράδοση αναφέρει ότι κτίστηκε από

---

²⁹ Για τα οθωμανικά λατρευτικά μνημεία που υπήρχαν εκτός της τειχισμένης πόλης, πριν τη σφαγή της Χίου το 1822, ο Γ. Ζολώτας αναφέρει: «Πριν το 1822 εσώζοντο 1) πλησίον του τελωνείου... το Ισκελέ Τζαμί, ήγουν Τζαμί της σκάλας. 2) Εις τα Πλακάκια, προ της εισόδου του φρουρίου, υπήρχε μικρόν τι τέμενος προς τον περίβολον του παλαιού στρατώνος του πυροβολικού. 3) Παρά την λεγομένην Νέαν Βρύσην ήτο το τζαμί του Μουσελίμη... Το τζαμί τούτο εκαλείτο και Σελιμιέ, δια τον Σουλτάνον Σελίμ, υιόν Σουλεϊμάν... 4) Εις την Καπέλλαν το ονομαζόμενον Βαλιδέ τζαμί. 5) Το λεγόμενον τζαμί της Άστρα Ντόνας (Nostra Donna)... μικρόν βορείως του στρατώνος νοσοκομείου. 6) Το Παροικιά τζαμί λεγόμενον, εις την Τουρκοπαροικίαν. 7) ... το τζαμί της Ατσικής παρά την αυτόθι τουρκικήν παροικίαν, ονομαζόμενον Ατσικά Τζαμισί... έχον και μιναρέν κατά τινας»: πρβλ. Ζολώτας 1910-1923: 139-140.

³⁰ «Επιγραφή εντετειχισμένη επί της θύρας της εισόδου του εν τη πλατεία Βουνακίου τεμένους «Μετζητιέ», το νυν Μουσείον Χίου: Ο βασιλεύς των βασιλέων του κόσμου, ο πλήρης ευτυχίας (Αβδούλ-Μετζήτ Χαν), ο εγκωμιαζόμενος δια την γενναιοδωρίαν του, ο δια των αγαθοεργιών του λαμπρύνας την βασιλείαν, η σκιά του Θεού, μη υπάρχοντος τεμένους εκτός του φρουρίου τούτου, ανήγειρεν εν τη παραλία τον ευκτήριον τούτον οίκον. Οι πιστοί εχάρησαν. Ιδέ, χάρις εις το τέμενος τούτο η Χίος εγένετο περιώνυμος. Θεέ μου, λάμπρυνον μέχρι της δευτέρας παρουσίας την βασιλείαν Αυτού δια θριάμβων. Ο Ζηβέρ συνέταξε, μετά την αποπεράτωσιν το χρονόγραμμα τούτο δια του διστίχου: Ο έθνους βασιλεύς Αβδούλ Μετζήτ Χαν ανήγειρεν εν Χίω το ραίνον αδάμαντας τούτο τέμενος. 1262 (1846)»: Μαυρόπουλος 1956: 130.

Έλληνα αρχιτέκτονα και από ντόπιους Χιώτες τεχνίτες, πάνω στα ερείπια του χριστιανικού ναού της Παναγίας της Ελεημονήτριας. Ύστερα από την απελευθέρωση της Χίου (1912), το κτήριο αποτέλεσε το πρώτο αρχαιολογικό μουσείο του νησιού, ενώ σήμερα στεγάζει στους χώρους του βυζαντινά και μεταβυζαντινά ευρήματα (εικ. 4).

Το τέμενος ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο που συναντάται στον ελλαδικό χώρο κατά τους ύστερους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας. Το κύριο κτίσμα περιλαμβάνει υπόγειο και ισόγειο όροφο στην νοτιοανατολική πλευρά μίας ορθογώνιας αυλής, το μιναρέ στη νότια πλευρά του τεμένους και δύο κτίσματα πολυγωνικής κάτοψης (κρήνη και φυλάκειο), ενσωματωμένα εν μέρει αντιστοίχως στα κτίσματα της βόρειας και νότιας πλευράς του προαυλίου (εικ. 6). Στην αρχική του μορφή το κτήριο στεγαζόταν με τετράριχτη κεραμοσκεπή στέγη και διέθετε προστώ μικροτέρων διαστάσεων, μορφής στεγασμένου εξώστη. Μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1881 έγιναν εκτεταμένες επισκευαστικές εργασίες στις οποίες οφείλεται η σημερινή του μορφή. Την ίδια περίοδο αντικαταστάθηκε η κεραμοσκεπής στέγη με μολύβδινο θόλο³¹.

Το κύριο κτίσμα του τεμένους είναι τετράγωνο (εικ. 6, 7). Το ισόγειο αποτελείται από τρεις χώρους: α) το προστώ, ανεξάρτητη δηλαδή στοά με τοξοστοιχία στην πρόσοψη και μονόριχτη κεραμοσκεπή στέγη, β) το «νάρθηκα», που καλύπτεται με μολυβδοσκεπάστο κυλινδρικό θόλο, ο οποίος στηρίζεται σε ξύλινο σκελετό και γ) την κυρίως αίθουσα, που στεγάζεται με μολυβδοσκεπάστο ημισφαιρικό θόλο επί μεταλλικού σκελετού. Υψηλό στηθαίο περιβάλλει τις στέγες. Το κτήριο φωτίζεται από δεκατρία μεγάλα τοξωτά παράθυρα και έξι στρογγυλούς φεγγίτες στο άνω τμήμα. Στο εσωτερικό, το οποίο είναι επιχρισμένο, διατηρείται το μιχράμπ (κόγχη) με προσανατολισμό προς τη Μέκκα και το μινμπέρ (είδος άμβωνα), ενώ ο τρούλος του φέρει στο κέντρο του ζωγραφιστό ρόδακα. Ο υπόγειος χώρος αποτελείται από ένα μεγάλο ενιαίο τμήμα, που επικοινωνεί με την οδό Φιστέλ ντε Κουλάνς, με ανεξάρτητη ισόγεια θολωτή αίθουσα και θολωτό υπόγειο, κάτω από το προστώ, το οποίο επικοινωνεί με τον προαύλιο χώρο του τεμένους. Το κτήριο σήμερα, όπως και επί Τουρκοκρατίας, περιβάλλεται από καταστήματα και μόνο η πρόσοψή του παραμένει ελεύθερη³².

³¹ Μπρούσκαρη (επιμ.), 2008: 351-352.

³² Ο Testevuide, αναφερόμενος στο συγκεκριμένο τέμενος, σημειώνει: «Το τζαμί είναι ένα τετράγωνο οικοδόμημα, το οποίο δεν παρουσιάζει τίποτα το αξιοσημείωτο. Στην περιοχή του βρίσκονται εγκατεστημένα αρκετά μαγαζιά, τα οποία νοικιάζει η διοίκηση του τζαμιού σε διάφορους εμπόρους, είτε

Οι κρήνες που υπάρχουν στον προαύλιο χώρο των οθωμανικών λατρευτικών μνημείων δηλώνουν όχι μόνο την αγάπη των μουσουλμάνων για το νερό, αλλά και τη σύνδεση του ύδατος με το τυπικό της μουσουλμανικής λατρείας, μέσω της νύμφης-εξαγνισμού των πιστών, πριν την είσοδό τους στο τζαμί. Στον περίβολο του τεμένους Μετζητιέ υπάρχει κρήνη με επιγραφή στα οθωμανικά, η οποία σημειώνει ως έτος κατασκευής της το 1848 (εικ. 8, 9)³³.

Τις προηγούμενες δεκαετίες έγιναν στο κτίσμα μικρής έκτασης επισκευές, οι οποίες συσχετιζόνταν με τα μολύβδινα φύλλα της στέγης, τα εξωτερικά επιχρίσματα και τη διαμόρφωση του υπογείου σε αρχαιολογική αποθήκη. Τα τελευταία χρόνια, επειδή το μουσείο υπολειπουργούσε λόγω διαφόρων προβλημάτων, κρίθηκε αναγκαία η βελτίωση των υποδομών και η συντήρηση του χώρου³⁴. Πρόσφατα μάλιστα ξεκίνησαν επισκευαστικές εργασίες στο μιναρέ του τεμένους, οι οποίες εξακολουθούν να χρηματοδοτούνται έως και σήμερα από το πρόγραμμα «Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής στην Περιφέρεια Β. Αιγαίου». Οι εργασίες αφορούν την καθαίρεση φθαρμένων αρχιτεκτονικών μελών του κτηρίου και την τοποθέτηση νέων. Στα σημεία όπου δεν επιτρέπεται η επισκευή, θα κατασκευαστούν νέες λίθινες δομές από το ίδιο υλικό με το πρωτογενές (εικ. 10, 11)³⁵.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2008: 351-352.

εβραίους είτε χριστιανούς. Τα μαγαζιά είναι στενά με κακό εξαερισμό, χωρίς καθόλου φως, τα οποία είναι περιζήτητα, λόγω της πλεονεκτικής τους θέσης. Πραγματικά γύρω από αυτό το τζαμί βρίσκεται η αγορά της ελληνικής πόλης»: πρβλ. Testevuide 2003: 30.

³³ Την επιγραφή της κρήνης τη μετέφρασε ο Χρ. Μαυρόπουλος: «*Βορειοανατολική πλευρά*: «Αυτοκρατορικών μονόγραμμα. Η δαψίλεια της ευεργεσίας Αυτού εδρόσισεν από άκρου εις άκρον τον κόσμον. Σύμπας ο κόσμος κατεποντίσθη εις το πέλαγος της ευεργεσίας του, κατασκευάσας την κρήνην ταύτην εδρόσισε τους κατοίκους της Χίου. Εφ' όσον ρέει, ας παρέχη εις τον κόσμον την θείαν χάριν, ως το ύδωρ της ζωής (άμπι-χαγιατ: Ύδωρ μυθικής πηγής, παρέχον αθανασίαν τω πίνοντι). Ο βασιλεύς των βασιλέων του κόσμου έκτισε την κρήνην ταύτην 1264 (1848)». *Βόρεια πλευρά*: «Και επότισεν αυτούς ο Θεός ποτόν καθαρώτατον» (σαράμπι-ταχούρ: Ποτόν καθαρώτατον, εξαγνιστικόν, αναβρύον έκ τινος πηγής του παραδείσου). *Βορειοδυτική πλευρά*: «Η διαυγής πηγή της γενναιοδωρίας της Α. Μεγαλειότητος του βασιλέως Σουλτάν Αβδούλ Μετζήτ Χαν, το κύμα του ωκεανού της ελευθεριότητος του βασιλέως εκείνου, υπερεξεχειλίσαν και διωχέτευσαν το ύδωρ τούτο. Ο Βασιλεύς Εκείνος (ο Θεός) ας καταστήσει το έλεός του γλυκύ ύδωρ αμεταπτώτου υγείας. Το χρονόγραμμα τούτο συντάξεν ο πολύτιμος κάλαμος του Ζηβέρ». *Επί της μεσημβρινής πλευράς* εύρηται κεχαραγμένον ηλιακόν ημερολόγιον με την εξής επιγραφήν: «Εσχεδιάσθη υπό των μηχανικών του Αυτοκρατορικού δρόμονος (Corvette)»: Μαυρόπουλος 1956: 130.

³⁴ Το έργο εντάχθηκε στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, το οποίο ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 2005 και ολοκληρώθηκε το 2008.

³⁵ Σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα οι εργασίες επισκευής θα ολοκληρωθούν εντός 24 μηνών.

- Ζολώτας 1910-1923 Γ': 126-137, 305-372.
- Μπούρας 1974: σποραδικά.
- Testevuide 2003: 30.
- Μονιούδη- Γαβαλά 2004: 78-79.
- Χίος: *Ιστορία και Τέχνη* 1988: 99.
- Πυλιώτη 2010.

Εσκή Τζαμί

Στο Κάστρο της Χίου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου (**εικ. 12**). Πρόκειται για το Εσκή τζαμί, το οποίο ξαναχτίστηκε ύστερα από τον σεισμό του 1881 και μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό μετά την αποχώρηση των Οθωμανών από το νησί (1912). Τη μετατροπή του ναού σε τέμενος μαρτυρεί και η εντειχισμένη επιγραφή, η οποία υπάρχει στην αριστερή πλευρά της θύρας του Αγίου Γεωργίου του Φρουρίου, την οποία μελέτησε και μετέφρασε ο Χρ. Μαυρόπουλος. Ο τελευταίος αναφέρει σχετικά: «Η επιγραφή μνημονεύουσα της αλώσεως της Χίου υπό των Τούρκων και της μεταβολής Εκκλησίας του φρουρίου της νήσου εις τζαμίον, δεικνύει πιθανώς ότι τον δέκατον αιώνα, ότε η εκκλησία αυτή ωκοδομήθη, το φρούριον υπήρχε...»³⁶. Σύμφωνα με τις πηγές, το Εσκή Τζαμί είναι ο ναός της Θεοτόκου, της Μονής των Δομινικανών στο Κάστρο, ο οποίος κτίστηκε γύρω στα 1400 σε θέση όπου παλαιότερα δέσποζε βυζαντινός ναός του 10^{ου} αιώνα, ο οποίος πιθανότατα καταστράφηκε από τον σεισμό του 1389. Το 1566 ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί από τον Πιαλή πασά, όταν καταλήφθηκε η Χίος από τους Οθωμανούς. Από τον παλαιό ναό διατηρήθηκε μόνο το κωδωνοστάσιο που επί οθωμανικής κυριαρχίας χρησίμευσε ως μιναρές του τζαμιού. Σήμερα πλέον λειτουργεί ως κωδωνοστάσιο του νέου ναού.

³⁶ «Η Εκκλησία αυτή ωκοδομήθη εν έτει εννεακόσια εννενήκοντα τρία από του χρόνου της γεννήσεως του Χριστού - η ειρήνη του Θεού επ' αυτόν. Τη δε δεκάτη εβδόμη Απριλίου χίλια πεντακόσια εξήκοντα εξ της ως ειρηται χρονολογίας ή την εικοστήν ημέραν του μηνός «Ραμαζάν» εννεακόσια εβδομήκοντα τρία έτους Εγίρας του Μωάμεθ Μουσταφά - ο Θεός ευλογησάτω αυτόν - ο ναύαρχος του εκ των Οθωμανών Αυτοκρατόρων Σουλτάνου Σουλεϊμάν, υιού Σελήμ, Πηαλέ πασάς, ελθών μετά εκατόν είκοσι κατέργων εξεπόρθησε την Χίον. Η ειρημένη Εκκλησία εγένετο τέμενος και παρεδόθη εις προσευχήν. Δόξα τω Θεώ τω Κυρίω του κόσμου»: βλ. Μαυρόπουλος 1914: 127-128.

Στις ημέρες μας το κτίσμα παρουσιάζεται σε κάτοψη ως επίμηκες ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με τον κατά μήκος άξονά του από βορρά προς νότο και εξωτερικές διαστάσεις 20x12,5 μ. περίπου. Στα δυτικά φέρει προσκολλημένη μακρόστενη στοά, πλάτους 5,5 μ., και ημικυκλική κόγχη, που αποτελεί το ιερό του ναού. Ο γυναικωνίτης έχει μορφή μακρόστενου εξώστη στο δυτικό άκρο του κυρίως ναού. Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη κατασκευή έχει αντικαταστήσει παλαιότερη ξύλινη. Η στέγη και των τριών μερών είναι από ξύλο. Με το Εσκή τζαμί συνδεόταν η χρήση διώροφου κτηρίου, που επί χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως Δημοτικό Σχολείο. Σήμερα στο κτήριο στεγάζονται τα εργαστήρια Συντήρησης της Γ' Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τα οποία βρίσκονται στην αυλή του Αγίου Γεωργίου, απέναντι από τη δυτική πλευρά του και δίπλα στο κωδωνοστάσιο (**εικ. 13**). Η κρήνη στη δυτική αυλή του ναού είναι οθωμανικό κτίσμα για την οποία όμως δεν υπάρχουν έγκυρες μελέτες που να τεκμηριώνουν τη χρονολογία κατασκευής της ή να παρέχουν άλλου είδους πληροφορίες³⁷.

Βιβλιογραφία:

- Κίζης 1988: σποραδικά.
- Ζολώτας 1910-1923, Α1, Α2: σποραδικά.

Μπαϊρακλή τζαμί

Το μικρό τέμενος, σε αχρησία πλέον σήμερα, βρίσκεται κοντά στην πλατεία του Κάστρου (**εικ. 14**). Πρόκειται για κτίσμα του 1891, όπως μας πληροφορεί μαρμάρινη επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη πάνω από την είσοδό του (**εικ. 15, 16**). Οικοδομήθηκε στη θέση του δεύτερου μεγάλου γενουατικού ναού, που υπήρχε στην πόλη της Χίου. Από αρχαιακές πηγές προκύπτει ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο του Κάστρου, γνωστός και ως Casascia. Στη σημερινή του μορφή το τζαμί είναι απλό τετράγωνο υπερυψωμένο ξυλόστεγο κτίσμα με πλευρές μήκους 10 μ. περίπου και ξυλόστεγο προστώ στη βόρεια πλευρά του, το οποίο καλύπτεται από τετράριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στην αρχική του μορφή το τζαμί ήταν, όπως και ο ναός της Θεοτόκου των Δομινικανών, μία μεγάλη τρίκλιτη βασιλική. Στη δυτική γωνία του τετράγωνου

---

³⁷ Κίζης 1988: σποραδικά.

κτίσματος υψωνόταν ένας μιναρές, που δε σώζεται στις ημέρες μας. Το οικοδόμημα στο μέσον της πρόσοψής του έχει δίφυλλη ξύλινη θύρα με μαρμάρινο περιθύρωμα. Εσωτερικά υπήρχε ένα μιχράμπ, μία κόγχη για την προσευχή, η οποία ήταν στραμμένη προς τη Μέκκα (**εικ. 17, 18**). Στην κορυφή της στέγης είναι ορατή από μακριά η ημισέληνος, το σύμβολο του Ισλάμ. Το Μπαϊρακλί Τζαμί παραχωρήθηκε από την Τράπεζα ALPHA στο Υπουργείο Πολιτισμού πριν από έναν περίπου χρόνο, ύστερα από προσπάθειες σχεδόν δύο δεκαετιών. Η συγκεκριμένη τράπεζα είχε μισθώσει το τζαμί ως αποθηκευτικό χώρο. Σήμερα είναι παραμελημένο και βρίσκεται σε κακή κατάσταση τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, ενώ αναζητούνται από την αρμόδια υπηρεσία κονδύλια για την επισκευή του.

Βιβλιογραφία

- Κίζης 1988: σποραδικά.
- Ζολώτας 1910-1923, A1, A2: σποραδικά.
- Χίος, 1988: 99.
- Πυλιώτη 2010.

Οσμανλί (Οσμανιέ) τζαμί

Το Οσμανλί τζαμί ανεγέρθηκε στην περιοχή του Φραγκομαχαλά, στη βόρεια πλευρά της πλατείας Βουνακίου, επί της οδού Κωνσταντίνου Μονομάχου (**εικ. 19**). Στη συγκεκριμένη περιοχή ήταν συγκεντρωμένοι αιώνες πριν οι Οθωμανοί και οι Εβραίοι, που κατοικούσαν στο νησί. Το τέμενος αποτελείται από έναν ενιαίο τετράγωνο χώρο (8X8 μ.) με θύρα εισόδου και υπερώο στη δυτική του πλευρά. Το υπερώο εξυπηρετούσε την πρόσβαση στο μιναρέ. Το τζαμί διαθέτει δύο προαύλιους χώρους, καθώς και βοηθητικά κτίσματα. Σύμφωνα με την εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή, που είναι τοποθετημένη πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου, το λατρευτικό μνημείο ανεγέρθηκε στα 1892 (**εικ. 20**)³⁸. Το Οσμανλί (Οσμανιέ) τζαμί έχει επισκευαστεί από την 3^η ΕΒΑ και χρησιμοποιείται ως χώρος φύλαξης αρχαιολογικών ευρημάτων (**εικ. 21**).

---

³⁸ Ο Χρ. Μαυρόπουλος σημειώνει σχετικά: «Επιγραφή εντετοιχισμένη επί της θύρας της εισόδου του εν Φραγκομαχαλά της πόλεως Χίου τεμένους «Οσμανιέ» καταγράφει τα εξής: «Η σκιά του οικτίρμονος, ο

Βιβλιογραφία

- Ζολώτας 1910-1923, Α1, Α2: σποραδικά.
- Μαυρόπουλος 1956: 131.

Οθωμανικό νεκροταφείο

Στη δυτική πλευρά της πλατείας του Κάστρου, εντός μικρού περιφραγμένου χώρου, βρίσκεται το οθωμανικό νεκροταφείο. Πρόκειται για μία μικρής έκτασης κοιμητήριο (99,36 τ.μ.), στο οποίο ενταφιάζονταν εξέχοντες Οθωμανοί αξιωματούχοι, από το 1822 έως και το 1890. Το ταφικό μνημείο που προκαλεί εντύπωση είναι αυτό του Καρά Αλή, καπουντάν πασά (ναυάρχου) του οθωμανικού στόλου, ο οποίος βρήκε τον θάνατο, όταν πυρπολήθηκε η ναυαρχίδα του («Μπουρλότα Σαϊμάζ»): αυτή δηλαδή που περιφρονεί τα πυρπολικά από τον Κ. Κανάρη, το 1822. Ο περίτεχνος τάφος του Καρά Αλή, με έντονα χαρακτηριστικά του οθωμανικού μπαρόκ, ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους του κοιμητηρίου (εικ. 22). Έχει τη μορφή μαρμάρινης σαρκοφάγου, η οποία έχει δύο επιτύμβιες στήλες στα άκρα της, που κοσμούνται με περίτεχνα φυτικά θέματα, επηρεασμένα από την τέχνη του τουρκικού μπαρόκ και την ελληνική λαϊκή γλυπτική. Στη μία στήλη αναγράφεται εγκωμιαστικό επίγραμμα του ποιητή Φουρουγή, το οποίο έχει μεταφράσει ο Χρ. Μαυρόπουλος³⁹.

Τα υπόλοιπα επιτύμβια ανάγλυφα του κοιμητηρίου είναι απλούστερα, λαϊκού κατά κύριο λόγο χαρακτήρα, με πλούσιο όμως θεματολόγιο και αξιόλογη τεχνική. Ανήκουν στο ύστερο οθωμανικό μπαρόκ και συγγενεύουν τεχνοτροπικά με λαϊκά έργα διακοσμητικής, που συναντάμε στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Κάθε σύμβολο δηλώνει και μία πληροφορία για το νεκρό, το αξίωμα, τους φίλους, τους απογόνους, κ.ά. Το συγκεκριμένο κοιμητήριο έχει κηρυχθεί διατηρητέο, τα μνημεία του έχουν αναστηλωθεί

χρηστοήθης βασιλεύς των βασιλέων, το αγλαΐσμα του αγνού Οθωμανικού έθνους, ... Αυτοκρατορική μεγαθυμία,, ανήγειρε το ιερόν τούτο τέμενος... Ο Φειζή έγραψε το χρονόγραμμα απαγγελίας δις το «μέγας ο Θεός». Πόσον ωραϊόν έγινε το τέμενος «Οσμανιέ»! 1309 (1892)»: πρβλ. Μαυρόπουλος 1956: 131.

³⁹ «ΕΚΕΙΝΟΣ (Ο ΘΕΟΣ) ΑΙΩΝΙΟΣ, ο κατά θάλασσαν αρχηγός, το αγλαΐσμα του ιερού στόλου, ο την Αίγλην της Βεζυρείας επαυξάνων, απαράμιλλος, πολύτιμος μαργαρίτης, κρατερός μαχητής της κλεινής βασιλείας, ήρως πετών, ου το κλέος απαράμιλλον εν τη ναυτική επιστήμη, λέων εν τω πεδίω της ανδρείας, διακεκριμένος Βυζύρης... ο οινοχόος της ειμαρμένης έτεινε εις χείρας του το άπελπι ποτήριον. Ο Φουρουγή έγραψε την χρονολογίαν αυτού και δη καθ' ην εποχήν ο Αλή πασάς παραδούς το πνεύμα εγένετο μάρτυς μετά του πλοίου του. Έτος 1237, Νέα Σελήνη»: πρβλ. Μαυρόπουλος 1914: 127-129.

και ο χώρος είναι πλέον επισκέψιμος. Το 2001 επισκευάστηκε και ο δυτικός τοίχος, που είχε καταρρεύσει από ισχυρές βροχοπτώσεις.

Βιβλιογραφία

- Μπούσκαρη (επιμ.), 2008: 353.
- Ζολώτας 1910-1923 A1, A2: σποραδικά.
- Μαυρόπουλος 1914: 127 -129.
- Μονιούδη-Γαβαλά 2001: σποραδικά.
- Ζαχαρού 2004: σποραδικά.

2. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΡΥΘΡΑΙΑ

2.1. Σύντομη ιστορική αναδρομή στη μικρασιατική Ερυθραία

«Οὐδέν πατρώας ἀνδρὶ
φίλτερον χθονός»

Ευριπίδης, *Ελένη*, 560.

« Έκανε ζέστη
ΑΥΤΟΣ απάνου απ'τα όρη του Καραμπουρούν
κοίταζε τον ορίζοντα
εκεί που τούτη η γης ετέλειωνε
και σούφρωσε τα φρύδια του.
Μια πυρκαϊά πεντάφλογη στ' ακροούρανο
αναπηδούσε
κόβοντας σάμπως ματωμένες παπαρούνες
τα κεφάλια των παιδιών...

Φοβερή εγένηκε αμάχη.
Τούρκοι χωριάτες του Αϊδινιού,
ρωμιοί ψαράδες απ' τη Χίος,
εβραίοι μικρεμπόροι
οι δέκα χιλιάδες σύντροφοι του Μπορκλουτζέ Μουσταφά
μήκαν σαν δέκα χιλιάδες πελέκια
μέσα στου οχτρού το δάσος⁴⁰».

Ναζίμ Χικμέτ, «Αυτοκρατορική περιοχή».

---

⁴⁰ Απόσπασμα του ποιήματος από το «έπος του σείχη Μπεντρεντίν, του γιού του Καδή της Σιμαβνέ» σε απόδοση του Γ. Ρίτσου. Ο σείχης Μπεντρεντίν έρχεται σε σύγκρουση με τις διδαχές και το κοινωνικό κατεστημένο της οθωμανικής κοινωνίας. Η διδασκαλία του, που διαδίδεται μεταξύ Οθωμανών-Τούρκων, Ελλήνων και Εβραίων φτωχών αγροτών είναι μαχητική, ριζοσπαστική και επαγγέλλεται μία επανάσταση, που θα εξισώσει όλες τις φυλές της Ανατολής και θα οδηγήσει στην κυριαρχία του λαού.

Η χερσονήσος της Ερυθραίας⁴¹, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, ανάμεσα στη Σμύρνη και την Έφεσο, προβάλλει ως προτεταμένη σφύρα και ελέγχει το Αιγαίο. Στα βόρεια της Ερυθραίας βρίσκεται ο βαθύτατος κόλπος της Σμύρνης και στα νοτιοανατολικά της, ο κόλπος της Εφέσου (εικ. 23).

Ο πορθμός που χωρίζει το νησί της Χίου από τα ερυθραϊκά παράλια, με τις μικρονησίδες και τους βράχους του, φανερώνει τη φυσική συνέχεια των εν λόγω γεωγραφικών περιοχών. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνεται και από τη γεωφυσική τους ομοιότητα, τους ορεινούς τους όγκους, τις «μέλαινες άκρες» στα βόρεια, και τις ομαλές πεδιάδες στα νότια. Οι πόλεις της Χίου και της Ερυθραίας από την αρχαιότητα είχαν μεταξύ τους συνεχή επικοινωνία.

Ο Μίμας (Μπόζ Ντάγ)⁴² αποτελεί το μεγαλύτερο και υψηλότερο βουνό της Ερυθραίας (1.218 μ). Υψώνεται περίπου στο κέντρο της χερσονήσου και καταλήγει στα βορειοανατολικά, με τις απότομες πλαγιές του έως τη θάλασσα. Προς τις υπόλοιπες κατευθύνσεις του ο Μίμας σχηματίζει πρόβουνα, τα οποία φθάνουν έως τα παράλια, ενώ προς τα νότια συνδέεται με τα υπόλοιπα βουνά της Ερυθραίας.

Το πληθυσμιακό δυναμικό της Ερυθραίας αποτελείτο στην αρχαιότητα από Κέρες και Λέλεγες. Ως οικιστής της χερσονήσου μνημονεύεται ο Έρυθρος, ο γιος του βασιλιά της μινωϊκής Κρήτης, Ραδαμάνθους⁴³. Από αυτόν άλλωστε έλαβε το όνομά της και η μεγαλύτερη πόλη της χερσονήσου της Ερυθραίας, οι Ερυθρές. Αργότερα οι Ίωνες μετανάστες επικάλυψαν τους Αχαιούς και τους Αιολείς στο τμήμα αυτό του ανατολικού Αιγαίου, το οποίο έκτοτε ονομάστηκε Ιωνία. Στη συνέχεια ακολούθησε η συγκρότηση των δώδεκα ιωνικών πόλεων-κρατών και η ίδρυση του Πανιωνίου, τον 9^ο αιώνα π.Χ.⁴⁴.

---

⁴¹ Μπαλτάς 2010: 14-17.

⁴² Στην ελληνική μυθολογία, με το όνομα Μίμας είναι γνωστός ένας από τους Γίγαντες. Ο Μίμας έλαβε μέρος στην Γιγαντομαχία, κατά την οποία οι Γίγαντες πολέμησαν εναντίον των Θεών του Ολύμπου. Στη Γιγαντομαχία ο Μίμας σκοτώθηκε από κεραυνό του Δία ή από τον Θεό Ήφαιστο. Η Μέλαινα Άκρα, ο κάβος Στειλιάρι (ή Στυλάρι) των Βυζαντινών και το Καραμπουρούν (Μαύρη μύτη) των Οθωμανών, ακριβής μετάφραση του αρχαιοελληνικού ονόματος, είναι η βορειότερη άκρη του Μίμαντα: βλ. Μπαλτάς 2010: 15.

⁴³ Ο μικρασιατικής καταγωγής συγγραφέας Πausανίας του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. αναφέρει: «Ερυθραῖοι δέ τὸ μὲν ἐξ' ἀρχῆς ἀφικέσθαι σὺν Ἐρυθρῷ τῷ Ραδαμάνθου φασίν ἐκ Κρήτης, καὶ οἰκιστὴν τῇ πόλει γενέσθαι τὸν Ἐρυθρον ...»: Πausανίας, *Αἰαϊκά* 3,7.

⁴⁴ Σε αυτή την ανώτατη μορφή θρησκευτικής και φυλετικής κοινότητας μετείχαν 12 ιωνικές πόλεις-κράτη, ανάμεσά τους και οι τέσσερις πόλεις της ερυθραϊοτικής χερσονήσου: Ερυθραϊά, Κλαζομεναί, Τέως και Λέβεδος.

Στο πέρασμα των αιώνων η Ιωνία υπήρξε εμπορικό σταυροδρόμι μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Όταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει, η Ερυθραία αποτέλεσε πεδίο διαμάχης μεταξύ Γενοβέζων και Οθωμανών⁴⁵.

Πολλοί Ερυθραιώτες, για να αποφύγουν τις αντεκδικήσεις και τις καταστροφές, που έλαβαν χώρα στην περιοχή τους κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, βρήκαν καταφύγιο στα καραμπουρνιώτικα χωριά του Μίμαντα. Μπορεί μάλιστα οι Καραμπουρνιώτες να απώλεσαν στη διάρκεια των αιώνων την ελληνική τους γλώσσα και να έγιναν τουρκόφωνοι, παρέμειναν όμως χριστιανοί και αισθάνονταν υπερήφανοι, για το ότι ήταν οι παλαιότεροι Έλληνες της Ερυθραίας. Στη διάρκεια, τέλος, των νεότερων χρόνων, δημιουργήθηκαν στην περιοχή ελληνικά χωριά στα οποία κατέφυγαν αρκετοί Χιώτες ύστερα από τη σφαγή στο νησί τους, το 1822.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 14-17.
- Ζερβούδης 2008: 81, 82.
- Ζολώτας 1910-1923, Γ': σποραδικά.

2.2. Ορθόδοξα λατρευτικά μνημεία Ερυθραίας (16^ο αι.-1922)

Από τον 16^ο αιώνα και εξής οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Ερυθραίας άρχισαν να κτίζουν νέους ναούς και να ανακαινίζουν τους παλαιότερους. Αρχιτεκτονικά οι νέοι ναοί ήταν απλοί για να μην προκαλούν το θρησκευτικό αίσθημα των μουσουλμάνων. Εξετάζοντας κανείς τους εν λόγω ναούς διαπιστώνει πως είναι σαφής η απομάκρυνσή τους από τα βυζαντινά πρότυπα. Ο συνηθέστερος αρχιτεκτονικά τύπος ναού της περιόδου αυτής, σε χωριά και πόλεις, υπήρξε η μακρόστενη ξυλόστεγη ή καμαροσκεπής

---

⁴⁵ Μεταξύ του 1086-1095, ο Τσακαμπές (ο Τζαχάς των βυζαντινών πηγών) ανέλαβε τον έλεγχο της χερσονήσου, κάνοντάς την για μία μικρή περίοδο μέρος της Σελτζουκικής Αυτοκρατορίας. Ύστερα από το 1095 η περιοχή έγινε και πάλι βυζαντινή μέχρι την περίοδο των σελτζουκικών εμιράτων, κατά τη διάρκεια των οποίων ο Αϊντίνογλου Μεχμέτ μπέης προσάρτησε την χερσόνησο στο εμιράτο του. Όταν βασίλευε ο Οθωμανός Σουλτάνος Βαγιαζίτ Γιλντιρίμ (ο κεραυνός), η χερσόνησος αποτέλεσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έως τη μάχη της Αγκύρας (1402). Έπειτα από την εν λόγω μάχη η περιοχή ξαναπέρασε στην κυριαρχία του εμιράτου των Αϊδίνουγλου. Μετά την περίοδο της οθωμανικής μεσοβασιλείας, ο σουλτάνος Μεχμέτ ο Τσελεμπής προσάρτησε την περιοχή για δεύτερη και οριστική φορά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1425-1426). Η χερσόνησος της Ερυθραίας έγινε επί οθωμανικής μεσοβασιλείας έδρα του κινήματος του σείχη Μπεντρεντίν: βλ. Μπαλτάς 2010: 16.

βασιλική με ένα ή τρία κλίτη. Σχετικά με τη μέθοδο κατασκευής των ναών ακολουθείτο το πατροπαράδοτο ισοδομικό σύστημα απλής τοιχοποιίας, με ή χωρίς πλίνθους, στην οποία οι αργοί λίθοι συνδέονταν με ασβέστη. Τα παράθυρα σπάνιζαν ή έλειπαν, οι είσοδοι ήταν μικρές ή χαμηλές. Η εξωτερική διακόσμηση ήταν λιτή και η κεραμοπλαστική διακόσμηση είχε υποχωρήσει⁴⁶.

Τον 18^ο και 19^ο αιώνα η πληθυσμιακή σύνθεση της χερσονήσου της Ερυθραίας άλλαξε υπέρ των ελληνοφώνων χριστιανών. Παράλληλα, εφαρμόστηκαν μεταρρυθμιστικοί κανόνες, που βελτιώναν τις συνθήκες τέλεσης των πρακτικών θρησκευτικών αναγκών των χριστιανών και ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις τους για μεγαλύτερους και ωραιότερους αισθητικά λατρευτικούς χώρους.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μία πρωτοφανής κατασκευαστική έξαρση καινούριων ναών, εύμορφων και μεγαλοπρεπών, οι οποίοι κοσμούσαν τα χριστιανικά χωριά⁴⁷. Η βαθιά προσήλωση των Μικρασιατών στη χριστιανική θρησκεία επέβαλε την ύπαρξη πολυαρίθμων ναών, ναΐσκων και αγιασμάτων σε ολόκληρη την ιωνική γη. Ο Ιντζές αναφέρει σχετικά: «Ο λαός προσπαθεί με θυσίες και όσα μέσα διαθέτει, εκμεταλλευόμενος την κατά καιρούς ανεκτικότητα των τοπικών αγάδων να κτίσει εκκλησίες, οι οποίες αποτελούν το κέντρο του κάθε οικισμού»⁴⁸. Η συμμετοχή άλλωστε όλων των χριστιανών στην ορθόδοξη λατρεία ήταν επιβεβλημένη, για να δηλώσει τη σύμπνοια των χριστιανών. Όσο για την τιμωρία του εξωεκκλησιάσματος, της υποχρεωτικής δηλαδή απομάκρυνσης του χριστιανού για ορισμένο χρονικό διάστημα από τους εκκλησιαστικούς χώρους με αποχή από τα θεία μυστήρια, που επιβαλλόταν στους παραβάτες και αντιρρησίες των δημογεροντιακών εντολών, αποτελούσε την πιο εξευτελιστική και ατιμωτική ποινή για ένα μέλος της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας⁴⁹.

---

⁴⁶ Βακαλόπουλος 2005: 71, 72. - Ιντζές 2006: 270.

⁴⁷ Όπως έλεγε ο Gelzer: «Εν Μ. Ασία ο Ελληνισμός ...πολλαπλασιάζεται γοργότερα. Εισχωρούσε δε βαθύτερον και εις το εσωτερικόν... εγκαθίσταται παντοπόλης... ακολουθεί διδάσκαλος. Μία εκκλησία οικοδομείται και εις ιερεύς προσλαμβάνεται. Ούτω πώς εσηματίσθη η ελληνική κοινότης ...»: βλ. Κοντογιάννης 2006: 52. - Ιντζές 2006: 271.

⁴⁸ Ιντζές 2006: 273.

⁴⁹ Ιντζές 2006: 274.

Οι διωγμοί του 1914-18⁵⁰ και η οριστική πλέον εκδίωξη των Ελλήνων από τις προγονικές τους εστίες το 1922, είχαν ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική σχεδόν καταστροφή των χριστιανικών ναών και των νεκροταφείων στην ευρύτερη περιοχή της Ερυθραίας. Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία, στην περιοχή της Ερυθραίας Υποδιοίκηση Κρήνης, Καραμπουρνού και Βρυούλλων, επί συνόλου 74 ναών, οι 30 είχαν καταστραφεί ολοσχερώς κατά τα έτη 1914-1918 και οι 41 είχαν υποστεί σημαντικότερες φθορές. Η υποδιοίκηση Σιβρισαρίου δεν αναφέρεται από την Αρμοστεία. Οι καταστροφές των θρησκευτικών μνημείων στην εξεταζόμενη περιοχή ολοκληρώθηκαν τον Αύγουστο του 1922. Συγκεκριμένα από τους 69 ενοριακούς ναούς και τα 254 παρεκκλήσια, που υπήρχαν στην ιωνική Ερυθραία έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, παρέμειναν χωρίς ιδιαίτερες φθορές μόνο οι 5, οι οποίοι έχουν πλέον αλλάξει χρήση. Πρόκειται για τους ναούς Άγιο Χαράλαμπο του Τσεσμέ (πολιτισμικό κέντρο), Παναγία η Γουρνά στην Αγία Παρασκευή (τζαμί), Άγιο Γεώργιο στον Γκιουλμπαξέ (τζαμί), Άγιο Γεώργιο Αρφανό στα Βουρλά (αποθήκη) και Αλατσατιανή Παναγία (τζαμί)⁵¹. Εκτός από τους προαναφερθέντες ναούς υπάρχουν και αρκετοί ερειπωμένοι, οι οποίοι είναι σήμερα δύσκολα αναγνωρίσιμοι. Η χρήση των ναών, που έχουν απομείνει, όπως προαναφέρθηκε, έχει αλλάξει με την πάροδο των ετών. Ορισμένοι μετατράπηκαν σε τζαμιά, άλλοι σε αποθήκες, πολιτισμικά κέντρα ή καταστήματα. Όσο για τα πολυάριθμα νεκροταφεία, που υπήρχαν στην περιοχή της Ερυθραίας, με δυσκολία πλέον στις ημέρες μας μπορεί να αναγνωρίσει κανείς μόνο δύο, των Αλατσάτων και της Κάτω Παναγιάς, τα οποία και αυτά καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς.

Η μελέτη των ταφικών μνημείων έχει ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης⁵², γιατί από αυτά αντλούμε σημαντικές πληροφορίες ιστορικού,

---

⁵⁰ Το 1919, το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εξέδωσε στα ελληνικά και στα γαλλικά και παρέδωσε στην κρίση όλων των πολιτισμένων λαών τη *Μαύρη Βίβλο διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού* (1914-1918). Στο εν λόγω βιβλίο γινόταν μία συστηματική καταγραφή των διωγμών, των σφαγών, των λεηλασιών και των εκτοπισμών που συντελέστηκαν στο ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το επίσημο οθωμανικό κράτος, κατά τη διάρκεια των ετών 1914-1918, την πρώτη δηλαδή περίοδο της γενοκτονίας των Ελλήνων. Επρόκειτο για μία αυστηρή καταγραφή γεγονότων, εμπλουτισμένων με αδιάσειστα στοιχεία, αριθμούς, χρονολογίες και ονόματα που αποκαλύπτουν τις φρικαλεότητες της επίσημης πολιτικής του οθωμανικού κράτους, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

⁵¹ Κοντάρας, 2011: www.sepik.net/nea/?tag=alatsata.

⁵² «Η μνήμη, στην σύνδεσή της με τον θάνατο, συνιστά βιωματική κοινωνική εμπειρία και πολιτιστική διαδικασία, η οποία συχνά εκφράζεται μέσα από υλικές μορφές, όπως τα ποικίλα αντικείμενα, οι

ανθρωπολογικού και λαογραφικού ενδιαφέροντος, σχετικά με την πληθυσμιακή σύνθεση, την ευμάρεια του τόπου, τα ήθη και τα έθιμα, κλπ. Ο βαθμός αντοχής των ταφικών μνημείων στη φθορά και στο χρόνο έχει σημασία για τη διαδικασία συσχετισμού της μνήμης με το θάνατο και επηρεάζει την αξιολογική θεώρησή τους, ενώ παράλληλα αυτή η ίδια η υφή της υλικότητάς τους μπορεί να έχει έναν δυναμικό αντίκτυπο από την άποψη της εικαστικής και συναισθηματικής αποτελεσματικότητας⁵³. Εξαιτίας λοιπόν της καταστροφής των νεκροταφείων στην περιοχή της Ερυθραίας, μόνο από τις πηγές μπορούμε πλέον να αντλήσουμε τις πολύτιμες πληροφορίες, που αυτά μας παρέχουν.

Στη συνέχεια της μελέτης εξετάζονται κατά κύριο λόγο οι ενοριακοί ναοί της χερσονήσου της Ερυθραίας, ενώ λιγότερες θα είναι οι αναφορές στα παρεκκλήσια. Θα παρατεθούν, τέλος, στοιχεία και φωτογραφικό υλικό που συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Ιντζές 2006: 270, 271, 273, 274.
- Βακαλόπουλος 2005: 71, 72.
- Κοντογιάννης 2006: 52.
- Κοντάρας 2010.
- Αντζουλάτου-Ρετσίδα 2004: 38, 42.

τελετουργίες, οι χώροι, που η αναφορά τους στον νεκρό μπορεί να αποκτά την έννοια της τιμητικής δημόσιας καταξίωσής του ...»: βλ. Αντζουλάτου-Ρετσίδα 2004: 38.

⁵³ Αντζουλάτου-Ρετσίδα 2004: 42.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ναοί της μητρόπολης Κρήνης (Νοέμβριος 1902-Αύγουστος 1922): συνοπτική περιγραφή

Τσεσμές (Çesme)

Είκοσι χιλιόμετρα νοτιοδυτικά των Ερυθρών βρίσκεται η πόλη του Τσεσμέ. Η θέση του απέναντι από τη Χίο καθόρισε την ιστορική πορεία αυτού του καλά φυλασσόμενου λιμανιού, που απέχει 8,30 ν. μίλια από το λιμάνι της Χίου και αποτελεί τον δίαυλο μεταξύ Μ. Ασίας και Χίου. «Ἐμβατόν» ήταν, πιθανόν, το αρχαίο του όνομα, που μετονομάστηκε σε «Δήμο Κισσούς», ενώ αργότερα έλαβε το όνομα «Κασύστης» και «Φοινικούς»⁵⁴. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πόλη διατήρησε επί 2.400 χρόνια την ονομασία Φοινικούς, η οποία προήλθε από τα φοινικοειδή δέντρα, που υπήρχαν ανέκαθεν κοντά στο λιμάνι στη θέση Ταρσανάς.

Ο βυζαντινός χρονογράφος της Άλωσης Μ. Δούκας ονομάζει τη συγκεκριμένη περιοχή της Ερυθραίας «Στυλάριον», χωρίς όμως να δικαιολογεί την ονομασία αυτή. «Οι Χίοι την ονόμαζαν Περαιία, Πέραμα και Πέρατα, και το οχυρό του, Κάστρον του Περάματος, τον δε κάτοικο Περαματούση, όπως και τον ανατολικό άνεμο». Οι Βυζαντινοί ονόμαζαν τον οικισμό Λινοπεράματα⁵⁵. Έως την εμφάνιση των Γενοβέζων, στον Τσεσμέ κατέφευγαν οι ναυτιλλόμενοι και οι ναυαγοί, εξαιτίας του φόβου των πειρατών, προκειμένου να προφυλαχθούν και να ανεφοδιαστούν με τρόφιμα. Επίσης, το λιμάνι του Τσεσμέ εξυπηρετούσε τα δύο αυτοκρατορικά μοναστήρια των κοντινών προς την Ερυθραία νησιών, της Χίου και της Πάτμου που διέθεταν ακίνητη περιουσία στην εν λόγω περιοχή. Επρόκειτο για τις μονές Νέα Μονή της Χίου και Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν το όνομα «Τσεσμέ», που στα τουρκικά σημαίνει κρήνη, ενώ οι λόγιοι και οι ιερείς χρησιμοποιούσαν το τοπωνύμιο Κρήνη. Ως Κρήνη αναγραφόταν στα επίσημα έγγραφα, τα οποία συντάσσονταν από τη

---

⁵⁴ Ζερβούδης 2008: 83.

⁵⁵ Κορομηλά-Κοντάρης 1997: 83.

μητρόπολη και την Κρηναία Σχολή⁵⁶. Το 1902, επί πατριαρχίας Ιωακείμ του 3^{ου}, η επισκοπή Κρήνης αποσπάστηκε από τη μητρόπολη Εφέσου και προήχθη σε μητρόπολη με έδρα τον Τσεσμέ⁵⁷.

Στην εξεταζόμενη πόλη λειτουργούσαν πέντε ναοί, σύμφωνα με τη στατιστική «Ξενοφάνη» (1904)⁵⁸, οι οποίοι διέθεταν οκτώ εγγράμματους και έξι αγράμματους ιερείς. Βάσει στατιστικής του 1911, η Κρήνη (Τσεσμές) είχε πέντε ναούς, 34 παρεκκλήσια και 10 ιερείς⁵⁹. Οι συγκεκριμένοι ναοί ήταν: ο μητροπολιτικός ναός του Αγ. Χαραλάμπους (1832), ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (1835), ο Άγιος Παντελεήμονας (1840), η Γέννηση της Θεοτόκου ή Ψαριανή Παναγιά (1873) και η Αγία Φωτεινή (1881). Εκτός από τους προαναφερθέντες ναούς, υπήρχαν και δύο μονές. Στη διάρκεια του διωγμού, που υπέστησαν οι ελληνόφωνοι χριστιανοί της περιοχής κατά τα έτη 1914-1918, πολλοί ναοί καταστράφηκαν⁶⁰.

Άγιος Χαράλαμπος

Ο Άγιος Χαράλαμπος (1832/33) υπήρξε ο μητροπολιτικός ναός του Τσεσμέ (**εικ. 24**). Σύμφωνα με το μέγεθός του (40X19 μ.) ήταν ο μεγαλύτερος ορθόδοξος ναός της Ανατολής, μετά την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Ο αρχικός ναός κτίστηκε πιθανότατα το 1818⁶¹ και πυρπολήθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1823). Όταν οι Τσεσμελήδες πρόσφυγες επέστρεψαν στις εστίες τους, ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του πυρπολημένου ναού (1829). Κατά τη διάρκεια της ανοικοδόμησης προέκυψαν δυσκολίες, οι οποίες συσχετιζόνταν με την άρνηση των τοπικών αρχών να παραχωρήσουν την απαιτούμενη άδεια ανέγερσης του ναού⁶². Ο Άγιος Χαράλαμπος

⁵⁶ Η Κρηναία Σχολή ιδρύθηκε ως αρρεναγωγείο (1879), στη θέση παλαιότερης κοινοτικής σχολής. Περιλάμβανε νηπιαγωγείο, καθώς και δημοτικό και ημιγυμνάσιο, αναγνωρισμένα από το ελληνικό κράτος. Αργότερα ιδρύθηκε και παρθενγωγείο: βλ. Κορομηλά-Κοντάρas 1997: 89.

⁵⁷ Κορομηλά-Κοντάρas 1997: 92.

⁵⁸ Επρόκειτο για στατιστική που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1904 στο περιοδικό «Ξενοφάνης», σχετικά με τους ναούς της Ερυθραίας.

⁵⁹ Ιντζές 2006: 276.

⁶⁰ Κορομηλά-Κοντάρas 1997: 88.

⁶¹ Τροβάς 1976: 26.

⁶² Ο Κρηναίος ναυτικός καπετάν Νικολής Λιάς μετέβη στην Κωνσταντινούπολη με συστάσεις των Οθωμανών αξιωματούχων της Χίου και πέτυχε την έκδοση άδειας ανέγερσης των ναών Αγίου Χαραλάμπους Τσεσμέ και Αγίας Τριάδας Αλατσάτων. Μαζί με τα έγγραφα οι αξιωματούχοι του έδωσαν έξι σχοινιά, σφραγισμένα στις άκρες, τα οποία καθόριζαν το πλάτος, το μήκος και το ύψος των δύο ναών.

ολοκληρώθηκε τελικά στα 1832/33, και σύμφωνα με τον Χατζημπέη, υπήρξε ο «μεγαλύτερος και ο πλέον περικαλλής ναός ολοκλήρου της ορθοδοξίας», χωρητικότητας 3.000 εκκλησιαζομένων⁶³. Το κτίσμα θύμιζε αρχιτεκτονικά πρωτοβυζαντινό ναό. Ήταν τρίκλιτη βασιλική με δύο σειρές μεγάλων κίωνων από κόκκινο μάρμαρο, πάνω στους οποίους στηρίζονταν 24 μικρότεροι κίονες. Οι μεγάλοι κίονες χώριζαν τα κλίτη και στήριζαν την υπερυψωμένη σαμαρωτή στέγη. Ο ναός ήταν τρισυπόστατος. Το κεντρικό κλίτος ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο, το δεξί στον Άγιο Στέφανο και το αριστερό κλίτος στη Θεοτόκο. Το τέμπλο κατασκευάστηκε από πεντελικό μάρμαρο, ενώ οι αγιογραφίες, που κάλυπταν ολόκληρο το εσωτερικό του ναού, αποτελούσαν ένα θαυμάσιο σύνολο, το οποίο είχε φιλοτεγήσει ο Ιωάννης Σιταράς ο Παριανός⁶⁴.

Στον πρώτο διωγμό (1914-1918), ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους απογυμνώθηκε εντελώς από εικόνες και ιερά σκεύη, ενώ στο δεύτερο διωγμό (1922), ο ναός υπέστη σοβαρότατες αλλοιώσεις. Οι ζημιές και οι βεβηλώσεις των αγιογραφιών στέρησαν από την πόλη το θαυμάσιο ζωγραφικό έργο του Ιωάννη Σιταρά του Παριανού. Η δυτική επίσης πλευρά του ναού υπέστη σοβαρές φθορές. Κατά τη μικρασιατική καταστροφή (Σεπτέμβριος 1922) στο ναό στοιβάχθηκαν περίπου 8.000 χιλιάδες γυναικόπαιδα, περιμένοντας να επιβιβαστούν στα πλοία για την Ελλάδα. Το ίδιο έτος, ύστερα από διαταγή του Κεμάλ, ο ναός βομβαρδίστηκε με βαρέα πολυβόλα. Συγχρόνως γκρεμίστηκε ο νάρθηκας και έμεινε στο κενό η πρόσοψη του κυρίως ναού με τις τρεις εισόδους. Ύστερα από την καταστροφή έγινε νέα διαρρύθμιση στο κτίσμα των 750 περίπου τετραγωνικών. Άλλοι χώροι μετατράπηκαν σε καταστήματα και αποχωρητήρια, ενώ στο ιερό λειτούργησε γεννήτρια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος. Από το 1992 και εξής στο χώρο του Αγίου Χαραλάμπους στεγάζεται το πνευματικό κέντρο του Τσεσμέ⁶⁵.

Πρόσφατα ξεκίνησαν εργασίες αποκατάστασης στο ναό, οι οποίες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί (εικ. 25, 26, 27, 28). Σύμφωνα με πληροφορίες από τις επίσημες αρχές, ο ναός θα λειτουργεί, κατόπιν αδείας, σε ιδιαίτερες περιστάσεις, όπως συμβαίνει και με την Παναγία των Αλατσάτων.

Ο καπετάνιος, θεωρώντας ότι οι διαστάσεις για τον Άγιο Χαράλαμπο ήταν μικρές, πρόσθεσε σχοινί, διπλασιάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πλάτος και το μήκος του ναού. Με το τέχνασμα λοιπόν αυτό του καπετάνιου, ο ναός ανήλθε τελικά στα 40 μ. μήκος και στα 19 μ. πλάτος και ύψος: βλ. Ιντζές 2006: 227.

⁶³ Ιντζές 2006: 278.

⁶⁴ Ιντζές 2006: 278.

⁶⁵ Κορομηλά - Κοντάρης 1997: 86. - Κλεάνθης 1987: 32. - Ιντζές 2006: 278.

Ευαγγελισμός της Θεοτόκου

Ο δεύτερος ναός της πόλης ανεγέρθη το 1835. Επρόκειτο για τον τρισυπόστατο ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (Ευαγγελίστρια). Ο Χατζημπέης⁶⁶ θεωρεί ότι το τέμπλο του ναού, από πεντελικό μάρμαρο, υπήρξε έργο του Γιαννούλη Χαλεπά, ο οποίος είχε ως βοηθούς τον Ν. Κουφουδάκη και τον Τηνιακό Φιλιπότη. Πιθανότατα όμως ήταν έργο του πατέρα του Χαλεπά, Ιωάννη⁶⁷, ή των αδελφών του, Νικόλα και Πραξιτέλη, οι οποίοι την ίδια περίοδο εργάζονταν σε άλλους ναούς των Αλατσάτων⁶⁸. Ο ναός κτίστηκε από δωρεές κυρίως Τσεσμελήδων αγροτών. Αρχιτέκτονας του εν λόγω θρησκευτικού μνημείου ήταν ο πρόεδρος της Ένωσης Μικρασιατών Περιφέρειας Κρήνης, Δ. Χατζηλιάς. Εκτελεστής του έργου ήταν ο Κουφουδάκης, ο οποίος υπήρξε σπουδαίος Τσεσμελής μαρμαρογλύπτης και μαθητής του Χαλεπά. Το κωδωνοστάσιο, το υψηλότερο σε ορθόδοξο ναό παγκοσμίως, ήταν πανομοιότυπο με αυτό της Παναγιάς της Τήνου, υψηλότερο όμως κατά έναν όροφο και έφθανε τα 41 μ. επί βάσεως 20 μ. ύψους. Οι κάτοικοι της πόλης το ονόμαζαν «Καρυάτιδα». Το κυρίως τμήμα του κωδωνοστασίου ήταν κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο και η βάση του από πέτρα των Ερυθρών. Στο ανώτερο άκρο του υπήρχε ζωγραφισμένος χάρτης της Ερυθραίας, έργο του ζωγράφου Ψυχάκη⁶⁹. Στο σεισμό του 1883, ενώ όλα τα κτήρια κατέρρευσαν, το κωδωνοστάσιο έμεινε άθικτο. Αυτό όμως που δεν κατάφερε ο σεισμός, το πέτυχε ο

---

⁶⁶ «Το τέμπλον εκ πεντελικού μαρμάρου, ήτο σπάνιον καλλιτέχνημα, φιλοτεχνηθέν υπό του Γιαννούλη Χαλεπά, του διασήμου δημιουργού της «Κοιμωμένης» του Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών, με βοηθούς τους μαστόρους Ν. Κουφουδάκην και τον εκ Τήνου Φιλιπότην... και ήτο το κτίσμα τόσο στερεόν και συμπαγές, ώστε κατά τον σεισμόν της Χίου (1883) το καμπαναριό παρέμεινε άθικτον, ενώ κατέρρευσαν όλα τα μεγάλα κτίρια της Χίου και του Τσεσμέ»: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 50-51. - Χατζήμπεης 1961: 209-211.

⁶⁷ Ο Ιωάννης Χαλεπάς έμεινε περισσότερα από δύο χρόνια στη Μ. Ασία μαζί με τον 16χρονο τότε γιο του Γιαννούλη, τον γνωστό μαρμαρογλύπτη Γεώργιο Χαμηλό και δύο-τρεις άλλους Τήνιους-Πυργιώτες μαρμαράδες, για να ολοκληρώσουν το έργο. Με μοναδική δεξιοτεχνία ολοκλήρωσαν το κωδωνοστάσιο, σκάλισαν τα μαρμάρινα τριαντάφυλλα του τέμπλου και επέστρεψαν στην Τήνο. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Γιαννούλης σκάλισε κοντά στον ναό το πρώτο του γλυπτό, έναν μαρμάρινο Σάτυρο, που αγοράστηκε αργότερα για να διακοσμήσει το σπίτι του Ομήρου Πανταζίδη. Στον διωγμό όμως του 1914 το αρχοντικό έγινε στάχτη, με συνέπεια να χαθεί για πάντα το πρώτο έργο του Γιαννούλη Χαλεπά, όπως και κάθε ίχνος των ναών, οι οποίοι καταστράφηκαν από τους Οθωμανούς: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 19.

⁶⁸ Ιντζές 2006: 279.

⁶⁹ Σχετικά με το κωδωνοστάσιο της Παναγιάς, υπάρχει η ακόλουθη παράδοση: Στον μεγάλο σεισμό του 1883, και ενώ όλα τα κτήρια της περιοχής κατέρρευσαν, το κωδωνοστάσιο παρέμεινε άθικτο. Δημιουργήθηκε, έκτοτε, ένας θρύλος, ο οποίος κυκλοφορούσε ακόμη και στους μουσουλμάνους. Σύμφωνα με τον θρύλο πολλοί είδαν την Παναγία να αγκαλιάζει το σταυρό του κωδωνοστασίου, ενώ αυτό ταλαντευόταν με γωνία 45°: βλ. Ιντζές 2006: 280. - Χατζημπέης 1965: 209. - Κλεάνθης 1987: 32.

Κεμάλ, όταν έδωσε διαταγή να κατεδαφιστεί με βαρέα πολυβόλα. Ίσως πάλι να υπήρξε θύμα ανταλλαγής βολών πυροβολικού, ανάμεσα στους προελαύνοντες Τούρκους και στους αποχωρούντες Έλληνες στρατιώτες.⁷⁰

Το τέμπλο της Ευαγγελίστριας δε γλίτωσε από την καταστροφή. Σύμφωνα με πληροφορία του Κρηναίου Μιχαήλ Σιδερέη, διευθυντή του ναυτικού γραφείου του Λιβανού στο Λονδίνο, την οποία παραθέτει ο Σταμάτιος Χατζημπέης, «τους πρώτους μετά την Μικρασιατική Καταστροφήν μήνας, Τούρκος εις Τσεσμέ επρότεινεν εις τον εφοπλιστήν Λιβανόν να του πωλήσει ολόκληρον το τέμπλον της Ευαγγελιστρίας, το οποίον κατείχε ακέραιον. Ο Λιβανός επροθυμοποιήθη να το αγοράσει, τελικώς όμως ο Τούρκος, φοβηθείς μήπως προδοθή, υπαναχώρησε, με την δήλωσιν ότι θα επανήρχετο αργότερον, μη εμφανισθής έκτοτε». Σύμφωνα με άλλη μαρτυρία τμήματα του τέμπλου και του κωδωνοστασίου μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη και στην Άγκυρα⁷¹.

Άγιος Παντελεήμων

Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα ανεγέρθηκε το 1840, στη συνοικία Κορακάρη. Μεταξύ των ετών 1865 και 1870 οικοδομήθηκε το μαρμάρινο κωδωνοστάσιο του ναού από τον Ν. Κουφουδάκη, το οποίο ήταν ύψους τεσσάρων ορόφων. Ο Κουφουδάκης επέβλεπε την ίδια περίοδο και την κατασκευή του κωδωνοστασίου της Ευαγγελίστριας στον Τσεσμέ⁷².

Γέννηση της Θεοτόκου ή Ψαριανή Παναγιά και Αγία Φωτεινή

Ο ναός της Γεννήσεως της Θεοτόκου ή Ψαριανής Παναγιάς κτίστηκε το 1873. Οι Κρηναίοι πρόσφυγες, οι οποίοι επέστρεψαν από τα Ψαρά στον Τσεσμέ ύστερα από την καταστροφή του νησιού (1822), έφεραν μαζί τους την εικόνα της Γέννησης της Θεοτόκου, γι' αυτό και ο ναός έλαβε την επωνυμία «Παναίτσα η Ψαριανή». Ο πέμπτος ναός που κτίστηκε στον Τσεσμέ τον 19^ο αιώνα, ήταν αυτός της Αγίας Φωτεινής, ο οποίος ανεγέρθηκε στα 1881.

---

⁷⁰ Χατζημπέης 1965: 209. - Κλεάνθης 1987: 32.

⁷¹ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 50-51.

⁷² Ιντζές 2006: 280.

Νεκροταφείο Τσεσμέ

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα θεωρήθηκε απαραίτητη η δημιουργία νεκροταφείου από την κοινότητα του Τσεσμέ, προκειμένου να τερματισθεί το έθιμο του ενταφιασμού των νεκρών στα προαύλια των ναών. Με δαπάνη του Μ. Ψωμαδάκη δημιουργήθηκε ο χώρος του νεκροταφείου και κτίστηκε ναός, χωρίς όμως να αναφέρεται το όνομα του Αγίου στον οποίο αφιερώθηκε. Πιθανολογείται ότι επρόκειτο για το ναό του Ταξιάρχη Μιχαήλ. Ας σημειωθεί ότι ούτε από τους προαναφερθέντες ναούς, με εξαίρεση αυτόν του Αγίου Χαραλάμπους, ούτε από το νεκροταφείο διασώθηκαν ίχνη ύστερα από τη μικρασιατική καταστροφή.

Βιβλιογραφία

- Κορομηλά, Κοντάρας 1997: 83, 86.
- Μπαλτάς 2010: 14-17.
- Ζερβούδης 2008: 83.
- Σωτηρίου 2006: 27-29.
- Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 50, 51.
- Χατζημπέης 1961: 209, 210, 211.
- Ιντζές 2006: 278, 279, 280, 281.

Αγία Παρασκευή (Dalyan)

Βόρεια του Τσεσμέ, τρία χλμ από το λιμάνι, βρίσκεται το ψαροχώρι της Αγίας Παρασκευής, το οποίο σήμερα ονομάζεται Dalyan (Νταλιάν). Υπήρξε κάποτε ένας μικρός οικισμός στον ομώνυμο κόλπο, ενώ στις ημέρες μας είναι ένας παραθεριστικός προορισμός στην άκρη του οποίου βρίσκεται το παλιό χωριό. Η στατιστική «Ξενοφάνη» (1904) κατέγραψε τρεις ενοριακούς ναούς με δύο «μορφωμένους» ιερείς και τρεις «απαίδευτους». Παρόμοια σχεδόν στοιχεία για την Αγία Παρασκευή κατέγραψε και η

στατιστική του 1911. Συγκεκριμένα, στην εν λόγω στατιστική σημειώνεται ότι στην Αγία Παρασκευή υπήρχαν 3 ναοί, 12 παρεκκλήσια και έξι ιερείς⁷³.

Αγία Παρασκευή

Ο ενοριακός ναός της Αγίας Παρασκευής, πιθανόν του 18^{ου} αιώνα, βρισκόταν στη μέση του οικισμού και δεν διέθετε προαύλιο χώρο. Ήταν κτίσμα μικρών διαστάσεων, ναός τύπου «Τουρκοκρατίας», της περιόδου δηλαδή των αυστηρών περιορισμών, ως προς την οικοδόμηση χριστιανικών λατρευτικών μνημείων. Τη συγκεκριμένη περίοδο, οι ναοί κατασκευάζονταν χωρίς εξωτερική πολυτέλεια με χαμηλού ύψους κωδωνοστάσια, λίγα και μικρά παράθυρα και περιορισμένο φωτισμό. Διέθεταν όμως πλούσια εσωτερική διακόσμηση και αρκετά χρυσά και αργυρά τάματα (αφιερώματα).

Τεσσαράκοντα Μάρτυρες

Ο ναός των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων ήταν πιθανότατα και αυτός κτίσμα του 18^{ου} αιώνα. Επρόκειτο για οικοδόμημα μικρών διαστάσεων, χωρίς εξωτερική διακόσμηση και κωδωνοστάσιο χαμηλού ύψους. Βρισκόταν πολύ κοντά στο λιμάνι Ταλιάνι και είχε υποτυπώδη προαύλιο χώρο. Στο εσωτερικό του ο ναός διέθετε πλούσια διακόσμηση και αρκετά αφιερώματα πιστών.

Ζωοδόχος Πηγή ή Παναγία Γουρνά

Ο καθεδρικός ναός της Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγίας Γουρνά, όπως την αποκαλούσαν οι ντόπιοι, υπήρξε ναός μεγάλων διαστάσεων. Ήταν διπλάσιος συγκριτικά με τους δύο προηγούμενους. Οι μεγάλες διαστάσεις του ναού συσχετίζονται προφανώς με το γεγονός ότι το κτίσμα ανεγέρθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, την περίοδο δηλαδή των μεγάλων μεταρρυθμίσεων του 1856 (Τανζιμάτ)⁷⁴ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ναός που

---

⁷³ Ιντζές 2006: 282.

⁷⁴ Με τον όρο Τανζιμάτ αναφέρεται η μεγάλη περίοδος μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που έγιναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ως σημαντικότερη χρονική περίοδος των εν λόγω μεταρρυθμίσεων θεωρείται η 6^η Φεβρουαρίου του 1856, αφού τότε εκδόθηκε από τον σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ Α' (1823-1861) στην

οικοδομήθηκε στη θέση παλαιότερου ήταν δισυπόστατος. Ήταν δηλαδή αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή και τον πρωτομάρτυρα Στέφανο⁷⁵. Από τον πλούσιο εσωτερικό διάκοσμο του μνημείου ξεχωρίζουν το σκαλιστό τέμπλο με τα ποικίλα αφιερώματα, οι μεγάλες φορητές εικόνες, οι τρεις ορειχάλκινοι πολυέλαιιοι, οι κανδήλες και τα στασίδια. Ο νάρθηκας ήταν ευρύχωρος, με μαρμάρινους κίονες, ενώ ο μεγάλος προαύλιος χώρος ήταν στρωμένος με λευκά και μαύρα βότσαλα, τα οποία προέρχονταν από την παραλία της Αγίας Κυριακής. Το υψηλό κωδωνοστάσιο βρισκόταν στα βόρεια της μεγάλης εισόδου της αυλής και διέθετε δύο μεγάλες καμπάνες και ένα μηχανικό ρολόι. Στη νότια και βόρεια πλευρά της αυλής υπήρχαν δύο σχολικά κτήρια. Ένα ισόγειο δωμάτιο στο νότιο κτήριο με ξεχωριστή είσοδο από την αυλή, χρησίμευε ως γραφείο της Δημογεροντίας. Στα βόρεια της αυλής υπήρχε μικρό πηγάδι-αγίασμα, βάθους οκτώ σκαλοπατιών⁷⁶. Η Ζωοδόχος Πηγή παραμένει σήμερα σε αρκετά καλή κατάσταση, έχοντας μετατραπεί σε τζαμί. Εξωτερικά φέρει λευκό επίχρισμα. Στο εσωτερικό του ναού είναι ορατές οι προσπάθειες αναστήλωσης του ιερού. Τα βοτσαλωτά της αυλής ήταν εξαιρετικής τεχνοτροπίας και διατηρούνταν σε αρκετά καλή κατάσταση έως και μερικά χρόνια πριν. Στις ημέρες μας όμως υπέστησαν σοβαρές φθορές, όταν ο χώρος ανασκάφηκε, προκειμένου να τοποθετηθεί σύστημα ύδρευσης (εικ. 29).

Από τα 12 παρεκκλήσια, που διέθετε η Αγία Παρασκευή το 1911, σώζεται μόνο ένα, ο Άγιος Κωνσταντίνος στη θέση Αμπέλα κοντά στο Γιαλουδάκι (εικ. 30). Ήταν ένας μικρός, μονόχωρος, ναΐσκος, ο οποίος κτίστηκε περίπου στα 1840 και επισκευάστηκε πρόσφατα (2006). Ένας Τούρκος αρμενικής καταγωγής το μετέτρεψε σε αποθήκη, το σοβάτισε και έκοψε τα δύο πελώρια κυπαρίσσια, που υπήρχαν στην είσοδο του ναού.

Κωνσταντινούπολη το «Χάττ-ι Χουμαγιούν» (αυτοκρατορική γραφή). Με το έγγραφο αυτό επικυρώθηκαν παλαιότερες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και κυρίως οι εξαγγελίες του «Γκιούλ Χανέ» (1839). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές που έγιναν κάτω από την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Πρωσία), την επομένη του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), εξασφάλισαν την ισότητα ανάμεσα στις θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας, ενισχύοντας την οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση των ορθοδόξων χριστιανών και ιδιαίτερα των ελληνοφώνων. Πολλοί από τους οικονομικά ισχυρούς Έλληνες της Αυτοκρατορίας εξέλαβαν αυτές τις εξελίξεις ως σημαντική ευκαιρία επέκτασης της επιρροής τους στο οθωμανικό έδαφος, γεγονός που απομάκρυνε το οικονομικό τους ενδιαφέρον από το μικρό ελληνικό βασίλειο: βλ. Βερέμης, 1976: 168-171.

⁷⁵ Αικατερίνης 1984: 30, 31.

⁷⁶ Ιντζές 2006: 283.

Κοιμητήριο Αγίας Παρασκευής

Το κοιμητήριο του χωριού, απλό και χωρίς επιτύμβιες στήλες, δημιουργήθηκε στον προαύλιο χώρο του καθεδρικού ναού. Στα 1910 ο Δημήτριος Τζούμας παραχώρησε ένα αμπέλι του για τη δημιουργία κοιμητηρίου, στο οποίο βρισκόταν εξωκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Δημήτριο. Έκτοτε ο χώρος, 1 χλμ. εκτός του χωριού, αποτέλεσε το νέο κοιμητήριο της Αγίας Παρασκευής. Ύστερα από τη μικρασιατική καταστροφή δεν απέμεινε κανένα ίχνος που να θυμίζει την παρουσία του στον χώρο.

Βιβλιογραφία

- Αικατερίνης 1984: 30, 31.
- Ιντζές 2006: 282-283.

Κάτω Παναγιά (Çiftlik)

Το χωριό της Κάτω Παναγιάς βρίσκεται κτισμένο πλησίον της βόρειας απόληξης του Άργεννου ακρωτηρίου (Ασπροκάβος ή Καβομπιάνκο ή Ak Burnu στα τουρκικά). Κατά καιρούς το ντόπιο στοιχείο ενισχύθηκε με εποίκους από την Εύβοια, τα Δωδεκάνησα και κυρίως από τη Χίο. Με το συγκεκριμένο άλλωστε νησί διατηρούσε στενότετους οικονομικούς, πνευματικούς και γλωσσικούς δεσμούς. Το χωριό είχε ως προς το ανθρώπινο δυναμικό του το ακόλουθο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του παρέμεινε απομονωμένο και μπόρεσε να διατηρήσει τη φυλετική του καθαρότητα. Μία μαρμάρινη πλάκα εντοιχισμένη στο ναΐσκο του Χριστού στα Γκρεμνά, στον Άσπρο Κάβο, σημείωνε: «Εδώ τελειώνει η Ασία και από δω αρχίζει η Ανατολή». Η στατιστική του «Ξενοφάνη» (1904) κατέγραψε στο χωριό 3 ναούς με 3 «παιδευμένους» ιερείς και έναν «αγράμματο». Στη στατιστική του 1911, η Κάτω Παναγιά φαίνεται ότι διέθετε εκτός από τους προαναφερθέντες ναούς και ιερείς και 13 παρεκκλήσια.

Σήμερα η Κάτω Παναγιά ονομάζεται Τσιφτλίκ και είναι μία παραθαλάσσια κωμόπολη, που τουριστικοποιείται συνεχώς με εντατικούς ρυθμούς, όπως άλλωστε και ολόκληρη η Ερυθραία. Από τα χίλια περίπου σπίτια των Ελλήνων, που διέθετε το χωριό στις αρχές

του 20^{ου} αιώνα, λίγα πλέον παραμένουν και αυτά ερειπωμένα. Ο χρόνος και η άναρχη τουριστική ανάπτυξη θεωρούνται υπεύθυνοι για την εξαφάνιση των μνημείων και των καταλοίπων του παρελθόντος. Την ναυτική πάντως παράδοση του χωριού συνεχίζουν έως τις ημέρες μας οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Παναγιά της Κυλλήνης και ιδίως αυτοί που εγκαταστάθηκαν στη Χίο⁷⁷.

Κοίμηση της Θεοτόκου

Ο κεντρικός ναός του χωριού, ο οποίος οικοδομήθηκε το 1856, ήταν αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ήταν τρισυπόστατος με πλούσιο διάκοσμο. Το μαρμάρινο τέμπλο του, απόδειξη του εύρωστου βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, κατασκευάστηκε το 1876. Ο ναός, σύμφωνα με τον Χατζημπέη, υπήρξε «ένα καλλιτέχνημα»⁷⁸. Η τρίκλιτη βασιλική της Κάτω Παναγιάς διέθετε κωδωνοστάσιο, το οποίο ήταν πιστό αντίγραφο της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη⁷⁹. Το έτος που ο Ιωάννης Χαλεπάς ολοκλήρωσε το τέμπλο του Αγίου Λουκά στο Βαρβάσι της Χίου (1876), αποπεράτωσε πιθανόν και το τέμπλο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κάτω Παναγιά. Σύμφωνα με μαρτυρία κατοίκου του χωριού, το τέμπλο είχε αψιδωτές δεσποτικές εικόνες, ανάγλυφη κληματίδα και κουβούκλιο πάνω από την ωραία πύλη, που κατέληγε σε ημιθόλιο, στο κέντρο του οποίου στηριζόταν ο σταυρός⁸⁰. Τμήμα του μαρμάρινου τέμπλου του Χαλεπά αποτελεί τη βάση για το άγαλμα του Κεμάλ, το οποίο στήθηκε στην πλατεία του Τσιφτλίκ. Στο χώρο του κατεστραμμένου σήμερα ναού δεν απέμειναν παρά ένα κιονόκρανο, ένα τμήμα από το δωδεκάορτο του τέμπλου και μία επιγραφή: «ο δίκαιος Ιωακείμ και η Άννα».

---

⁷⁷ Σωτηρίου 2006: 65-66.

⁷⁸ Χατζημπέης 1965: 220. - Ιντζές 2006: 289.

⁷⁹ «Εν Σμύρνη, όπου ευρίσκουν οι κατά τον ΙΖ' αιώνα περιηγηθέντες την Μικράν Ασία Ευρωπαίοι Tavernier, Spon, Le Brun, δύο μόνον Ορθόδοξους Ναούς, σήμερον υψούνται πλείονες των είκοσι. Ο Μητροπολιτικός Ναός της Αγίας Φωτεινής, ούτινος θαυμάζεται δια την ξυλογλυπτικήν του τέχνην το Τέμπλον και δια το ραδινόν του ύψος το Κωδωνοστάσιον, είναι μία των πολλών Εκκλησιών της μεγαλοπόλεως...»: βλ. Σωτηρίου 2006: 65-66.

⁸⁰ Στο βιβλίο της Α. Βουτυρά-Γουλάκη, *Εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά*, (Θεσσαλονίκη 1989) αναφέρεται η μαρτυρία του εκπαιδευτικού Δημήτριου Κλειδά -γιου του τελευταίου ιερέα του ναού- ο οποίος και αντέγραψε την επιγραφή στην παρειά της ωραίας Πύλης του μαρμάρινου τέμπλου: «ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΛΕΠΑΣ ΕΠΟΙΕΙ 1876»: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1986: 49.

Άγιος Δημήτριος, Άγιος Νικόλαος

Οι υπόλοιποι δύο ναοί της Κάτω Παναγιάς ήταν αφιερωμένοι στον Άγιο Δημήτριο και Άγιο Νικόλαο αντίστοιχα. Ο πρώτος από αυτούς, του Αγίου Δημητρίου, ανεγέρθηκε το 1864, ενώ του Αγίου Νικολάου οικοδομήθηκε το 1883. Το μόνο που γνωρίζουμε για τον τελευταίο ναό είναι ότι επρόκειτο για ένα ξύλινο κτίσμα.

Νεκροταφείο Κάτω Παναγιάς

Το νεκροταφείο της Κάτω Παναγιάς διατηρεί έως σήμερα σχεδόν ανέπαφη την αρχική του περίφραξη, την πέτρινη δηλαδή μάνδρα που το οριοθετούσε. Ο χώρος του κοιμητηρίου έχει εμφανώς μετατραπεί σε τόπο βοσκής. Στη νοτιοανατολική γωνία του νεκροταφείου σώζεται το μικρό οστεοφυλάκιο (εικ. 31). Στο εσωτερικό του οστεοφυλακίου διατηρούνται σε καλή σχετικά κατάσταση τα ξύλινα ράφια, όπως και τα ξύλινα κουτιά στα οποία φυλάσσονταν τα οστά των νεκρών (εικ. 32). Πάντως κρανία και άλλα οστά κείτονται εκτός του οστεοφυλακίου, δημιουργώντας ένα μακάβριο θέαμα, που δεν τιμά τους υπευθύνους, αφού αποτελεί ασέβεια και βεβήλωση στη μνήμη των νεκρών. Στην εξωτερική όψη του οστεοφυλακίου, σε όλο το πλάτος της οροφής, υπάρχει επιγραφή από κίτρινο πωρόλιθο, που διακόπτεται από μία πέτρινη πλάκα με σκαλισμένα δύο οστά χιαστί και στη μέση μία νεκροκεφαλή (εικ. 33, 34). Εξαιτίας των φθορών, το κείμενο της επιγραφής είναι πλέον δυσανάγνωστο. Ο κ. Κοντάρας που επισκέφθηκε την περιοχή το καλοκαίρι του 2006, κατόρθωσε να το αντιγράψει. Σύμφωνα λοιπόν με τον τελευταίο, η επιγραφή αναφέρει: ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΩΝ Ι.Γ. ΧΑ[τζή] ΠΕΤΡΑΚΗ [Ι.Γ.] Π[Ι]ΤΑΡΑΤΖΗ Γ. ΦΡΩΚΑΛΙΑ Γ. ΚΑΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗ ΤΩ ΣΩΤΗΡΙΩι ΕΤΗι 1897 (εικ. 35).

Βιβλιογραφία

- Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 49.
- Σωτηρίου 2006: 65-66.

Αλάτσατα (Alaçati)

Η πόλη είναι χτισμένη στις νότιες πλαγιές χαμηλών λόφων και αθέατη τόσο από τον βορρά όσο και από τη θάλασσα. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, οι ξέρες των αλάτων που υπήρχαν στην περιοχή, έδωσαν το όνομά τους στη συγκεκριμένη πόλη. Οι πρώτοι οικιστές των Αλατσάτων ήταν Χιώτες κολλήγοι. Η γονιμότητα όμως της γης οδήγησε σύντομα και άλλους μετανάστες από διάφορες περιοχές να εγκατασταθούν εκεί.

Βάσει των υπάρχοντων πληροφοριών, στα Αλάτσατα των 14.000 Ελλήνων λειτουργούσαν το 1911 3 μεγάλοι ναοί και 85 μικροί (αστικά κυρίως παρεκκλήσια και εξωκλήσια), ενώ υπήρχαν 12 ιερείς. Επίσης, υπήρχε στην περιοχή γυναικεία μονή αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο, η οποία ιδρύθηκε από τον μοναχό Αγάπιο, το 1862. Τα Αλάτσατα ήταν χωρισμένα σε τρεις ενορίες: Εισόδια της Θεοτόκου στο Μεσαίο Χωριό, της Αγίας Τριάδας στο Πάνω Χωριό και του Αγίου Κωνσταντίνου στο Κάτω Χωριό. Στην Αγριλιά, επίνειο των Αλατσάτων, ανοικοδομήθηκε το 1848 ναός προς τιμή του Αγίου Γεωργίου.

Άη Γιάννης ο Πρόδρομος

Ο παλαιότερος ναΐσκος του οικισμού των Αλατσάτων ανοικοδομήθηκε περίπου στα 1670, από τους πρώτους Χιώτες εποίκους της περιοχής. Ο ναός ανεγέρθηκε σε δασώδη λόφο και αφιερώθηκε στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Άη Νικόλας

Οι Κατωχωριανοί εκκλησιάζονταν στον ναΐσκο του Άη Νικόλα. Το εν λόγω λατρευτικό μνημείο οικοδομήθηκε στα 1685 με 1690. Βρισκόταν εκτός οικισμού, επειδή κατά την περίοδο της ανέγερσής του οι Οθωμανοί αρνούσαν να εκδώσουν οικοδομικές άδειες για να ανεγερθούν ορθόδοξοι ναοί εντός οικισμών. Αργότερα, στα θεμέλια του συγκεκριμένου ναού, ανοικοδομήθηκε το καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου⁸¹.

---

⁸¹ Βλάμος 1946: 1.

Εισόδια της Θεοτόκου ή «μεσιανή Παναγιά»

Μεταξύ του Πάνω και του Κάτω Χωριού σώζεται, σχεδόν ανέπαφος έως σήμερα, ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου ή «μεσιανή Παναγιά», ο οποίος ήταν ο μεγαλύτερος και παλαιότερος ναός των Αλατσάτων. Ο αρχικός ναός των Εισοδίων, που, σύμφωνα με τον Χατζημπέη, είχε ανεγερθεί το 1803, πυρπολήθηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 από τους Οθωμανούς Τούρκους, ως αντίποινα για την ελληνική εξέγερση⁸². Λίγα χρόνια αργότερα (1833), ο κατεστραμμένος ναός κατεδαφίστηκε και στη θέση του οικοδομήθηκε ο νέος από το γνωστό Σμυρναίο αρχιτέκτονα, Ευστράτιο Καλονάρη. Την περίοδο αυτή, η οθωμανική εξουσία ήταν ανεκτική με τους χριστιανούς οθωμανούς υπηκόους της, εξαιτίας της *συνθήκης της Αδριανούπολης* (2/14.9.1829) και των επικειμένων μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας⁸³.

Η «Νέα Παναγιά» ή τα Εισόδια της Θεοτόκου κατασκευάστηκε από λευκή πέτρα της περιοχής (εικ. 36, 37, 38). Πρόκειται για χαρακτηριστικό ορθόδοξο λατρευτικό μνημείο της ύστερης Τουρκοκρατίας, το οποίο κατασκεύασε, όπως προαναφέρθηκε, ο Ευστράτιος Καλονάρης. Ο τελευταίος, μαζί με το γιο του Μανόλη, επιμελήθηκαν την ανέγερση αρκετών ναών στις Κυκλάδες και στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ναό της Θεοτόκου στην Τήνο, το ναό της Ευαγγελίστριας στον Τσεσμέ, το ναό της Θεοτόκου στην Κάτω Παναγιά, το ναό της Θεοτόκου της Βουρλιώτισσας, κ.ά. Ο ναός ήταν ρυθμού βασιλικής. Στο εσωτερικό του υπήρχαν δύο σειρές από έξι μαρμάρινες μονοκόμματα κολόνες, οι οποίες χώριζαν το χώρο σε τρία κλίτη. Το κεντρικό ήταν σχεδόν διπλάσιο, συγκριτικά με τα υπόλοιπα. Ο λατρευτικός χώρος περιβαλλόταν από ένα περίστωο με γυναικωνίτη, ο οποίος στηριζόταν εξωτερικά σε 10 μαρμάρινους κίονες.

Από την ιδρυτική επιγραφή του ναού, που αποκαλύφθηκε πριν μερικά χρόνια ακέραιη επάνω από την κεντρική θύρα, στην αρχική της θέση, έγινε γνωστό ότι το κτίσμα ανηγέρθη το 1833 υπό την επιτροπεία των χατζή-Ντιλμπή, χατζή-Δημήτρη Σπανούδη και χατζή-Δημήτρη Μιχαήλου. Οι κάτοικοι των Αλατσάτων κατέβαλαν τα έξοδα για την αποπεράτωση του ναού, ενώ την άδεια ανέγερσής του εξασφάλισε με σουλτανικό

---

⁸² Χατζημπέης 1965: 216.

⁸³ Βλάμος 1946: 39. - Αρβανιτάκης 1985: 7. - Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 89.

φιρμάνι ο Τσεσμελής καπτάν-Νικολής Λιας (Ηλιάδης ή Τουρκολιάς), επειδή είχε φιλικές σχέσεις με υψηλόβαθμους Οθωμανούς αξιωματούχους. Ο ναός περιβαλλόταν από ευρύχωρο περίβολο, στρωμένο με βότσαλα («βολάκια»), τα οποία σχημάτιζαν διάφορα γεωμετρικά σχήματα (εικ. 39). Στην είσοδο του προαύλιου χώρου, βόρεια του ναού, υπήρχε διώροφο οικοδόμημα, όπου στεγάζονταν τα γραφεία της Δημογεροντίας, το δωμάτιο του αρχιερατικού επιτρόπου και του μητροπολίτη/επισκόπου της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής περιφέρειας⁸⁴. Σύμφωνα με τον Κουτσοδόνη, ο ναός διέθετε και κωδωνοστάσιο, το οποίο ήταν μία μικρογραφία του πολυώροφου κωδωνοστασίου της Αγίας Φωτεινής της Σμύρνης⁸⁵.

Η θρησκευτική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή των Αλατσατιανών είχε ως επίκεντρο τον εν λόγω ναό, ο οποίος λειτουργούσε και ως ευαγές ίδρυμα και ξενώνας, με ξεχωριστό διώροφο οικοδόμημα παραπλεύρως, όπου στεγάζονταν, όπως προαναφέραμε, τα γραφεία της Δημογεροντίας. Εκτός από τις ζημιές που προκλήθηκαν από τους σεισμούς του 1881 και 1883, οπότε και κατέρρευσε το κωδωνοστάσιο, οι ιστορικές πηγές δεν αναφέρουν άλλες φθορές στον συγκεκριμένο ναό. Στον διωγμό του 1914, τα Εισόδια της Θεοτόκου δεν υπέστησαν σοβαρές φθορές. Το τέμπλο σκεπάστηκε με ξύλινο παραβάν και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για διάφορους σκοπούς (εικ. 40, 41, 42). Ύστερα από την επιστροφή των Ελλήνων στα Αλάτσατα, το 1919, οι ζημιές αποκαταστάθηκαν και ο ναός επαναλειτούργησε.

Σαράντα χρόνια περίπου μετά την ανέγερσή του (1873/4), η επιτροπή του ναού των Εισοδίων ανέθεσε στο γνωστό μαρμαρογλύπτη Ιωάννη Χαλαπά⁸⁶ (ή Χαλεπά) να κατασκευάσει το μαρμάρινο τέμπλο, που κόστισε το υπέρογκο για την εποχή ποσό των 750 χρυσών λιρών (εικ. 43)⁸⁷. Στα Αλάτσατα, ο Χαλαπάς είχε αποκτήσει φήμη, καθώς είχε εργαστεί με τον αδελφό του, Ζαφείριο, στην ανέγερση του ναού της Αγίας Τριάδας, στο Μεσαίο Χωριό (συνοικία των Αλατσάτων) και στη Σμύρνη. Το τέμπλο της Θεοτόκου διασώθηκε έως σήμερα, επειδή ο χώρος μετατράπηκε αμέσως μετά, το 1922 σε τζαμί. Το τέμπλο, που ήταν κατασκευασμένο από τηνιακό μάρμαρο, υπήρξε από τα

⁸⁴ Κλεάνθης 1987: 111, 112 - Ιντζές 2006: 294.

⁸⁵ Κουτσοδόνης 2001: 94.

⁸⁶ Το πρώτο έγγραφο που συσχετίζεται με τον συγκεκριμένο ναό χρονολογείται στις 4.2.1873. Πρόκειται για το «συμφωνητικόν έγγραφον» ανάμεσα «στον αρχιτέκτονα και εργολάβο κύριο Ιωάννη Χαλαπά εκ Πανόρμου της Τήνου» και στην ειδικά για την περίπτωση «συστηθείσα επιτροπή» του ναού των Εισοδίων για την ανέγερση του μαρμάρινου τέμπλου: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 90, (έγγραφο 7) 146-148.

⁸⁷ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 46.

ωραιότερα στο είδος του. Ο ρυθμός του ήταν ανάμεικτος, αφού διέθετε νεοκλασικίζοντα και μπαρόκ αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στην αριστερή, προς το θεατή, παρειά της ωραίας πύλης, υπάρχει η υπογραφή του καλλιτέχνη: «ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΛΕΠΙΑΣ ΕΠΟΙΕΙ 1874», γεγονός που αποδεικνύει ότι ολοκληρώθηκε εντός του 1874. Πιθανότατα ολοκληρώθηκε πριν τις 21 Νοεμβρίου, ημερομηνία που εορταζόταν το μεγάλο πανηγύρι της Θεοτόκου. Στον προαύλιο χώρο του ναού και προς τη βόρεια πλευρά του κτίσματος, πιθανόν υπήρχε μαρμάρινος οβελίσκος με την ανάγλυφη σε μαρμάρινο πλαίσιο προτομή του προύχοντα της περιοχής, Χατζηγιάννη Μπιτζέ, η οποία φημολογείται ότι είναι δημιούργημα του Ιωάννη Χαλεπά⁸⁸. Έξοχη, επίσης, ήταν και η αγιογράφηση του ναού από τον Καλύμνιο καλλιτέχνη, Σακελάριο Μαγκλή. Ο Ιωάννης Χαλεπάς πέθανε και ενταφιάστηκε στα Αλάτσατα (1901)⁸⁹. Το μοναδικό άρτια σωζόμενο έργο της οικογένειας Χαλεπά στη Μ. Ασία είναι το τέμπλο της Αλατσατιανής Παναγιάς.

Οι επεμβάσεις από τους Τούρκους στο εσωτερικό της Αλατσατιανής Παναγιάς είναι ελάχιστες. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί και το τέμπλο διατηρήθηκε στην αρχική του θέση, αφού του αφαιρέθηκαν οι εικόνες. Με έντονα επίσης χρώματα (μπλε, κόκκινο, κίτρινο) καλύφθηκαν οι ζώνες των εορτών και των προφητών στην ανωδομή του⁹⁰, ενώ με πράσινο και γκρι καλύφθηκαν το Δωδεκάορτο στο τέμπλο, τα δέκα μαρμάρινα εικονοστάσια στα πλαϊνά κλίτη, οι κίονες του ναού, οι τοιχογραφίες και ό,τι άλλο θύμιζε την αρχική χρήση του μνημείου. Οι νέοι χρήστες κατέστρεψαν τις γλυπτές μορφές των αγγέλων και κάλυψαν με ασβεστοκονίαμα τα χριστιανικά σύμβολα που υπήρχαν στο τέμπλο (σταυρούς, χριστογράμματα, δισκοκόπηρο, κλπ). Το ιερό μετατράπηκε σε αποθηκευτικό χώρο. Όλες οι φορητές εικόνες καταστράφηκαν και όσες ήταν στο μαρμάρινο τέμπλο καλύφθηκαν με λαδομπογιά. Στο νότιο μέρος του ναού δημιουργήθηκε το μιχράμπ, με κατεύθυνση προς τη Μέκκα. Πάντως αξ σημειωθεί ότι η τρίκλιτη Παναγιά των Αλατσάτων διασώθηκε αποκλειστικά και μόνο επειδή μετατράπηκε σε τζαμί, ενώ από τους δύο άλλους μεγάλους

---

⁸⁸ Ο Μπιτζέ υπήρξε διακεκριμένος οικονομικός παράγοντας της πόλης και έφορος στα σχολεία των Αλατσάτων. Το 1880 δώρισε στα συγκεκριμένα σχολεία τον λαδόμυλό του: βλ. Κλεάνθης 1987: 88.

⁸⁹ Ο Ιωάννης Χαλαπάς απεβίωσε το 1901 στα Αλάτσατα της Μ. Ασίας, στη διάρκεια των εργασιών στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου, όπου φαίνεται ότι θάφτηκε, αφού δεν έχει εντοπιστεί ο τάφος του στον Πύργο της Τήνου ή στον Πειραιά. Ύστερα από τον θάνατο του Ιωάννη τις εργασίες στον ναό των Εισοδίων συνέχισε ο γιος του Πραξιτέλης: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 23. - Βλάμος 1946: 41. - Κλεάνθης 1987: 88.

⁹⁰ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 90.

ναούς, την Αγία Τριάδα και τον Άγιο Κωνσταντίνο, δεν απέμεινε κανένα ίχνος ύστερα από το 1922 και την πώληση όλων των μαρμάρινων τμημάτων τους.

Σήμερα, η Αλατσατιανή Παναγιά ανακηρύχθηκε επισήμως ως ιστορικό μνημείο της Τουρκίας. Τον Σεπτέμβριο του 1922 χιλιάδες γυναικόπαιδα αναζήτησαν εντός του ναού των Εισοδίων καταφύγιο, πριν βασανισθούν, ή, στην καλύτερη περίπτωση, εκδιωχθούν για πάντα από τη γενέτειρά τους. Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από την Κρήτη, την ανατολική Μακεδονία και τη Βοσνία, που στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, γκρέμισαν την Αγία Τριάδα και τον Άγιο Κωνσταντίνο, πούλησαν τα οικοδομικά τους υλικά και μετέτρεψαν την Παναγιά σε μουσουλμανικό τέμενος (1938). Επίσης κατεδάφισαν όλα τα κτίσματα που βρίσκονταν στον περίβολο του ναού (κωδωνοστάσιο, Δημογεροντία, Επιτροπείο, Σχολή Αλατσάτων, κ.ά.) και δημιούργησαν πολλά μικρά καταστήματα στο δυτικό περίστωο για τη συντήρηση του τζαμιού. Μετέφεραν ακόμη την κεντρική είσοδο στο βόρειο τοίχο του ναού και πρόσθεσαν στη βορειοδυτική γωνία του ναού έναν μιναρέ (1953). Τα ασπρόμαυρα βολάκια της δυτικής αυλής με τα γεωμετρικά σχήματα και το δικέφαλο αετό, έργα νησιωτών μαστόρων του 1933-1938, διατηρήθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση για αρκετές δεκαετίες, αλλά τα τελευταία χρόνια, έχουν δυστυχώς υποστεί σημαντικές φθορές. Στις ημέρες μας η Αλατσατιανή Παναγιά ανακηρύχθηκε και επίσημα ως ιστορικό μνημείο, ενώ οι εργασίες για την αποκατάσταση των βοτσαλωτών στον προαύλιο χώρο του ναού συνεχίζονται συστηματικά.

Το ανατολικό τμήμα του περιβόλου του ναού των Εισοδίων εχρησιμοποιείτο έως το 1897 ως νεκροταφείο, πριν δημιουργηθεί το κοινοτικό κοιμητήριο⁹¹. Αργότερα, το νεκροταφείο μεταφέρθηκε στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη, το οποίο αποτελούσε κατά τον Κ. Βλάμο το πρώτο ορθόδοξο λατρευτικό μνημείο των Αλατσάτων⁹². Το μόνο στοιχείο, που απέμεινε πλέον σήμερα από το συγκεκριμένο κοιμητήριο, είναι μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη και μερικές φωτογραφίες. Αναφέρεται μάλιστα, χωρίς αυτό να είναι εξακριβωμένο, ότι η επιτύμβια αυτή στήλη αποτελεί τμήμα του ταφικού μνημείου του Ιωάννη Χαλεπά, ο οποίος ετάφη στα Αλάτσατα.

---

⁹¹ Βλάμος 1946: 40-41.

⁹² Ιντζές 2006: 298.

Αγία Τριάδα

Η οικογένεια Χαλεπά, ύστερα από την αποπεράτωση του ναού της Θεοτόκου, ανέλαβε τον ναό της Αγίας Τριάδας (1878)⁹³ στο Πάνω Χωριό, τον οποίο επέβλεπε ο δευτερότοκος, γιος του Ιωάννη, ο Νικόλας, καθώς και τον Άγιο Κωνσταντίνο στο Κάτω Χωριό, όπου δούλεψε ο Πραξιτέλης, ο τέταρτος γιος του Ιωάννη⁹⁴. Η απόφαση για την ανέγερση του ενοριακού ναού της Αγίας Τριάδας στο Πάνω Χωριό Αλατσάτων χρονολογείται στις 17 Νοεμβρίου του 1861. Για το συγκεκριμένο ναό φαίνεται ότι προοριζόταν το οικοδομικό υλικό (μάρμαρο) που μετέφεραν στην περιοχή το 1861 οι Ιωάννης και Ζαφείριος Χαλαπάς (29.7.1861)⁹⁵. Ο Κ. Βλάμος σημειώνει ότι για να κτισθεί ο ναός επιβλήθηκε φορολογία στα τρία χωριά των Αλατσάτων και λόγω των διαφωνιών που προκλήθηκαν, σταμάτησαν οι εργασίες⁹⁶. Αργότερα, τη χορηγία του έργου ανέλαβε ο εμποροκτηματίας Αντώνιος Γ. Βλάμος, επιτύμβιο μνημείο του οποίου κατασκευάστηκε από τον Ιωάννη Χαλεπά στον περίβολο του ναού. Το αρχικό σχέδιο του ναού εκπόνησε ο γνωστός αρχιτέκτονας Εμμανουήλ Καλονάρης. Στη διάρκεια όμως της παύσης των εργασιών ο Καλονάρης απεβίωσε και στη συνέχεια, με την επανέναρξη των εργασιών, το έργο ανέλαβε ο Τηνιακός αρχιτέκτονας, Μάρκος Λαμπαδίτης. Το λατρευτικό κτίσμα ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 1872, ενώ, λίγα χρόνια αργότερα (1878), ξεκίνησαν οι εργασίες επιμαρμάρωσης, οι οποίες εκτελέστηκαν από το συνεργείο του Ιωάννη Χαλεπά. Επικεφαλής του συνεργείου των εργασιών υπήρξε ο δευτερότοκος γιος του Χαλεπά, Νικόλας⁹⁷. Οι εικόνες στο τέμπλο ήταν έργα του Παριανού ζωγράφου Ιωάννη Σιταρά, ενώ τις υπόλοιπες αγιογραφίες φιλοτέχνησε ο Σακελλάριος Μαγκκλής.

Ο ναός της Αγίας Τριάδος ήταν λιθόκτιστος από πελεκητή πέτρα, βυζαντινού ρυθμού με μολυβδοσκεπάστο τρούλο⁹⁸. Όταν οι Χαλεπάδες ολοκλήρωσαν το έργο, όλο το

---

⁹³ Υπάρχει συμφωνητικό έγγραφο με ημερομηνία 29 Ιουλίου 1861, όπου αναγράφεται η συμφωνία του Ιωάννη Χαλαπά και του αδελφού του Ζαφειρίου Χαλεπά με τους δημογέροντες των Αλατσάτων για τη μεταφορά μαρμάρου από την Τήνο «προς 31.000 γρόσια». Πρόκειται για τον δεύτερο ενοριακό ναό, της Αγίας Τριάδας, ο οποίος θεμελιώθηκε στις 17 Νοεμβρίου 1861. Το έγγραφο αυτό αποτελεί τεκμήριο για την παρουσία του Ιωάννη Χαλαπά στα Αλάτσατα, όπου αυτός και η οικογένειά του εργάστηκαν σε πολλά μνημεία της πόλης: βλ. Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 28, 29, (έγγραφο 1) 139-140.

⁹⁴ Κορομηλά - Κοντάρης 1997: 98, 99.

⁹⁵ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 98, έγγραφο αρ. 1.

⁹⁶ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 98. - Βλάμος, 1946: 51, 81-82, 105-107, 109-113, υποσημ. 105.

⁹⁷ Ιντζές 2006: 295.

⁹⁸ Κουστοδόντη 2001: 47. - Ιντζές: 2006: 295.

εσωτερικό του ναού, το δάπεδο, οι κίονες, το τέμπλο, ο άμβωνας, ο αρχιερατικός θρόνος και το προσκυνητάριο, ήταν από μάρμαρο. Τα δύο κωδωνοστάσια του ναού, από λευκό μάρμαρο, κατασκευάστηκαν αργότερα, γιατί στο μεταξύ μεσολάβησαν οι σεισμοί (1881, 1883) και οικονομική κρίση. Το μαρμάρινο τέμπλο της Αγίας Τριάδας δε σώζεται πια, αλλά γνωρίζουμε τη μορφή του από φωτογραφία του 1929, την οποία δημοσίευσε ο Αριστοφάνης Γρηγοριάδης σε άρθρο του στην εφημερίδα τα «Αλάτσατα», με τίτλο: «Πώς είδα τα Αλάτσατα το 1929» (Μάιος 1836)⁹⁹. Το τέμπλο υπήρξε προφανώς από τα μεγαλύτερα που κατασκεύασε ο Χαλεπάς, αν κρίνει κανείς από την αμοιβή που έλαβε, σύμφωνα με το κατάστιχο Π¹⁰⁰, η οποία ανερχόταν στις 1.400 οθωμανικές λίρες¹⁰¹. Ο Κ. Βλάμος σημειώνει σχετικά: «ήτο δια τα Αλάτσατα ό,τι κάλλιστον έχει μία πόλις να επιδείξει». Βάσει της περιγραφής του Βλάμου, ο ναός υπήρξε το σημαντικότερο αξιοθέατο της πόλης, λόγω του πλούσιου εσωτερικού και εξωτερικού του διάκοσμου¹⁰². Επίσης, ο Βλάμος αποδίδει στο Γιαννούλη Χαλεπά δύο μαρμάρινα μανουάλια, την περιστερά του άμβωνα, καθώς και τα ανάγλυφα Χερουβείμ του τέμπλου. Οι συγκεκριμένες πάντως πληροφορίες δεν είναι έγκυρες, σύμφωνα με την Α. Βουτυρά-Γουλάκη¹⁰³.

Τις τρεις πλευρές του ναού περιέβαλλε εξωτερικά στοά με 32 μονολιθικούς κίονες. Το ανώγειο των εξωτερικών στοών καταλάμβανε ο γυναικωνίτης. Η κεντρική είσοδος του ναού, δυτική, ήταν τοξοειδής, τα δε περιθυρώματα από πορφυρό ποικιλόστικτο μάρμαρο. Τοξοειδείς και με περιθυρώματα από πορφυρό μάρμαρο ήταν και οι υπόλοιπες θύρες και τα παράθυρα του ναού, τα οποία, αντί παραθυροφύλλων, έφεραν μαρμάρινες πλάκες με στρογγυλά ανοίγματα από πολύχρωμη υαλόμαζα, που επέτρεπε στο φως να εισέρχεται άπλετο στο εσωτερικό του κτίσματος. Το ναό χώριζε εσωτερικά σε τρία κλίτη μία διπλή σειρά 10 μονολιθικών μαρμαρίνων κίωνων. Το βόρειο τμήμα του περιβόλου χρησίμευε και ως ενοριακό νεκροταφείο, πριν τη δημιουργία του κοινοτικού. Το ανατολικό και δυτικό τμήμα του περιβόλου ήταν στρωμένα με χρωματιστά «βολάκια», δηλαδή, βότσαλα της θάλασσας. Στην ανατολική πλευρά του περιβόλου και κοντά στο ιερό,

⁹⁹ Γρηγοριάδης 1936: 1. - Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 51. - Αρβανιτάκης 1985: 11, 12. - Κλεάνθης 1987: 114-115, 196.

¹⁰⁰ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 48 (κατάστιχο Π), 157.

¹⁰¹ Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 98.

¹⁰² Βλάμος 1946: 114, υποσημ. 25. - Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 52.

¹⁰³ Βλάμος 1946: 46, 47. - Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 52.

κατασκευάστηκε ταφικό μνημείο του Αντ. Βλάμου, ενώ στη δυτική πλευρά του κοιμητηρίου υπήρχε ο τάφος του Νεόφυτου Κοντζαμάνη, επισκόπου Κρατόβου, και το ηλιακό ρολόι το οποίο κατασκευάστηκε από το Γερμανό Ρ. Χιρς¹⁰⁴. Ο Κ. Βλάμος αναφέρει, τέλος, ότι μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μεγάλο μέρος από τα καλλιτεχνήματα του ναού μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη από δύο αξιωματικούς του γερμανικού στρατού. Το συγκεκριμένο λατρευτικό μνημείο δε διατηρείται σήμερα, επειδή πυρπολήθηκε κατά την περίοδο της μικρασιατικής καταστροφής.

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Ο θεμέλιος λίθος του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης τέθηκε το 1901, η δε ανέγερσή του ξεκίνησε την ίδια περίοδο, σε σχέδια του Πραξιτέλη Χαλεπά. Στο διάστημα θεμελίωσης του ναού (1901) απεβίωσε ο Ιωάννης Χαλεπάς και ετάφη στα Αλάτσατα. Για την ανέγερση του ναού, εκτός από την αφιλοκερδή εργασία των κατοίκων και τις δωρεές των ευπόρων, οι Αλατσατιανοί ζήτησαν την οικονομική συνδρομή του Αγίου Όρους, αίτημα το οποίο βρήκε θετική ανταπόκριση. Ο ναός αποπερατώθηκε τελικά το 1913¹⁰⁵. Ήταν λιθόκτιστος βυζαντινού ρυθμού με τρούλο. Το τέμπλο ήταν κατασκευασμένο από ξύλο. Από ξύλο επίσης καρυδιάς ήταν ο αρχιερατικός θρόνος, ο οποίος κατασκευάστηκε στην Αλεξάνδρεια με δωρεά του Αντωνίου Λαθουρά.

Τον Μάιο του 2011 το όνειρο των Αλατσατιανών έγινε πραγματικότητα. Μετά από συνεχείς προσπάθειες του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, δόθηκε επιτέλους η πολυπόθητη άδεια από τις τουρκικές αρχές, για να τελεστεί ορθόδοξη θρησκευτική τελετή στο ναό, που εχρησιμοποιείτο ως τζαμί ύστερα από τον διωγμό των Αλατσατιανών. Ο Θ. Κοντάρης σε σχετικό του άρθρο τόνιζε: «Κάτι που ως εχθές φαινόταν ανέφικτο, απίθανο και απραγματοποίητο ακόμη και για τον πιο ευφάνταστο ανθρώπινο νου, πήρε σάρκα και οστά και έγινε πραγματικότητα. Το Σάββατο, 28 Μαΐου του 2011, ύστερα από 89 χρόνια σιωπής και πένθους, τελέστηκε πατριαρχικός Μέγας Εσπερινός στον ανακαινισμένο και λαμπερό ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Αλάτσατα, ο οποίος θεωρείται πλέον ιστορικό μνημείο της Τουρκίας, υπό την προστασία

---

¹⁰⁴ Βλάμος 1946: 43-50.

¹⁰⁵ Χατζημπέης 1961: 216. - Ιντζές 2006: 298.

του υπουργείου *Πολιτισμού* της γείτονος. Ύστερα από τον Εσπερινό, ακολούθησε αρτοκλασία και επιμνημόσυνη δέηση στην οποία μνημονεύτηκαν όσοι εργάστηκαν στην ανέγερση του ναού (ο αρχιτέκτονας Μανόλης Καλονάρης, ο Ι. Χαλαπάς, ο Σ. Μαγκλής), οι κτήτορες και οι επίτροποι (Νικ. Ηλιάδης, Τζανής Ντιλμπόης, Δημ. Σπανούδης, Δημ. Μιχαήλος), των οποίων τα ονόματα αναγράφονται στην υπέρθυρη επιγραφή του ναού, που αποκαλύφθηκε πριν μερικά χρόνια, καθώς και οι Αλατσατιανοί, οι «τελειωθέντες εν αδίκω και μαρτυρικό θανάτω» ...¹⁰⁶. Ορθόδοξες λειτουργίες θα συνεχίσουν να τελούνται στο συγκεκριμένο ναό σε ιδιαίτερες περιπτώσεις κατόπιν αδείας των τουρκικών αρχών, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε άλλους ιστορικούς ναούς της Μ. Ασίας.

Τη Θεία Λειτουργία στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου παρακολούθησαν περίπου τριακόσια άτομα. Οι περισσότεροι ήταν απόγονοι Αλατσατιανών, οι οποίοι ταξίδεψαν στην περιοχή για το σκοπό αυτό από διάφορα μέρη της Ελλάδας (Αθήνα, Ν. Ερυθραία, Κρήτη, Χίο). Από πλευράς επισήμων των ελληνικών αρχών, τη λειτουργία παρακολούθησαν η Ελληνίδα Πρόξενος στη Σμύρνη, ο Πρέσβης της Ελλάδας στην Αγκυρα, ο Περιφερειάρχης Βορείου Αιγαίου και Αντιπεριφερειάρχες. Από τουρκικής πλευράς, τέλος, τη λειτουργία παρακολούθησαν ο πρόεδρος του Επιμελητηρίου Σμύρνης, ο Νομάρχης και ο Δήμαρχος Σμύρνης, ο υπεύθυνος Τουρισμού και, από περιέργεια ή ίσως από κάποιο ενδιαφέρον, δεκάδες Τούρκοι των Αλατσάτων¹⁰⁷.

Βιβλιογραφία

- Κορομηλά - Κοντάρας 1997: 95-98, 100.
- Βουτυρά-Γουλάκη 1989: 23, 28-29, 50-51, 89.
- Βλάμος 1946: 46-47, 98, 114.
- Κλεάνθης 1987: 113-114, 196.
- Γρηγοριάδης 1936: 51.
- Βλάμος 1956: 46-47, 114.
- Αρβανιτάκης 1985: 7, 12.
- Κουτσοδόντης 2001: 94.
- Ιντζές 2006: 295-296.

---

¹⁰⁶ Κοντάρας 2011.

¹⁰⁷ Κοντάρας 2011.

- Χατζημπέης 1961: 216.

Ρείς-Ντερέ (Reisdere)

Το Ρείσντερέ ήταν ένα κεφαλοχώρι, 5 χλμ. περίπου βοριοανατολικά των Αλατσάτων. Σε στατιστική απογραφή του 1911 καταγράφεται στην εν λόγω περίοδο ένας ναός, 18 παρεκκλήσια και η γυναικεία μονή του Αγίου Νικολάου. Στο μοναστηριακό αυτό συγκρότημα φυλασσόταν η θαυματουργή εικόνα της Αγίας Ελεούσας, την οποία μετέφεραν εκεί Χιώτες πρόσφυγες, ύστερα από τη σφαγή της Χίου (1822). Το χωριό υπήρξε διάσημο σε ολόκληρη την Ερυθραία για τους περίφημους ψάλτες του. Ο τρισυπόστατος ναός του Αγίου Δημητρίου, που κτίστηκε το 1834 σε ρυθμό τρίκλιτης βασιλικής, είχε μαρμάρινο τέμπλο μήκους 28 μ. και πλάτους 13,30 μ. Την αγιογράφιση του ναού επιμελήθηκε ο γνωστός αγιογράφος Σακελλάριος Μαγκλής¹⁰⁸. Το ορθόδοξο λατρευτικό μνημείο μετατράπηκε ύστερα από τη μικρασιατική καταστροφή σε τζαμί. Ολόγυρα από το εν λόγω κτίσμα έχουν παραμείνει έως τις ημέρες μας διάφορα μαρμάρινα θραύσματα, που μας θυμίζουν την καταστροφή που υπέστη ο ορθόδοξος χριστιανικός ναός.

Βιβλιογραφία

- Κορομηλά – Κοντάρας 1997: 100.
- Κλεάνθης 1987: 134.
- Ιντζές 2006: 301.

Μικρασιατική Ερυθραία ή Αιθίρι (Ildiri)

Η αρχαία πόλη της Ερυθραίας εκτεινόταν στη λοφοπλαγιά του Μίμαντα. Εναπομείναντα σήμερα ίχνη στην εξεταζόμενη περιοχή μαρτυρούν τις ποικίλες παρουσίες και επιρροές, που δέχθηκε η μικρασιατική Ερυθραία στη διάρκεια των

---

¹⁰⁸ Κλεάνθης 1987: 134.

αιώνων¹⁰⁹. Η αρχαία τοποθεσία των Ερυθρών καταλαμβάνεται σήμερα μερικώς από το μικρό χωριό Ίλντιρι (Λυθρί ή Λεθρί)¹¹⁰, το οποίο βρίσκεται 20 χλμ. βορειοανατολικά του Τσεσμέ. Η εγκατάλειψη της αρχαίας πόλης συνετέλεσε στο να αποφευχθεί η κατοίκηση της, όχι όμως και η λιθνομή και κατ' επέκταση η αλλοίωση του περιβάλλοντος χώρου, αφού μεγάλο μέρος από το αρχαίο οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε στην ανοικοδόμηση του Λυθρίου.

Το Λυθρί, ο Τσεσμές, η Αγία Παρασκευή στον κόλπο της Μεσάτης Άκρας (Κουμούδι-Πούντα), η Κάτω Παναγιά, το Ρέις-Ντερέ και άλλα χωριά της Ερυθραίας χρησίμευσαν ως καταφύγιο, κυρίως μετά τα Ορλωφικά¹¹¹ και την καταστροφή του 1822 για τους Χιώτες, οι οποίοι κατέκλυσαν την ερυθραϊκή γη και πίστεψαν ότι θα ριζώσουν εκεί για πάντα. Η ιστορία τους διέγνευσε. Άφησαν όμως στην περιοχή τα αποτυπώματά τους, ιδίως στα λατρευτικά τους μνημεία, τα οποία μαρτυρούν την άνθιση και την ελληνική φυσιογνωμία του τόπου αυτού.

Αξίζει να σημειωθεί, πριν προβούμε στην αναφορά των χριστιανικών μνημείων της Ερυθραίας, ότι μετά την ανακήρυξη του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας από τον Μ. Κωνσταντίνο, άρχισε η ανέγερση σε ολόκληρη τη Μ. Ασία χριστιανικών μνημείων¹¹². Αρχικά, έγινε η μετατροπή πολλών ειδωλολατρικών ναών σε χριστιανικούς και έπειτα ακολούθησε η κατασκευή νέων, όπως συνέβη άλλωστε και στη χερσόνησο του Αίμου¹¹³.

---

¹⁰⁹ Φοίνικες έμποροι εμφανίστηκαν στην περιοχή τον 11^ο και τον 10^ο π.Χ. αιώνα. Η επικράτηση των ιωνικών στοιχείων και ο συγχρωτισμός τους με τα αιολικά πρωτογενή στοιχεία μας δίνουν την εικόνα του κέντρου αναφοράς σε όλες τις εποχές, με περίοδο ακμής από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 4^ο ή τον 5^ο αιώνα μ.Χ.

¹¹⁰ Τα ονόματα αποτελούν παραφθορά του αρχαίου ελληνικού τοπωνυμίου Ερυθραία.

¹¹¹ Με πρωτοβουλία του κόμη Ορλώφ, διοικητή των ρωσικών Ναυτικών Δυνάμεων κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1769-1774), υποκινήθηκε εξέγερση των Ελλήνων στην Πελοπόννησο (1770). Η εξέγερση που ξέσπασε αρχικά στη Μάνη και επεκτάθηκε στην Κρήτη, έμεινε γνωστή με το όνομα Ορλωφικά: βλ. Γριτσόπουλος 1967.

¹¹² «Ότι και κατά τους τρεις πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού υπήρχον χριστιανικά μνημεία εν Μ. Ασία κατέστησαν προ πολλού αναμφισβήτητον αι εργασίαι του Ramsay. Αν λάβωμεν δε υπ' όψει και τας διδομένας εν τω μαρτυρίω του Πολυκάρπου Σμύρνης πληροφορίας και τας ειδήσεις εν τοις βίοις των αρχαίων μαρτύρων Ορέστου εκ της Καππαδοκίας, Μάμαντος, Πορφυρίου εκ Καισαρείας κ.ά., αναμένομεν να έλθουν εις φως πολλά μνημεία της προκωνσταντινείου εποχής δια μελλουσών εξερευνησεων της χερσονήσου»: βλ. Σωτηρίου 2006: 28.

¹¹³ «τα εν Αθήναις μετατραπέντα εις Χριστιανικάς εκκλησίας αρχαία μνημεία (Παρθενών, Ερέχθειον, Θησεϊον κ.α). Κατά της μετατροπής τοιούτων μνημείων εχρησιμοποιείτο ως κυρίως ναός ο Σηκός του μνημείου, προσετίθετο μόνον η αψίς του ιερού Βήματος επί του μέσου του Προνάου, ο δε οπισθόδομος μετετρέπετο εις Νάρθηκα. Εν Μικρά Ασία, ίσως εκ της τοιαύτης μετατροπής, εισήλθε το πρώτον η λέξις

Ζωοδόχος Πηγή

Στα 1900 στο Λυθρί υπήρχαν 2 ναοί και 25 προσκυνητάρια και εξωκλήσια. Το χωριό υπαγόταν στη μητρόπολη Κρήνης. Ο ενοριακός ναός του Λυθρίου ήταν η Ζωοδόχος Πηγή κοντά στο δημοτικό σχολείο. Το ετοιμόρροπο από τους αλληπάλληλους σεισμούς κτίσμα κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Αγία Ματρώνα

Στα βόρεια υψώματα της αρχαίας ακρόπολης των Ερυθρών, πάνω από το αρχαίο θέατρο και δίπλα στο ναό της Αθηνάς, σώζεται ερειπωμένος ο ναός της Αγίας Ματρώνας, της επονομαζόμενης και «Χιοπολίτιδος», προστάτιδας της Ερυθραίας και της Χίου. Ο αρχικός ναός ανεγέρθηκε πιθανότατα μετά το 1883. Παραπλεύρως του ναού, υπήρχε το προσκυνητάριο της Αγίας Ευρέσεως, βυζαντινό κτίσμα, αλλά και κατάλοιπα βυζαντινού νεκροταφείου¹¹⁴. Ο ναός βρίσκεται σήμερα σε άθλια κατάσταση. Από το συγκεκριμένο κτίσμα σώζονται μόνο το ιερό και μέρη του βόρειου και νότιου τοίχου. Στη βόρεια, τέλος, πλευρά του συγκεκριμένου μνημείου διακρίνονται ακόμα τμήματα από θεμέλια βυζαντινού ναΐσκου.

Βιβλιογραφία

- Κορομηλά - Κοντάρας 1997: 59, 75.
- Ζερβούδης 2008: 84-85.

Καράμπουρνα (Karaburun)

Η Μέλαινα Άκρα, το Κάβο Στειλιάρι ή Στυλάρι των Βυζαντινών και το Καραμπουρούν (Μαύρη μύτη) των Οθωμανών είναι η βορειότερη άκρη του Μίμαντα, για την οποία

Ναός εις την εκκλησιαστικήν γλώσσαν προς δήλωσιν των πρότερον δια των λέξεων ευκτίριον και κυριακόν ονομαζομένων τόπων της χριστιανικής λατρείας»: πρβλ. Σωτηρίου 2006: 28.

¹¹⁴ Κορομηλά – Κοντάρας 1997: 59.

γράφει ο Στράβων στα *Γεωγραφικά* του¹¹⁵. Καρά-Μπουρνού ονομάστηκε η περιοχή από τους Τουρκομάνους στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και κατ' επέκταση Καράμπουρνα ονομάστηκε όλο το βουνό, κυρίως όμως η απάτητη βόρεια πλευρά του. Εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, πολλοί κάτοικοι των караμπουρνιώτικων χωριών, αν και απώλεσαν την ελληνική τους γλώσσα και έγιναν τουρκόφωνοι, παρέμειναν χριστιανοί και διατήρησαν την εθνική τους ταυτότητα και συνείδηση. Δεν έπαψαν μάλιστα να υπερηφανεύονται για το ότι ήταν οι παλαιότεροι Έλληνες της Ερυθραίας.

Μελί (Karareis - ακατοίκητο)

Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες που έχουν διασωθεί, το όνομα του Μελιού προέρχεται μάλλον από τα πολλά μελίσσια που υπήρχαν στη συγκεκριμένη περιοχή και το περίφημο μέλι, που παρήγαγαν αυτά. Το ερειπωμένο πλέον χωριό ονομάζεται Καράρεϊς. Το Μελί κτίστηκε αμφιθεατρικά, στις υπώρειες του Μίμαντα, πάνω σε τρεις λόφους και σε υψόμετρο 250 μ. Στα ανατολικά του χωριού βρίσκεται το Λυθρί, στα δυτικά συνορεύει με το Γριλιμάνι και στα βόρεια με το τουρκοχώρι Γιαϊλά. Στα νότια βρίσκεται ο κάμπος και σε απόσταση 2 χλμ το λιμάνι. Το Μελί δεν κατοικήθηκε ποτέ από Οθωμανούς-Τούρκους και η μοναδική γλώσσα που ακουγόταν ήταν η ελληνική, επηρεασμένη έντονα από το ιδίωμα των Καρδαμύλων της Χίου. Ύστερα από τη σφαγή της Χίου (1822) πολλοί κάτοικοι του νησιού βρήκαν καταφύγιο στο Μελί και σε άλλα караμπουρνιώτικα χωριά.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

Το Μελί στην απογραφή του «Ξενοφάνη» (1904) εμφανίζεται να διαθέτει έναν ναό με δύο ιερείς. Στο κέντρο του Μελιού, στη συνοικία «Πορτάκια», βρισκόταν ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ο οποίος ήταν και ο προστάτης του χωριού. Επρόκειτο για έναν υπερυψωμένο ναό, τρουλαίου ρυθμού, με δίριχτη στέγη και γυναικωνίτη. Το

---

¹¹⁵ «... μεταξύ δὲ τῶν Ἐρυθρῶν καὶ τοῦ Ὑποκρήνου, Μίμας ἐστὶν ὄρος ὑψηλὸν εὐθηρὸν, πολὺδενδρον εἶτα κόμη Κυβέλεια καὶ ἄκρα Μέλαινα καλουμένη μύλων ἔχουσα ...». (Στράβων, *Γεωγραφικά* 14.1.33) <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GUIIpyOnOJYJ:perseus.uchicago.edu/perseus/cgi/citequery3.pl%3Fdbname%3DgreekTexts>

κωδωνοστάσιο του συγκεκριμένου ορθόδοξου μνημείου ήταν μαρμάρινο. Το μοναδικό στοιχείο που έχει απομείνει στην περιοχή, για να δηλώνει ότι κάποτε υπήρξε εκεί ορθόδοξος ναός, είναι πέτρες από τον περίβολό του.

Άγιοι Ανάργυροι, Αγία Παρασκευή

Οι Άγιοι Ανάργυροι ήταν ο δεύτερος ναός που ανεγέρθηκε στο Μελί. Επρόκειτο για παλαιό ναό, ο οποίος επισκευάστηκε στη δεκαετία του 1830 και καταστράφηκε ολοσχερώς το 1881 από τους μεγάλους σεισμούς της Χίου. Στα θεμέλιά του υπήρχαν ίχνη αρχαίου κτίσματος άγνωστης χρήσης. Στον κάμπο του Μελιού βρισκόταν και το ναΐδριο της Αγίας Παρασκευής, το οποίο αποτελούσε τον πρώτο μικρό ναό, που κατασκεύασαν οι εργάτες του «Τσιφλικιού της Σουλτάνας»¹¹⁶. Ο συγκεκριμένος ναΐσκος λειτούργησε αργότερα ως εξωκλήσι.

Βιβλιογραφία

- Κορομηλά – Κοντάρας 1997:35.
- Μπαλτάς 2010:16, 20-21.
- Ιντζές 2006: 304-305.

Εγρί Λιμάνι (Eğri limanı)

Εγρί-λιμάνι σημαίνει στα τουρκικά κυρτό λιμάνι. Οι Καραμπουρνιώτες το πρόφεραν Γρίλιμάνι. Το λιμάνι του χωριού ήταν ένας μεγάλος στενόμακρος φυσικός κόλπος. Το Εγρί-λιμάνι ήταν εντός του κόλπου και αποτελούσε επίνειο του Κιουτσούκ Μπαχτσέ (μικρός κήπος). Το 1921 κατοικούσαν στο χωριό 67 Έλληνες, εκ των οποίων οι περισσότεροι κατάγονταν από άλλα μέρη της Μ. Ασίας και αιγαιοπελαγίτικα νησιά (Χίο, Σάμο, Λήμνο). Στο λιμάνι βρισκόταν η Ευαγγελίστρια, το ναΐδριο του χωριού. Επρόκειτο για λιθόκτιστο λατρευτικό μνημείο, το οποίο ήταν σκεπασμένο με κεραμίδια, διέθετε δε

---

¹¹⁶ Η περιοχή του Μελιού αποτελούσε το λεγόμενο «Τσιφλίκι της Σουλτάνας». Επρόκειτο για βακούφι, που ανήκε στον Οθωμανό Αγά Μεμέτ. Η Ελληνίδα σύζυγός του ήρθε σε συνεννόηση με τους Έλληνες της περιοχής, για να δολοφονήσουν τον Αγά. Η εν λόγω πράξη είχε ως αποτέλεσμα να εκδιωχθούν οι κάτοικοι από το βακούφι. Αργότερα, μία άλλη Ελληνίδα έγινε σύμφωνα με τον θρύλο Σουλτάνα και μεταβίβασε το βακούφι στους γηγενείς Έλληνες: βλ. Μπαλτάς 2010: 20.

ξύλινο τέμπλο με φορητές εικόνες. Το κοιμητήριο του χωριού βρισκόταν στον κάμπο, σε μικρή απόσταση (5') από το χωριό.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 30.

Σαλμάνι (Salman)

Το χωριό Σαλμάνι απείχε 2 χλμ από τη δυτική παραλία της χερσονήσου της Ερυθραίας. Οι Τούρκοι αποκαλούν το χωριό Σαλμάν, ονομασία που στα ελληνικά σημαίνει, ελεύθερος, λυτρωμένος. Οι κάτοικοί του κατάγονταν κυρίως από τη Χίο, τα Κύθηρα, την Άνδρο και το Μοριά.

Ο Άγιος Γεώργιος, ο ναός του χωριού, ήταν χτισμένος στην άκρη, στο δρόμο που οδηγούσε στο Μποϊνάκι. Το ναό τον γκρέμισαν οι κάτοικοι πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προκειμένου να ανεγερθεί ένας μεγαλύτερος. Πολλοί μετανάστες από το χωριό, που εργάζονταν τότε στις ΗΠΑ, απέστειλαν χρηματικά ποσά για την ανακατασκευή του. Εξαιτίας όμως του πρώτου διωγμού (1914) και των ιστορικών γεγονότων του 1922, οι κάτοικοι δεν πρόλαβαν να ολοκληρώσουν τις οικοδομικές εργασίες στο ναό. Το μόνο που θυμίζει σήμερα την ύπαρξη του Αγίου Γεωργίου είναι ορισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Βορειοανατολικά, προς το Μποϊνάκι, εντός ρεματιάς και σε απόσταση 10' από το χωριό Σαλμάνι, βρισκόταν το ευρύχωρο εξωκλήσι της Αγίας Βαρβάρας.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 43-45.

Μποϊνάκι (Parlak)

Το χωριό Μποϊνάκι χτίστηκε σε σχετικά επίπεδη περιοχή. Οι Τούρκοι το ονόμαζαν Μποϊνάκ, ενώ στα χαρτιά της μητρόπολης Κρήνης εμφανίζεται και ως Βοϊνάκιον. Το χωριό σήμερα ονομάζεται Παρλάκ, λέξη που στα τουρκικά σημαίνει λαμπερός. Το

Μποϊνάκι συνορεύει προς τα νότια με το Σαλμάνι και προς τα βόρεια με το Σαζάκι. Ο ναός του χωριού ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Επρόκειτο για πετρόκτιστο κτίσμα με ξύλινη στέγη και θόλο, στον οποίο είχε ζωγραφιστεί ο Παντοκράτορας. Ο ναός ήταν εσωτερικά στολισμένος με εικόνες, καντήλια και μανουάλια, το δάπεδο ήταν στρωμένο με πλάκες, ενώ οι δύο σειρές κιόνων που υπήρχαν χώριζαν τον χώρο σε 3 κλίτη. Στον προαύλιο χώρο του Αγίου Ιωάννη υπήρχαν το πέτρινο κωδωνοστάσιο και το κοιμητήριο του χωριού. Σήμερα πλέον, στον εξεταζόμενο χώρο υπάρχουν μόνο ερείπια, κατάλοιπα μιας άλλης εποχής.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 48-53.

Σαζάκι (ακατοίκητο)

Το χωριό Σαζάκι ανεγέρθηκε στη βορειοδυτική πλευρά της χερσονήσου των Καραμπούνων, σε απόσταση 3 χλμ. από τη θάλασσα και σε υψόμετρο 250 μ. Το όνομα του χωριού προέρχεται από την τουρκική λέξη σαντζάκ που σημαίνει σημαία. Ονομάστηκε προφανώς έτσι, επειδή κτίστηκε αρκετά ψηλά, ώστε να είναι ευδιάκριτο από παντού.

Ο ναός του χωριού ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Το σημείο στο οποίο οικοδομήθηκε, διακρινόταν από τη Χίο και τις Οινούσες. Διέθετε γυναικωνίτη, σκαλιστό τέμπλο, φορητές εικόνες και οροφωγραφία του Παντοκράτορα. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με τετράγωνα μαρμάρινα πλάκες. Στα δεξιά της εισόδου υπήρχε μαρμάρινη σκάλα, που οδηγούσε στο γυναικωνίτη. Το κωδωνοστάσιο ήταν πέτρινο, (ύψους 5-6 μ.) και είχε μόνο μία καμπάνα. Στο εμπρόσθιο τμήμα του κτίσματος βρισκόταν το νεκροταφείο από το οποίο δεν υπάρχει πλέον κανένα ίχνος. Το μοναδικό στοιχείο που θυμίζει την ύπαρξη του παλαιού ναού του Αγίου Δημητρίου είναι ο αυλόγυρος και ο περίβολός του.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 55-57.

Γενίλιμάνι (Yeni Limani)

Στο βορειότερο τμήμα της χερσονήσου της Ερυθραίας βρισκόταν το χωριό Γενίλιμάνι (νέο λιμάνι). Το χωριό ονομαζόταν και Παναγίτσα, εξαιτίας του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο οποίος ανεγέρθηκε σε κεντρικό σημείο του χωριού. Οι Τούρκοι ονόμαζαν το Γενίλιμάνι και Κιουτσούκ Γιουνάν (Μικρή Ελλάδα), λόγω του ότι όλοι οι κάτοικοί του ήταν ελληνικής καταγωγής.

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου οικοδομήθηκε σε βραχώδη τοποθεσία πάνω από τη θάλασσα. Ήταν ένα απλό κτίσμα ρυθμού βασιλικής, χωρίς τρούλο. Κοντά στο Γενίλιμάνι και προς το Τεπεπόζι, υπήρχε εξωκλήσι αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους. Στην άλλη άκρη του χωριού υπάρχουν τα ερείπια της Αγίας Παρασκευής. Το εξωκλήσι επίσης της Ζωοδόχου Πηγής υψωνόταν στην περιοχή Χάρτσατα, ενώ στα δυτικά του χωριού και πάνω σε ύψωμα, διακρίνονται τα ερείπια ναού, ο οποίος πιθανόν ήταν αφιερωμένος στον Προφήτη Ηλία¹¹⁷.

Το μοναδικό θρησκευτικό στοιχείο που διασώζεται σήμερα από το Γενίλιμάνι είναι ορισμένες φορητές εικόνες. Πρόκειται για τις εικόνες του Ιησού Χριστού και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, τις οποίες έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες της περιοχής στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κόρινθο. Επίσης οι Γενιλιμανιώτες που εγκαταστάθηκαν στην Πελοποννησιακή πόλη, διέσωσαν την εικόνα της «Παναγίας της Καραμπουρνιώτισσας». Όσο για τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, δεν έχει απομείνει κανένα ίχνος που να θυμίζει την ύπαρξή του¹¹⁸.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 79-83.

Αχιρλί ή Αχριλί (Karaburun)

Το Αχιρλί, σημερινή ονομασία Καραμπουρούν, υπήρξε η έδρα του καζά Καραμπουρύνων, στη βορειοανατολική πλευρά της χερσονήσου. Προς τα νότια το χωριό

---

¹¹⁷ Μπαλτάς 2010: 80.

¹¹⁸ Μπαλτάς 2010: 81-82.

συνόρευε με το Σαΐπι και προς τα δυτικά με το Μοναστήρι. Σε κοντινή απόσταση (20') βρισκόταν η Σκάλα τ' Αχιρλιού, όπου προσεγγίζαν ατμόπλοια της γραμμής «Χαμηδιέ», με προορισμό τη Σμύρνη¹¹⁹. Στην απογραφή, που έγινε το 1921, καταγράφηκαν 650 Έλληνες, οι περισσότεροι χιακής καταγωγής, και 500 Τούρκοι. Ο ναός του Αχιρλιού ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο και ήταν αντίγραφο του Αγίου Χαραλάμπους της Χίου, όπου δούλεψε ο γνωστός μαρμαρογλύπτης Κουφουδάκης, μαθητής του Χαλεπά. Αρχιτεκτονικά ο ναός ήταν τρισυπόστατος με τρούλο. Διέθετε δύο σειρές κιόνων, πέντε σε κάθε πλευρά, οι οποίες χώριζαν το εσωτερικό του κτίσματος σε τρία κλίτη. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, τις οποίες απέσπασαν οι Οθωμανοί-Τούρκοι στα 1914, όταν μετέτρεψαν τον ναό σε καμηλοστάσιο. Μοναδική απόδειξη της ύπαρξης του ναού στην περιοχή είναι ένας κίονας, που κείται ακόμα στην αρχική του θέση. Ορισμένα επίσης αρχιτεκτονικά μέλη του εκκλησιαστικού κτίσματος υπάρχουν διάσπαρτα στο πάρκο του Αχιρλιού και σε αυλές των περιοίκων.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 94-95.
- Ιντζές 2006: 308.

Σαΐπι (Saip)

Η ονομασία του χωριού Σαΐπι ή Σαΐπιον στα έγγραφα της μητρόπολης, σημαίνει στα τουρκικά, ιδιοκτήτης, δικαιούχος, κάτοχος. Το χωριό οικοδομήθηκε στους βόρειους πρόποδες του Μίμαντα, σε υψόμετρο 100 μέτρων και σε απόσταση 1 χλμ. από τη θάλασσα. Ο ναός στο Σαΐπι αφιερώθηκε στην Κοίμηση της Θεοτόκου, είχε 12 μ. μήκος και ήταν κεραμοσκεπής. Διέθετε ξύλινο τέμπλο με φορητές εικόνες, πολυελαίους, άμβωνα και γυναικωνίτη. Οι εσωτερικοί τοίχοι ήταν καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα και δεν είχαν αγιογραφηθεί. Δε διέθετε κωδωνοστάσιο και η καμπάνα κρεμόταν από δύο στύλους στον προαύλιο χώρο του ναού. Στο ίδιο σημείο βρισκόταν και το νεκροταφείο

---

¹¹⁹ «Η λεωφόρος Χαμητιέ, συνδέσασα την πόλιν των Αλατσάτων μετά του εσωτερικού και απαλλάξασα τους δια θαλάσσης εις Σμύρνην μεταβαίνοντας από τας δυσκολίας, ας υφίσταντο... ευηργέτησε τον τόπον κυριολεκτικώς, διότι, πλην της ανυπολόγιστου ωφελείας εκ της συνεχούς και ευκόλου μετά της πρωτευούσης του νομού συγκοινωνίας, διηκόλυνε τα μέγιστα την μεταφοράν εις Αλάτσατα των προϊόντων ...»: βλ. Βλάμος 1946: 80.

του χωριού. Το εξεταζόμενο κτίσμα είναι πλέον κατεστραμμένο και ορισμένα μόνο αρχιτεκτονικά ίχνη από το ναό θυμίζουν την ύπαρξή του.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 108-109.

Αμπάρσεκι (Ambarseki)

Το Αμπάρσεκι, στους πρόποδες του Μίμαντα, είναι κτισμένο σε υψόμετρο 100-150 μ. και σε απόσταση 1 χλμ. από την παραλία. Στα τουρκικά το όνομα του χωριού σημαίνει αποθήκη. Ο ναός του Αμπάρσεκι, ο οποίος αφιερώθηκε στους Αγίους Αναργύρους, βρισκόταν στη δυτική άκρη του χωριού. Ήταν κανονικού μεγέθους, κεραμοσκεπής, χωρίς τρούλο. Απομεινάρια του ναού των Αγίων Αναργύρων και του κοιμητηρίου σώζονται ακόμη στην περιοχή. Πλησίον του Αμπάρσεκι υπήρχαν διάφορα εξωκλήσια, όπως ο Άγιος Γεώργιος στο Ακ Μπούκ και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα ανατολικά του χωριού.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 130-132.

Μοναστήρι (Manastir)

Το Μοναστήρι ήταν ορεινό χωριό του Μίμαντα, σε απόσταση $2^{1/2}$ χλμ από τη θάλασσα. Ο ναός του Προφήτη Ηλία, που βρισκόταν στο κέντρο του χωριού, ανακατασκευάστηκε το 1904 και απέκτησε κωδωνοστάσιο. Ήταν κτισμένος από ντόπια πέτρα και είχε μήκος, το οποίο έφτανε τα 15 μ. Διέθετε θόλο και ήταν σκεπασμένος με κεραμίδια. Στην περιοχή υπήρχαν και ορισμένα ιδιωτικά εξωκλήσια. Στο χώρο, όπου βρισκόταν το ορθόδοξο κοιμητήριο του χωριού, διακρίνονται σήμερα μόνο μουσουλμανικοί τάφοι.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 119-120.

Τεκές (Tekke-Mordoğan)

Ο Τεκές βρισκόταν στους ανατολικούς πρόποδες του Κουρένταγ, πρόβουνου του Μίμαντα, σε υψόμετρο 50 με 100 μ. και σε απόσταση 2 χλμ. από τη θάλασσα. Στα τουρκικά το όνομα του χωριού σημαίνει «το μοναστήρι των δερβίσηδων». Ο ναός του Τεκέ, που κτίστηκε περίπου στα 1849, ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Κωνσταντίνο. Την ύπαρξη του εν λόγω λατρευτικού μνημείου θυμίζουν στις ημέρες μας οι πανύψηλοι και ετοιμόρροποι τοίχοι του.

Βιβλιογραφία

- Μπαλτάς 2010: 144-145.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Ναοί της μητρόπολης Εφέσου

Γκιούλμπαζε (Gülbahçe)

Επρόκειτο για το μεγαλύτερο χωριό της περιοχής των Βουρλών, στη δυτική ακτή του μυχού του Γκιούλμπαζε (τουρκικά: κήπος με τριαντάφυλλα). Οι Έλληνες το ονόμασαν Ροδώνα, μεταφράζοντας την τουρκική ονομασία του. Στο σημείο αυτό τοποθετεί περίπου ο Στράβωνας τον αρχαίο Υπόκρημνο¹²⁰. Το περιοδικό «Ξενοφάνης», στην απογραφή που δημοσίευσε στα 1904, ανέφερε ότι υπήρχε στο χωριό ένας ναός με «2 απαίδευτους ιερείς». Έναν χρόνο αργότερα (1905), ο Ιατρίδης κατέγραψε 2 ναούς εν λειτουργία, έναν ερειπωμένο (Άγιος Δημήτριος) και δύο ιερουργούντες ιερείς¹²¹.

Άγιος Γεώργιος

Ο Άγιος Γεώργιος υπήρξε ο ενοριακός ναός του Γκιούλμπαζε. Τη μνήμη μάλιστα του αγίου τιμούσαν ακόμη και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού. Ο μεγάλος σεισμός του 1881 συνετέλεσε στο να ανοικοδομηθεί εκ βάθρων ο ναός, επειδή υπέστη σημαντικότερες φθορές. Ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, (1922) ο συγκεκριμένος χριστιανικός ναός, που βρισκόταν στο κεντρικότερο σημείο του χωριού, μετατράπηκε σε τζαμί, το οποίο επισκευάστηκε πριν λίγα χρόνια. Στο εσωτερικό του διατηρεί μόνο τα παλιά γύψινα διακοσμητικά στοιχεία της οροφής.

Σωτήρ Χριστός, Άγιος Παντελεήμονας, Άγιος Ιωάννης, Παναγία η Μερσινιώτισσα

Ο ναός του Σωτήρα Χριστού βρισκόταν μία ώρα δυτικά του χωριού, στην τοποθεσία Καβακλί–Ντερέ. Στην εξεταζόμενη περιοχή υπήρχαν και άλλοι ναοί, όπως ο Άγιος Παντελεήμονας στην παραλία, ο Άγιος Ιωάννης στα βόρεια του Γκιούλμπαζε και η

---

¹²⁰ Στράβων 1829: 31.

¹²¹ Ιντζές 2006: 310.

Θεοτόκος η Μερσινιώτισσα¹²² στο Μεργέμι. Το τοπωνύμιο είναι τουρκικό και ίσως να σχετίζεται με το «Ανέ Μεργιέμ= μητέρα Μαρία», όπως αποκαλούσαν οι μουσουλμάνοι τη Θεοτόκο.

Αγία Παρασκευή, Προφήτης Ηλίας, Άγιος Θεόδωρος

Στο βουνό της Ταβέρνας, νοτιοδυτικά του χωριού Σεούτι, βρισκόταν η Αγία Παρασκευή, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση, σε μία υψηλή κορυφή της οροσειράς του Κωρύκου (Κόρακα), υπήρχε το ναΐδριο του Προφήτη Ηλία. Ο Άγιος Θεόδωρος, τέλος, ήταν εξωκλήσι στο μικρό ομώνυμο νησάκι, που είχε οικοδομηθεί στον κόλπο του Γκιούλμπαξέ.

Άγιος Δημήτριος

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει ο βυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου. Πρόκειται για παλαιοχριστιανικό μνημείο, το οποίο είναι γνωστό και ως *Βασιλική του Γιουλμπαξέ*. Επρόκειτο για τρισυπόστατη τρουλαία βασιλική, η οποία πιθανόν διέθετε νάρθηκα και ξύλινο κωδωνοστάσιο. Ο ναός ανακαλύφθηκε στα 1897, ή τον επόμενο χρόνο, στην περιοχή Κουντουρούμια σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, λίγο έξω από το χωριό. Σύμφωνα με τους G. Weber¹²³ και Εμμ. Χρύση στη συγκεκριμένη περιοχή υπάρχουν ερείπια αρχαίου οικισμού¹²⁴. Σημειώνεται δε, ότι εντός της θάλασσας, οι κάτοικοι διέκριναν σπασμένους κίονες και άλλα μαρμάρινα μέλη. Έως σήμερα δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή. Όταν άρχισαν να υποχωρούν τα ελληνικά στρατεύματα προς τον Τσεσμέ, αρκετοί Γκουλμπαξιώτες διέφυγαν με τα καΐκια τους προς το Εγγλεζονήσι, τη Μυτιλήνη και τη Χίο.

Βιβλιογραφία

- Μηλιώρης 1970: 195, 201, 203-205.

¹²² Ίσως υπήρχε συσχετισμός με τη Μυρτιδιώτισσα των Κυθίων, αφού πολλοί από τους εποίκους του Γκιουλμπαξέ ήταν Τσιριγιώτες: βλ. Μηλιώρης 1970: 201.

¹²³ Λεπτομερή περιγραφή του ναού έχουμε από τον G. Weber, τον Αν. Ζάκα και τον Εμμ. Χρύση: βλ. Μηλιώρης 1970: 206.

¹²⁴ Μηλιώρης 1970: 205.

- Ιντζές 2006: 310-311.

Βουρλά (Urla)

«Είναι αργά να γυρίσω πίσω -το μηχάνημα έχει ξεκινήσει: είμαι δεμένος στο νήμα αυτής της ακρογιαλιάς, που κάποιος τυλίγει από την άλλη άκρη, συστηματικά αναπότερεπτα. Όμως αγέρας, χρώμα, ουρανός άφθαρτα, νικηφόρα- δεν ξέρεις αν το μάτι σου βλέπει ή ψηλαφεί...»

Γ. Σεφέρης, «Κυριακή 2 Ιουλίου 1950»

Τα Βουρλά ή Βρύουλλα (αρχαίες Κλαζομενές), όπως είχε καθιερωθεί στα επίσημα έγγραφα των πολιτικών αρχών, ήταν μία πόλη στο κέντρο της χερσονήσου της Ερυθραίας, δυτικά της Σμύρνης. Η συγκεκριμένη πόλη ήταν έδρα καζά, με υποδιοικητή καϊμακάμη. Η οργανωμένη ελληνορθόδοξη κοινότητα των Βουρλών υπαγόταν στη μητρόπολη Εφέσου¹²⁵. Πριν την καταστροφή του 1922 υπολογίζεται ότι από τους 35.000 κατοίκους οι 30.000 ήταν Έλληνες. Στα επτάλοφα Βουρλά, με τους 11 μαχαλάδες, εκ των οποίων 9 ήταν ελληνικοί, αναφέρεται ότι υπήρχαν 13 εξωκλήσια και αγιάσματα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν κτισμένα πάνω σε βυζαντινά θεμέλια. Στις αρχές του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την πληροφορία του προξένου της Σμύρνης Σ. Αντωνόπουλου, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 28.000-29.000, από τους οποίους 3.000 ήταν μουσουλμάνοι και 500 Εβραίοι, ενώ οι υπόλοιποι ήταν ελληνορθόδοξοι¹²⁶.

---

¹²⁵ Τον Φεβρουάριο του 1922 ιδρύθηκε η μητρόπολη Βρυούλλων, η οποία περιελάμβανε όλη την ανατολική και νοτιοανατολική Ερυθραία, ως τα νότια του Σιβρισαρίου. Ο μητροπολίτης όμως δεν επισκέφθηκε ποτέ τα Βουρλά, επειδή υπήρχε ζοηρή αντίθεση μεταξύ του ελληνικού κράτους και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Εξαιτίας αυτής της αντίθεσης ο Ύπατος Αρμοστής Σμύρνης απαγόρευσε στους νεοεκλεγμένους μητροπολίτες να αναλάβουν τις εκκλησιαστικές τους περιφέρειες. Έτσι η νεοσυσταθείσα μητρόπολη δεν πρόλαβε λόγω των γνωστών ιστορικών εξελίξεων του 1922 να λειτουργήσει: βλ. Κορομηλά - Κοντάρια 1997: 127.

¹²⁶ Μηλιώρης 1955: 60.

Κοίμηση της Θεοτόκου

Η Απάνω Λότζα, το οικονομικό και εμπορικό κέντρο των Βουρλών στο οποίο βρισκόταν η μητροπολιτική Θεοτόκος (Κοίμηση της Θεοτόκου), ήταν η καρδιά της πόλης. Ο ναός πρωτοοικοδομήθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και αποπερατώθηκε στα 1725 με 1730. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου ανακατασκευάστηκε για τρίτη φορά το 1796, είτε γιατί καταστράφηκε από φωτιά, όπως και τις δύο προηγούμενες φορές, είτε από σεισμό, είτε γιατί το κτίσμα του 1730 ήταν μικρό και δεν κάλυπτε τις θρησκευτικές ανάγκες των χριστιανών της πόλης¹²⁷. Στην κεντρική είσοδο του ναού υπήρχε επιγραφή στην οποία αναγραφόταν η χρονολογία της τρίτης ανακαίνισής του. Ο ναός έλαβε την τελική του μορφή στα 1860, όταν την επιστασία των οικοδομικών εργασιών ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Εμμ. Καλονάρης. Ο ναός της Θεοτόκου ήταν κτισμένος στο μέσον περίπου του κεντρικού δρόμου των Βουρλών, που οδηγούσε από το Τσαρσί στον Μπαμπατζάνη. Το εκκλησιαστικό συγκρότημα καταλάμβανε ένα πελώριο οικοδομικό τετράγωνο και ο περίβολός του έκρυβε ολοκληρωτικά τη θέα προς το ναό, ώστε να μην εξάπτεται ο θρησκευτικός φανατισμός των μουσουλμάνων. Στα δυτικά του συγκροτήματος υπήρχε ένα μεγάλο κτίσμα (1860-1865), όπου στεγάζονταν τα γραφεία της Δημογεροντίας και του αρχιερατικού επιτρόπου. Στο ισόγειο του κτηρίου υπήρχαν μαγαζιά και καφενεία, ενώ στην κορυφή του είχε κατασκευαστεί το κωδωνοστάσιο.

Ο ναός ήταν τρίκλιτη βασιλική χωρίς τρούλο, όπως όλοι οι ναοί της εποχής. Οι οθωμανικές αρχές άλλωστε απαγόρευαν στους ορθόδοξους χριστιανούς να κατασκευάζουν στους ναούς τους τρούλους, έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Το ύψος του μνημείου ήταν χαμηλό και μόλις έφθανε το ύψος του τοίχου του περιβόλου. Το τέμπλο που υψωνόταν έως την οροφή, ήταν ξύλινο, περίτεχνα σκαλισμένο και όλες οι φορητές του εικόνες είχαν φιλοτεχνηθεί από ασήμι. Οι περισσότερες εικόνες ήταν του 17^{ου} αιώνα και καταστράφηκαν από πυρκαγιά πριν το 1796. Η πιο σημαντική από τις προαναφερθείσες εικόνες ήταν αυτή της Παναγίας της Βουρλιώτισσας, στα αριστερά της ωραίας Πύλης. Η εικόνα έφερε ασημένια και χρυσή επένδυση. Ανήκε στον τύπο της Οδηγήτριας, η οποία κρατούσε το Θείο Βρέφος στο αριστερό της χέρι. Οι μουσουλμάνοι

---

¹²⁷ Ιντζές 2006: 317.

την αποκαλούσαν «Καρά Παναγιά» (Μαύρη Παναγιά), ίσως επειδή τα σημεία που δεν ήταν καλυμμένα με πολύτιμο μέταλλο είχαν σκουρύνει, λόγω της παλαιότητας της εικόνας, και είχαν αλλοιωθεί τα χαρακτηριστικά της. Στη βόρεια πλευρά του περιβόλου υπήρχε είσοδος, που οδηγούσε στον περίβολο της Αναξαγορείου Σχολής¹²⁸. Επειδή τα παλαιότερα χρόνια η Επιτροπή του ναού της Θεοτόκου ήταν και επιτροπή της Σχολής, η τελευταία ονομαζόταν και «Σχολείο της Παναγιάς». Ο ναός μάλιστα επιχορηγούσε σε ετήσια βάση με χρηματικά ποσά τη συγκεκριμένη Σχολή, πράγμα που αποτελούσε τη σημαντικότερη πηγή εσόδων για τη λειτουργία της. Το 1922, ο ναός της Παναγιάς, η Αναξαγόρειος Σχολή, η Απάνω Λότζα και πολλές άλλες συνοικίες των Βουρλών παραδόθηκαν στις φλόγες.

Άη Γιώργης ο «Καλός»

Ο Άη Γιώργης ο «Καλός» ήταν ναός κτισμένος στα μέσα του 18^{ου} αιώνα (1739-1760) από Μανιάτες πρόσφυγες, αν δεχθούμε τη μαρτυρία του Μηλιώρη, σύμφωνα με την οποία Μωραΐτες γεωργοί έκτισαν πρώτα τον Άγιο Γεώργιο τον Αρφανό και κατόπιν έναν μεγαλύτερο ναό, τον Άγιο Γεώργιο τον «Καλό». Η παλαιότερη αναφορά στον Άγιο Γεώργιο γίνεται το 1760 στο πρακτικό ίδρυσης της Αναξαγορείου Σχολής. Υπάρχει και η περιγραφή του περιηγητή Richard Rockocke, ο οποίος, περνώντας από τα Βουρλά (1739), ανέφερε την ύπαρξη δύο ναών, χωρίς όμως να τους κατονομάζει¹²⁹. Ο ναός αυτός, όπως και του Άη Γιώργη του «Αρφανού», ήταν κτισμένος πάνω σε λόφο, σε περίοδο μάλιστα κατά την οποία η κατασκευή ορθόδοξου λατρευτικού κτηρίου στη μέση μίας πόλης με αρκετούς μουσουλμάνους θεωρείτο αρκετά τολμηρό εγχείρημα, αν όχι πρόκληση. Υπάρχει μάλιστα η παράδοση ότι στον εν λόγω ναό εχρησιμοποιείτο αρχικά

---

¹²⁸ Αναξαγόρειος: «Είκοσι χρόνια οι Βουρλιώτες έφεραν τα μάρμαρα στους ώμους από την Σκάλα, στα Βουρλά, που είναι 5 χλμ, για να κτίσουν τη Σχολή. Το σχολείο «τη Παναγιάς» ιδρύθηκε το 1760 και ήταν το παλαιότερο και μεγαλύτερο εκπαιδευτήριο της Ερυθραίας και ένα από τα λαμπρότερα του Ελληνισμού, με ιστορία 162 ετών. Ούτε κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης διέκοψε την λειτουργία του, παρά την αγριότητα των Τούρκων και τα «Φόβια». Τη διαχείριση της Σχολής είχαν οι επίτροποι της Παναγιάς. Αυτή η Σχολή ήταν ανώτερη σε πνεύμα και σε επιστήμη, αλλά παράλληλα, φρόντιζε να διαπλάσει την ψυχή και το ήθος των μαθητών της. Ένα πρακτικό συνεδρίασης του 1808 αναφέρει σχετικά: «...καί επιμελείσθαι αὐτῶν (των μαθητῶν) οὐ μόνον ἐπὶ παραδόσει καὶ ἐπιδόσει μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ εὐρυθμίᾳ καὶ κοσμιότητι ἡθῶν, ὧν ἄνευ, οὐδὲν ἔστι ἡ μάθησις ...»: βλ. Παραρά-Ευτυχίδου 1993: 213.

¹²⁹ Rockocke 1772: 28.

ξύλινο σήμαντρο, για να μην προκαλούν οι χριστιανοί τους Οθωμανούς¹³⁰. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι χριστιανοί απευθύνθηκαν στον Ρώσο πρόξενο της Σμύρνης, ζητώντας του να μεσολαβήσει, προκειμένου να αποκτήσει ο ναός μεταλλική καμπάνα. Ο πρόξενος κατόρθωσε να λάβει τη σχετική άδεια και στη συνέχεια δώρισε ο ίδιος την καμπάνα στο ναό¹³¹.

Για να εισέλθουν οι πιστοί στον Άγιο Γεώργιο, ανέβαιναν τα 8 φαρδιά σκαλοπάτια της εξωτερικής μαρμάρινης σκάλας, που οδηγούσαν στη στοά κάτω από το κωδωνοστάσιο και στον περίβολο του ναού. Η Θεοτόκος και ο Άη Γιώργης ήταν οι δύο ενοριακοί ναοί των Βουρλών έως το 1911, χρονιά κατά την οποία έγινε ενορία και ο Άγιος Χαράλαμπος. Ο ναός του Άη- Γιώργη οικοδομήθηκε στα 1800 περίπου και ήταν τρίκλιτη κεραμοσκεπής βασιλική. Διέθετε ευρύχωρο νάρθηκα, γυναικωνίτη με ξύλινο καφασωτό και ξυλόγλυπτο τέμπλο μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας. Από τα δεκάδες ασημένια κανδήλια που υπήρχαν στο εσωτερικό του ναού, κρέμονταν πολύτιμα αφιερώματα. Την 1^η Φεβρουαρίου του 1916, κατά τη διάρκεια δηλαδή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο αγγλικός στόλος βομβάρδισε τα Βουρλά και μία οβίδα που εξερράγη στο ιερό του ναού κατέστρεψε ολοσχερώς το εσωτερικό του, καθώς και το ξύλινο τέμπλο του. Οι κάτοικοι κατόρθωσαν να αποκαταστήσουν σύντομα τις φθορές.

Το χαρακτηριστικότερο πάντως κτίσμα του ναού υπήρξε το μαρμάρινο κωδωνοστάσιό του, ύψους 27 μέτρων, το οποίο διακρινόταν από κάθε σημείο της πόλης των Βουρλών. Το κωδωνοστάσιο κατασκευάστηκε το 1881 με χρήματα που συγκέντρωσαν οι κάτοικοι των Βουρλών, κατόπιν εράνου. Το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερσή του προερχόταν από τις αρχαίες Κλαζομενές. Είχε τέσσερις μικρότερες καμπάνες στο κάτω τμήμα του και μία μεγαλύτερη στο πάνω. Στη βάση του κωδωνοστασίου υπήρχε φαρδιά αψίδα, που αποτελούσε και την κύρια είσοδο στον περίβολο του ναού. Έξω και άνω από την αψίδα υπήρχε μικρό μαρμάρινο άγαλμα του Αγίου Γεωργίου. Τον Σεπτέμβριο του 1922 το κωδωνοστάσιο ανατινάχθηκε με δυναμίτη από τις τουρκικές στρατιωτικές αρχές, ενώ ο ναός έγινε παρανάλωμα του πυρός¹³².

---

¹³⁰ Ιντζές 2006: 326.

¹³¹ Μηλιώρης 1957: 240.

¹³² Μηλιώρης 1957: 240-241.

Άγιος Χαράλαμπος

Ο Άγιος Χαράλαμπος στα Σπιτάλια βρισκόταν 300 περίπου μέτρα μακριά από τον μητροπολιτικό ναό της Θεοτόκου και ήταν ο ναός του νοσοκομείου των Βουρλών. Συγκριτικά με τους δύο προαναφερθέντες ναούς (Θεοτόκος, Άγιος Γεώργιος), ο Άγιος Χαράλαμπος ήταν μικρότερος και νεότερος ναός. Επρόκειτο για υψηλή και ευρύχωρη μονόκλιτη βασιλική, κτισμένη σε μέρος όπου προηγουμένως υπήρχε μικρό εξωκλήσι και άσυλο ασθενών. Κτίστηκε το 1859 με φροντίδα του Παϊσίου, μητροπολίτη Εφέσου, και του Κοινού των Βουρλών. Κοντά στο ναό υπήρχε ξενώνας για τους απόρους και σχολείο για τα παιδιά της ενορίας.

Άη Στράτης, Άη Γιάννης

Πίσω από το νοσοκομείο βρισκόταν ο Άη Στράτης, ένα παλαιό ναΐδριο. Επρόκειτο για μονόκλιτο κτίσμα μικρών διαστάσεων με νάρθηκα, χωρίς γυναικωνίτη. Στον προαύλιο χώρο του Άη Στράτη λειτουργούσε συνοικιακό νηπιαγωγείο και αργότερα παράρτημα της Αναξαγορείου Σχολής. Στην εξοχική, τέλος, τοποθεσία Μπαμπατζάνη υπήρχε μικρός ναΐσκος, αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη.

Γραικικό Νεκροταφείο, Αγία Παρασκευή-Ταξιάρχες

Στις δυτικές παρυφές των Βουρλών βρισκόταν το «Γραικικόν Νεκροταφείον» (1870), το οποίο διέθετε ναΐσκο, αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή και στους ψυχοπομπούς Ταξιάρχες. Επρόκειτο για τρουλαίο ναό μικρών διαστάσεων, αλλά επαρκή για τις ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Το μοναδικό στοιχείο που μαρτυρεί σήμερα την ύπαρξη του νεκροταφείου στο συγκεκριμένο χώρο είναι τα λίγα εναπομείναντα κυπαρίσσια.

Αη Γιώργης ο «Αρφανός»

Σε μικρό ύψωμα, στο δυτικό άκρο της πόλης, και στο σημείο όπου κάποτε βρισκόταν η συνοικία Γιακάς, σώζεται το παρεκκλήσι του Αη- Γιώργη του «Αρφανού» (ορφανού). Το ναΐδριο ήταν μονόχωρο με δίριχτη στέγη και έμοιαζε με οικία ή αποθήκη. Επειδή ήταν περιτριγυρισμένο από δέντρα, ήταν δυσδιάκριτο από το δρόμο. Η παράδοση αναφέρει ότι κτίστηκε από Μανιάτες πρόσφυγες και ονομάστηκε ορφανός, για να τους υπενθυμίζει την προσφυγιά τους¹³³. Η ανέγερση του ναού τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 17^{ου} ή στις αρχές του 18^{ου} αιώνα¹³⁴.

Αη Νικόλας ο Μάρτυρας

Στο Τσαρσί ή «τούρκικο παζάρι», κάτω από έναν τεράστιο πλάτανο, αποκεφαλίστηκε στις 11 Ιουλίου του 1830 ο νεαρός Βουρλιώτης Νεκτάριος, ο οποίος μετά τη θυσία του ονομάστηκε Αη Νικόλας ο Μάρτυρας. Ένα μικρό, αλλά ιδιαίτερα φροντισμένο αρχιτεκτονικά ναΐδριο στη Σκάλα των Βουρλών αφιερώθηκε στη μνήμη του συγκεκριμένου νεομάρτυρα.

Νεκροταφείο Βουρλών

Το νεκροταφείο των Βουρλών, στο άκρο της πόλης, είναι πλέον αναγνωρίσιμο μόνο χάρη στο πλήθος από κυπαρίσσια που υπάρχουν ακόμη εκεί. Ο ναός του νεκροταφείου έχει καταστραφεί ολοσχερώς και δε διακρίνονται πλέον ίχνη της ύπαρξής του. Ο χώρος έχει μετατραπεί σήμερα σε μουσουλμανικό νεκροταφείο.

Βιβλιογραφία:

- Κορομηλά – Κοντάρας 1997: 110, 118-119, 121-123.
- Ιντζές: 2006: 317, 331.
- Pockocke 1772: 28.

---

¹³³ Συνήθως «ορφανοί» αποκαλούνταν οι Άγιοι, οι οποίοι βρίσκονταν σε απομακρυσμένες περιοχές.

¹³⁴ Ιντζές 2006: 331.

- Μηλιώρης 1970: 12, 186.
- Μηλιώρης 1957: σποραδικά.

Σιβρισάρι (Seferihisar)

Η στατιστική «Ξενοφάνη» του 1904 κατέγραψε στο Σιβρισάρι ένα ναό με δύο «απαίδευτους» ιερείς. Ο πρώτος ναός που ανεγέρθηκε ήταν οι Παλαιοί Ταξιάρχες στον Πάνω Μαχαλά. Αν και δε γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία ανέγερσης του ναού, πιθανολογούμε ότι αυτό συνέβη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ή στις αρχές 19^{ου}. Υπάρχουν μαρτυρίες, βάσει των οποίων πιστεύεται ότι οι Ταξιάρχες λειτουργούνταν αρκετά χρόνια πριν το 1821. Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης οι Οθωμανοί κατέστρεψαν το Σιβρισάρι και πιθανότατα και το συγκεκριμένο ναό¹³⁵. Οι χριστιανοί εκκλησιάζονταν μετά το 1830 στους νέους Ταξιάρχες, αφού τον παλαιό ναό τον είχαν καταστρέψει οι Οθωμανοί στα «φόβια», το 1821. Ο νέος ναός των Ταξιαρχών «ήταν στολισμένος με τ' ασπρόμαυρα χοχλάδια του γαλού και ολοσκάλιστο τέμπλο». Μετά το 1828 ή το 1830, ο ναός επαναλειτούργησε. Ωστόσο η άφιξη μουσουλμάνων προσφύγων από τον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια οδήγησε στην απομάκρυνση των χριστιανών από τον Πάνω Μαχαλά και στο κλείσιμο του ναού, αφού η συνοικία μετατράπηκε πλέον σε μουσουλμανική.

Νέοι Ταξιάρχες

Οι νέοι Ταξιάρχες κτίστηκαν στον Κάτω Μαχαλά, τη νέα συνοικία των ορθοδόξων χριστιανών, στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα. Ήταν ένας πέτρινος ναός μετρίου μεγέθους, επιχρισμένος εσωτερικά και εξωτερικά με ασβεστοκονίαμα, ενώ το δάπεδό του ήταν στρωμένο με θαλασσινά βότσαλα. Στους τοίχους δεν υπήρχαν τοιχογραφίες, παρά μόνο φορητές εικόνες. Ο ναός διέθετε ξύλινο τέμπλο και δεσποτικό, άμβωνα, πολυελαίους και στασίδια. Στην είσοδο υπήρχε κλειστός νάρθηκας από τον οποίο ανέβαιναν οι γυναίκες στον γυναικωνίτη. Ο ρυθμός του ναού δεν μας είναι γνωστός.

---

¹³⁵ Η θαυματουργή εικόνα της Θεοτόκου που βρισκόταν στον ναό, έχει μεταφερθεί σήμερα στην Καισαριανή: βλ. Κορομηλά - Κοντάρης 1997: 143.

Είναι πολύ πιθανό να ήταν μονόκλιτη βασιλική με νάρθηκα, η οποία ήταν εύκολη στην κατασκευή, ευρύχωρη, και δεν απαιτούσε πολλά έξοδα. Το λατρευτικό μνημείο οικοδομήθηκε εντός περιβόλου, το δάπεδο του οποίου ήταν στρωμένο με «κοχλάδια» (θαλασσινά βότσαλα). Έξω από το νάρθηκα υπήρχε κτιστό μαρμάρινο κωδωνοστάσιο, το οποίο διέθετε τρεις καμπάνες. Εντός του περιβόλου υπήρχαν τα ακόλουθα κτίσματα: η οικία του ιερέα, η αποθήκη, τα γραφεία της Δημογεροντίας και της εκκλησιαστικής επιτροπής. Ο καινούριος ναός των Ταξιαρχών εθεωρείτο πλούσιος, εφόσον είχε τη δυνατότητα να αυτοσυντηρείται, ενώ πιθανόν διέθετε χρηματικά ποσά για τα σχολεία της περιοχής και την Ανακρεόντειο Σχολή.

Βιβλιογραφία

- Ιντζές 2006:331,334,335.
- Κορομηλά - Κοντάρας1997: σποραδικά.

3. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΑΓΑΘΟ

3.1. Μνημείο: έννοια, ιδιότητες, διαχείριση

Κάθε εποχή συμπεριφέρεται με διαφορετικό τρόπο στα μνημεία, θέτοντας τα δικά της κριτήρια για να κατατάξει τα έργα του παρελθόντος σε μνημεία ή μη. Ανάλογη επομένως είναι και η μεταχείρισή τους από τον άνθρωπο. Ωστόσο καμία ιστορική περίοδος δεν αρνείται την αναγκαιότητα της ύπαρξης μνημείων, απλά διαφοροποιείται ως προς την επιλογή του μνημειακού υλικού με την οποία επιτυγχάνει να συνειδητοποιήσει την ταυτότητά της¹³⁶. Επομένως, τα μνημεία ιεραρχούνται και αξιολογούνται διαφορετικά, ανάλογα με την εποχή και την ιδεολογία που επικρατεί, σχετικά με τη συντήρηση και την προστασία τους.

Η ετυμολογία της λέξης «μνημείο» στην ελληνική γλώσσα έχει τις ρίζες της στο ρήμα «μνάομαι-μιμνήσκω», ενώ στη λατινική στο ρήμα «monere-moneo», που σημαίνει τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά «θυμάμαι κάτι, προειδοποιώ, αφήνω υποθήκες στους σύγχρονους και στους επιγενόμενους»¹³⁷.

Ο Γ. Λάββας, καθηγητής Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας, Ρυθμολογίας και Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, θεωρεί τα μνημεία ως μεταφορές μνήμης, ως πομπούς του χθες και του σήμερα, που εκπέμπουν σήματα και πληροφορίες μέσα στο χρόνο, ως συνδέσμους με τις ρίζες της ταυτότητάς μας, οι οποίοι διασφαλίζουν την εσωτερική ισορροπία μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος.

Ιδιότητες

Ποια όμως είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που πρέπει να συγκεντρώνει ένα έργο του παρελθόντος, για να οριστεί ως μνημείο στο αυστηρό πλαίσιο της επιστημονικής εννοιολογίας και δεοντολογίας; Ασφαλώς δεν είναι δυνατόν κάθε δημιουργία του παρελθόντος ή και του παρόντος να χαρακτηριστεί ως φορέας μηνυμάτων στον χρόνο.

---

¹³⁶ Λάββας 2010: 10.

¹³⁷ Μπαμπινιώτης 2010: 865.

Σύμφωνα με τον Friedrich Mielke¹³⁸, θα πρέπει να αναζητηθούν τα χαρακτηριστικά εκείνα γνωρίσματα, που πέρα από την καθημερινότητα, τις αντιλήψεις και την ιδεολογία της εποχής, υπάρχουν και μπορούν να τοποθετήσουν ένα συγκεκριμένο έργο σε μία αξιολογική κλίμακα με αντικειμενικά κριτήρια. Οι ιδιότητες λοιπόν που πρέπει να συγκεντρώνει ένα έργο, για να χαρακτηριστεί ως μνημείο, είναι οι ακόλουθες: «α) πρωτοτυπία-γνησιότητα, β) χρόνος-ιστορικότητα, γ) ποιότητα, δ) συμβολισμός-μήνυμα.

Η «πρωτοτυπία-γνησιότητα» είναι αποτέλεσμα συνύπαρξης πολλών παραγόντων, όπως έμπνευση του δημιουργού, τοπογραφία, υλικά, καλλιτεχνική επιδεξιότητα, ποιότητα μορφής¹³⁹, εκτέλεση λεπτομερειών, κ.ά., οι οποίοι βρίσκονται σε άμεσο και εσωτερικό συσχετισμό και αλληλοεμπλέκονται, δημιουργώντας μία πολύπλοκη και ασύμμετρη μορφή σχέσης. Σε αυτή τη μοναδικότητα σχέσεων στηρίζεται η γνησιότητα του κάθε μνημειακού δημιουργήματος, που, ακόμη και αν αναπαραχθεί σε άλλη χρονική στιγμή, ποτέ δε θα μπορέσει να επαναληφθεί ο ίδιος συσχετισμός στοιχείων και παραγόντων, που το δημιούργησαν αρχικά. Η «ιστορικότητα» του μνημείου αφορά τόσο την έναρξη του «βίου» του, όσο και την πορεία του στον χρόνο, με τις επεμβάσεις και διαφοροποιήσεις της αρχικής του μορφής, η κάθε μία εκ των οποίων περιέχει συγκεκριμένο ποσοστό γνησιότητας και πρωτοτυπίας. Η «πρωτοτυπία» και η «χρονικότητα» (ιστορικότητα) ορίζουν ένα έργο ως μάρτυρα μίας εποχής (ιστορικό ντοκουμέντο), όχι όμως απαραίτητα και ως ιστορικό μνημείο. Βασική πάντως προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό ενός έργου ως μνημείου είναι η παράμετρος της «ποιότητας», η οποία αποτελεί αστάθμητο και υποκειμενικό παράγοντα, αφού είναι συνάρτηση πολλών επιμέρους στοιχείων (καλλιτεχνικών, κατασκευαστικών, ιστορικών, πολιτισμικών, μοναδικότητας, κ.ά.) και η οποία απηχεί κυρίως την ιδεολογία και τα αξιολογικά συστήματα μίας συγκεκριμένης περιόδου. Το τέταρτο και βασικότερο κριτήριο, είναι κατά τη γνώμη μας, η «ιδέα», ο «συμβολισμός», το πνευματικό περιεχόμενο ή ιδανικό που περιέχεται και εκφράζεται με τη συγκεκριμένη μνημειακή μορφή. Κάθε μνημείο πρέπει να είναι φορέας ενός μηνύματος από το παρελθόν, που ευαισθητοποιεί το παρόν και προοιωνίζει το μέλλον.

---

¹³⁸ Λάββας 2010: 97.

¹³⁹ Ο Honoré de Balzac στην εισαγωγή της «Comédie Humaine» αναφέρει πως όλα, ακόμη και η ζωή είναι μορφή. Η μορφή έχει ως αντικειμενική της πηγή τα αντικείμενα και τα φαινόμενα του υλικού κόσμου. Η πρώτη μνεία της μορφής ως λέξης-έννοιας βρίσκεται στον Όμηρο (Οδυσ. 11, 367) και χρησιμοποιείται με πολλαπλές δυνατότητες στη φιλοσοφία, τις φυσικές επιστήμες, τις εικαστικές τέχνες, τη λογοτεχνία, ως μία ευρύτερη μορφή προβληματισμού στην οποία ανήκει και η αρχιτεκτονική μορφολογία: βλ. σχ. Λάββας 2010: 48.

Αν ένα έργο διαθέτει μόνο κάποια από τις τέσσερις απαραίτητες ιδιότητες θεωρείται υποκατάστατο, καθώς μόνο και οι τέσσερις μαζί χαρακτηρίζουν ένα δημιούργημα ως ολοκληρωμένο μνημείο¹⁴⁰. Τόσο τα λατρευτικά ισλαμικά μνημεία της Χίου όσο και οι ορθόδοξοι ναοί της ιωνικής Ερυθραίας που εξετάστηκαν ανωτέρω, πληρούν, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις και κυρίως αυτήν του συμβολισμού, αυτήν του περάσματος διαφορετικών πολιτισμών και θρησκευμάτων από τον εκάστοτε τόπο. Απηχούν δηλαδή την πολιτισμική/θρησκευτική ετερότητα¹⁴¹, ίσως όμως και μία κάποια ώσμωση¹⁴² στους τόπους αυτούς. Τα συγκεκριμένα λοιπόν μνημεία και στις δύο πλευρές του Αιγαίου αποτελούν στοιχεία της ιστορικής και εθνικής ταυτότητας των δύο λαών και κατά συνέπεια, «πιστοποιητικά» για το δικαίωμα της «ύπαρξής» τους.

Διαχείριση

Με την έκφραση διαχείριση μνημείων ορίζουμε την όλη στάση και τη συστηματική συμπεριφορά των ατόμων απέναντι στα μνημεία, στα υλικά δηλαδή κατάλοιπα του παρελθόντος. «Διαχειρίζομαι» σημαίνει παίρνω κάτι στα χέρια μου και το διαθέτω με

---

¹⁴⁰ Ο Λάββας αναπαριστά σχηματικά αυτόν τον συλλογισμό με τη μορφή εξίσωσης: Μνημείο = Πρωτοτυπία + Χρόνος + Ποιότητα + Συμβολισμός; βλ. Λάββας 2010: 99.

¹⁴¹ Ο Α. Κωτσάκης στην προαναφερθείσα αδημοσίευτη μελέτη του με θέμα «Σχέσεις των Ελλήνων ορθοδόξων και των Δυτικών εποίκων στη Νάξο (13^{ος} -19^{ος} αι.). Αρμονική συνύπαρξη πολιτισμών;» αναφέρει σχετικά με την θρησκευτική ετερότητα: «Οι Βενετοί, αφού κατέλαβαν τη Νάξο δήμευσαν πολλές εκκλησίες και μοναστήρια των Ορθοδόξων. Οι Δυτικοί δυνάστες της Νάξου ακολούθησαν μία πολιτική υπονόμευσης της απρόσκοπτης λειτουργίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την αναγκαστική υπαγωγή της στη Ρωμαιοκαθολική και περιστολής των θρησκευτικών ελευθεριών του γηγενούς πληθυσμού... Οι Δυτικοί θεωρούσαν τους Έλληνες ορθοδόξους σχισματικούς, οι οποίοι από την πλευρά τους αντιμετώπιζαν τους Λατίνους ως μισρούς και ακάθαρτους και δεν αναγνώριζαν την εγκυρότητα των μυστηρίων των Δυτικών».

¹⁴² Ως ώσμωση ορίζεται η «αλληλεπίδραση, η διάχυση στοιχείων μέσα σε άλλα». Η πολιτισμική ώσμωση επιτυγχάνεται με την αμοιβαία συνήθως προσοικείωση πολιτισμικών στοιχείων της άλλης πλευράς (acculturation). Ο Α. Κωτσάκης, ό.π., αναφέρει χαρακτηριστικά: «Στην περίπτωση μας αντικείμενο προσοικειώσεως αποτελεί ο πολιτισμός που έφεραν μαζί τους οι Βενετοί και οι άλλοι Δυτικοί έποικοι, ο οποίος συναντήθηκε με την εγχώρια πολιτισμική παράδοση, επηρεάστηκε από αυτήν και συνάμα επηρέασε την πολιτισμική ταυτότητα των γηγενών νησιωτών από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα έως σήμερα». Αναφέρει επίσης παραδείγματα πολιτισμικής ώσμωσης, η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί μία μονόπλευρη διαδικασία πρόσληψης και υιοθέτησης από την πλευρά του ντόπιου πληθυσμού δυτικών πολιτισμικών στοιχείων, αλλά προσοικείωση (acculturation) με αμφίπλευρο χαρακτήρα: «Οι Δυτικοί κυρίαρχοι του νησιού, προσεταιριζόμενοι κάποια μέλη της ντόπιας ελίτ, υιοθετώντας κάποτε ακόμη και την ελληνική γλώσσα, επιχειρούσαν να διασφαλίσουν μία εσωτερική συνοχή, διαπνεόμενοι ίσως από ένα πνεύμα και συνείδηση τοπικής ταυτότητας και πολιτισμικής αφομοίωσης...Το χαρακτηριστικότερο όμως παράδειγμα συμβίωσης είναι ίσως αυτό της ύπαρξης μικτών γάμων...».

ευθύνη μου, το φυλάω, το χρησιμοποιώ, το αξιοποιώ, το μεταδίδω ή και το απορρίπτω. Συνεπώς, η διαχείριση των μνημείων περιλαμβάνει: α) το ενδιαφέρον και την εκτίμηση του ατόμου και της κοινωνίας γι' αυτά, β) την αναζήτηση και την καταγραφή τους, γ) την έρευνα, την κατανόηση και την ερμηνεία τους, δ) την αξιολόγηση και τον καθορισμό της μεταχείρισής τους, ε) τη μέριμνα για την προστασία τους, στ) τις ενέργειες αποκατάστασής τους, ζ) τη διάδοση του πολιτισμικού τους περιεχομένου στο ευρύ κοινό, η) τη χρησιμοποίησή τους για σύγχρονες δραστηριότητες ή την επαναφορά στην πρωταρχική λειτουργία τους, θ) το ενδιαφέρον και τη θετική στάση του ευρύτερου κοινού και των φορέων εξουσίας για τα μνημεία¹⁴³.

Η έννοια της διαχείρισης των μνημείων και γενικότερα της πολιτισμικής κληρονομιάς¹⁴⁴ αναπτύχθηκε στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση (1974). Πρωταρχικά ο όρος «διαχείριση» αντιμετωπίστηκε αρνητικά από τους αρχαιολόγους, καθώς παρέπεμπε έντονα στην οικονομική εκμετάλλευση των πολιτισμικών αγαθών. Στην πορεία όμως του χρόνου, ο όρος επανέκτησε την αρχική, ευρύτερη έννοιά του, γεγονός που αποτυπώθηκε τόσο στην νομοθεσία, με τον κωδικοποιημένο νόμο 5432/1932, όσο και στους διεθνείς χάρτες που υπέγραψε η Ελλάδα¹⁴⁵. Τα τελευταία χρόνια, τόσο η ανάπτυξη της κοινωνικής απαίτησης για αποκατάσταση των μνημείων και η ανάγκη σύνδεσής τους με το παρελθόν όσο και οι σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες συστηματικής διεπιστημονικής αντιμετώπισης, διαμόρφωσαν τη σύγχρονη έννοια της συστηματικής διαχείρισης. Η σταυροφορία της διάσωσης των μνημείων από τους πολέμους και τη λαίλαπα της αναπτυξιακής ταχύτητας των καιρών μας, επεκτείνεται σταδιακά σε ολόκληρο τον πλανήτη μέσω του ΟΗΕ και της UNESCO και ανταποκρίνεται στον ενστικτώδη φόβο από τη διαπιστούμενη απομείωση εκείνου του πολιτισμικού μεγέθους και έρματος, που ονομάζεται παρελθόν¹⁴⁶.

---

¹⁴³ Λαμπρινουδάκης 2008: 149.

¹⁴⁴ Η υλική πολιτισμική κληρονομιά αναφέρεται αφενός στα ακίνητα μνημεία και αφετέρου στα κινητά, δηλαδή τα τέχνηρα του παρελθόντος, τα οποία φυλάσσονται και αναδεικνύονται σε μουσειακούς χώρους. Τόσο η υλική όσο και η άυλη πολιτισμική κληρονομιά (τα μνημεία του λόγου, του χρωστήρα και του ήχου) τέθηκαν επίσημα υπό την προστασία της πολιτείας με τον νόμο 3028/2002 για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς: βλ. Λαμπρινουδάκης 2008: 150-151.

¹⁴⁵ Λαμπρινουδάκης 2008: 151.

¹⁴⁶ Λάββας 2010: 8.

Εθνικό Αρχείο Μνημείων

Σημαντικότερη συνεισφορά στη διατήρηση και προστασία των μνημείων αποτελεί και η δημιουργία του *Εθνικού Αρχείου Μνημείων*. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του πολιτισμικού νόμου (3028/2002) τα μνημεία καταγράφονται, τεκμηριώνονται και καταχωρούνται στο *Εθνικό Αρχείο Μνημείων* που τηρεί το υπουργείο Πολιτισμού και έχει ως στόχο την προστασία της μνημειακής πολιτισμικής κληρονομιάς. Η οργάνωση και λειτουργία του *Αρχείου Μνημείων* ρυθμίζεται με πρόταση του εκάστοτε υπουργού Πολιτισμού και αφορά τον τρόπο καταγραφής των μνημείων, τον τρόπο προστασίας των δεδομένων, τις προϋποθέσεις πρόσβασης σε αυτά για ερευνητικούς λόγους, καθώς και κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια¹⁴⁷.

Η διευρυμένη έννοια του μνημείου

Το μνημείο ως έννοια διαφοροποιήθηκε στην πορεία του χρόνου. Έως πρότινος το μνημείο αποτελούσε μέλος μίας ενότητας, δηλαδή ενός συμπλέγματος και αντιμετωπιζόταν ως επιμέρους στοιχείο και λιγότερο ως σύνολο. Η έννοια του μνημείου διευρύνθηκε με τη *Χάρτα της Βενετίας* (1964)¹⁴⁸, σε εκείνη του μνημειακού συνόλου, καθώς και με τη *Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς* στο Παρίσι (1972)¹⁴⁹, όπου διατυπώνεται η έννοια της πολιτισμικής κληρονομιάς ως εξής: «Άρθρον 1^ο. Δια τους σκοπούς της παρούσης συμβάσεως θεωρούνται ως «πολιτισμική κληρονομιά»: Μνημεία: αρχιτεκτονικά έργα, σημαντικά έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, έργα ή κατασκευαί αρχαιολογικού χαρακτήρος, επιγραφαί, σπήλαια και σύνολα έργων παγκοσμίου αξίας από της απόψεως της ιστορίας και της τέχνης ή της επιστήμης. Σύνολα οικοδομημάτων: ομάδες κτηρίων μεμονωμένων ή ενοτήτων

---

¹⁴⁷ Μανιάτης 2008: 38-39.

¹⁴⁸ Από την επανεξέταση του χάρτη των Αθηνών του 1931 προέκυψε η *Χάρτα της Βενετίας* (1964), η οποία αφορά στην αποκατάσταση και συντήρηση μνημείων και μνημειακών συνόλων. Η συντήρηση των μνημείων απαιτεί τη συνεχή και μόνιμη φροντίδα της *Χάρτας*, δηλαδή το να χρησιμοποιούνται αυτά για σκοπό ωφέλιμο στην κοινωνία, η συντήρηση δε ενός μνημείου θα πρέπει να συνεπάγεται και τη διατήρηση του άμεσου περιβάλλοντός του. Η *Χάρτα της Βενετίας* αναγνωρίζεται διεθνώς ως ένα διαχρονικό πλαίσιο κατευθυντηρίων αρχών, που διέπουν τη θεωρία και κυρίως την πράξη της αποκατάστασης και συντήρησης κάθε είδους μνημείων: βλ. Κόνσολα 1995: 217-219. - http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.htm.

¹⁴⁹ Κόνσολα 1995: 75. - <http://whc.unesco.org/en/conventiontext>

(οικισμών), τα οποία, λόγω της αρχιτεκτονικής των, της ομοιογενείας των ή της θέσεώς των έχουν παγκόσμιον αξίαν από της απόψεως της ιστορίας, της τέχνης ή της επιστήμης. Τοπία: έργα του ανθρώπου ή συνδυασμός έργων του ανθρώπου και της φύσεως, καθώς και εκτάσεις, περιλαμβανομένων και των αρχαιολογικών χώρων, αι οποίαι έχουν παγκόσμιον αξίαν από απόψεως ιστορικής, αισθητικής, εθνολογικής και ανθρωπολογικής».

Η *Διακήρυξη του Άμστερνταμ*¹⁵⁰ (1975) διήρυνε την κλίμακα της προστατευτικής δράσης, αφού η προστασία αφορούσε πλέον όχι μόνο μεμονωμένα κτήρια εξαιρετικής ποιότητας και το περιβάλλον τους, αλλά και ολόκληρες πόλεις ή χωριά ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος. Η *Σύμβαση της Γρανάδας* (1985)¹⁵¹ επικύρωσε την άρρηκτη σχέση μεταξύ μεμονωμένων μνημείων, συνόλων και τόπων, αναδεικνύοντας την αδιάσπαστη σχέση των έργων της φύσης και του ανθρώπου στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης προστασίας. Ειδικότερα, στην εν λόγω Συνθήκη, «ως μνημείο νοείται κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένων των εγκαταστάσεων ή διακοσμητικών στοιχείων, που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους. Ως αρχιτεκτονικά σύνολα ορίζονται ομοιογενή σύνολα αστικών ή αγροτικών κατασκευών, σημαντικών λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού ενδιαφέροντος, συναφή μεταξύ τους, ώστε να σχηματίζουν ενότητες, που να μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά. Τέλος, ως τόποι νοούνται σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης, τα οποία αποτελούν εκτάσεις χαρακτηριστικές και ομοιογενείς, σημαντικού ενδιαφέροντος»¹⁵². Και σε αυτήν τη Συνθήκη, όπως και στη *Διακήρυξη του Άμστερνταμ*, η έννοια της διαχείρισης διευρύνεται και ως προς το επιχειρηματικό πλαίσιο.

---

¹⁵⁰ Η *Διακήρυξη του Άμστερνταμ* θεωρείται τομή στη εξέλιξη των αρχών προστασίας των πολιτισμικών μνημείων και αφετηρία για τη διαμόρφωση μιας νέας στάσης προς την ευρωπαϊκή μνημειακή κληρονομιά. Αναλύει διεξοδικά και προβάλλει ιδιαίτερα την πολυσύνθετη έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης (integrated consevation), η οποία δεν αποβλέπει μόνο στην εξασφάλιση της επιβίωσης των μνημείων, αλλά και στην απόδοση σε αυτά νέων λειτουργιών και στην ενσωμάτωσή τους στον σύγχρονο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Τα μνημεία επομένως μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικά αγαθά, που μπορούν να συνεισφέρουν στη βελτίωση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος: βλ. Κόνσολα 1995: 70.

¹⁵¹ Γραμματικάκη-Αλεξίου κ.ά., 2001: 41-42.

¹⁵² Μανιάτης 2008: 29.

Η *Συνθήκη του Μάαστριχτ* (1992)¹⁵³ με το άρθρο 128 (παρ. 4)¹⁵⁴, διευρύνει επίσης την έννοια του μνημείου από το επιμέρους έργο, στο σύνολο ή το πλαίσιο που το περιβάλλει, χαρακτηρίζοντας ως μνημεία όχι μόνο τα παντός είδους καλλιτεχνικά έργα, από τις μεγάλες δημιουργίες έως και τα πιο ταπεινά έργα, αλλά και ευρύτερες ενότητες, όπως το αστικό τοπίο ή η ύπαιθρος. Επιπροσθέτως, το άρθρο 5 (παρ. iv) της *Σύμβασης της Βαλέτας* (1992) αναφέρει: «Η σύνδεση του πολιτισμικού αγαθού με το περιβάλλον του, που του επιτρέπει πληρέστερα τον ρόλο του ως μαρτυρίας του παρελθόντος, αποτυπώνεται και στην αρχή της *in situ* διαφύλαξης των αρχαιολογικών αγαθών»¹⁵⁵.

Όλες οι ανωτέρω διεθνείς συνθήκες τονίζουν απερίφραστα τη σπουδαιότητα της έννοιας του μνημείου και οδηγούν στο ακόλουθο συμπέρασμα: Αν οι αποδέκτες μνήμης ενός λαού, τα πνευματικά και υλικά του έργα πάντως να υπάρχουν, θα δημιουργηθεί κενό στην ιστορική του συνέχεια και η ίδια η ζωή θα βάλει στη θέση τους υποκατάστατα, δημιουργώντας ένα κίβδηλο παρελθόν, ένα ανούσιο παρόν και ένα αβέβαιο μέλλον¹⁵⁶. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο στην παρούσα εργασία να ασχοληθούμε με την ανάλυση των εννοιών «μνήμη», «λήθη», «ταυτότητα» και να διερευνήσουμε πώς αυτές συσχετίζονται με τα μνημεία και κατ' επέκταση με την προσπάθεια σωστής διαχείρισης και προστασίας τους.

3.2. Έννοιες και μνημεία: κοινωνική μνήμη και λήθη

Τα μνημεία, όπως δηλώνει άλλωστε και η ετυμολογία της λέξης, συσχετίζονται άμεσα με την έννοια της μνήμης σε όλες τις εκφάνσεις: κοινωνική, ατομική, συλλογική, ιστορική, θεσμική, εθνική. Κατά συνέπεια, συσχετίζονται αναπότρεπτα και με την έννοια της λήθης, η οποία, όπως θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε, αποτελεί μία άλλη μορφή μνήμης. Για το λόγο αυτό της συνάφειας των όρων *μνημείο-μνήμη-λήθη*, επιχειρούμε μία σύντομη ανάλυση των συγκεκριμένων εννοιών, προκειμένου να καταστήσουμε σαφές ότι η διαμόρφωση της μνήμης και παράλληλα, η συνειδητή επιλογή της ηθικής λήθης ως

¹⁵³ Boyland 1993: 96-101.

¹⁵⁴ Στο συγκεκριμένο άρθρο περιέχεται η ντιρεκτίβα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία τα πολιτισμικά αγαθά θα πρέπει να συμπλέκονται με αναπτυξιακά και άλλα προγράμματα. Έτσι, υπεισέρχεται η έννοια της Διαχείρισης στην περιοχή της *Προστασίας των Μνημείων*: βλ. Λάββας 2010: 11.

¹⁵⁵ Βουδούρη - Στρατή, 1999: xxii υποσημ. 24. - Τροβά 2004: 299.

¹⁵⁶ Λάββας 2010: 103.

«φαρμάκου» για την οδυνηρή μνήμη, ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε σε μία εθνική τραγωδία, αποτελεί καταλυτικό παράγοντα στην πολιτισμική διαχείριση των μνημείων, σε επίπεδο όχι μόνο ατομικό, αλλά κυρίως εθνικό-συλλογικό.

Η σχέση που διατηρεί η «μνήμη» με τη «λήθη» είναι η ίδια με εκείνη που διατηρεί η ζωή με το θάνατο. Η μνήμη δηλώνει τη διατήρηση στη ζωή και η αμνησία την απώλεια¹⁵⁷. «Μνήμη» και «λήθη», λοιπόν, «μνημοσύνη» και «λησμοσύνη» παρουσιάζονται ως δύο συνδεδεμένα και ταυτόχρονα αντιθετικά σχήματα, προερχόμενα από τους ρηματικούς τύπους: «μιμνήσκομαι» και «λήθομαι» ή «μιμνήσκεσθαι» και «λανθάνεσθαι»¹⁵⁸.

Η «μνήμη» φέρνει το παρελθόν στο παρόν με ενεργό τρόπο. Οι διηγήσεις των παλαιότερων, οι φωτογραφίες, οι προσωπικές μαρτυρίες και τα βιώματα αναπλάθουν το παρελθόν με τρόπο μοναδικό, αν και όχι πάντα αξιόπιστο και αληθή.¹⁵⁹ Η «μνήμη»¹⁶⁰ έχει κοινωνικό χαρακτήρα, εφόσον κάνει διάλογο με το παρελθόν, το οποίο δεν είναι πλέον στατικό, αλλά αποτελεί πεδίο δράσης των υποκειμένων. Οι μνήμες κατασκευάζονται και συν-οικοδομούνται μέσω των αλληλεπιδράσεων, της επαφής με τους άλλους, καθώς δεν υπάρχει αρχέγονη μνήμη. Είναι σαφές ότι η χρήση του παρελθόντος καθορίζει το παρόν και υποθηκεύει το μέλλον¹⁶¹.

---

¹⁵⁷ Μαντόγλου 2010: 13.

¹⁵⁸ Η Μνημοσύνη, θυγατέρα του Ουρανού, θεά της μνήμης, της ικανότητας του ανθρώπου να θυμάται, βρισκόταν πάντα δίπλα στον Δία και του εδιηγείτο τους πολέμους και τις νίκες των θεών εναντίον των Τιτάνων. Η Λησμοσύνη, θυγατέρα της Έριδας και αδελφή του Ύπνου και του Θανάτου, ταυτίζεται με την αφρημάδα και τη λησμονιά. Οι Αθηναίοι είχαν κτίσει βωμό της Λήθης στο Ερέχθειο, ενώ στη Λιβαδειά υπήρχε πηγή της Λήθης, δίπλα στην πηγή της Μνημοσύνης. Η Μνήμη εμφανίζεται από τους συγγραφείς άλλοτε ως μητέρα των Μουσών και ταυτίζεται με τη Μνημοσύνη και άλλοτε (ποιητικά) δίπλα στις Μούσες. Ο Πανσανίας αναφέρει πως ήταν μία από τις αρχαιότερες Μούσες (Μνήμη, Μελέτη = επινόηση, Αοιδή = ωδή) που λατρευόταν στη Βοιωτία. Αναφέρεται επίσης ως μητέρα του Ερμή. Η Ιλιάδα και η Οδύσσεια του Ομήρου είναι από τα παλαιότερα κείμενα, όπου συναντάμε τη Μνήμη και τη Λήθη ως θεότητες: βλ. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache>

¹⁵⁹ Η λέξη α-λήθεια προέρχεται από το στερητικό «α» και τη «λήθη» και προσδιορίζει γεγονότα ή πράγματα που δεν είναι δυνατόν να αποκρυφθούν. Α-λήθεια = άρση της λήθης και αποκατάσταση της μνήμης. Α-ληθής σημαίνει φανερός, ελέγξιμος, απευδής: βλ. Μπαμπινιώτης 2010: 95.

¹⁶⁰ «... μνήμη σημαίνει ταυτόχρονα και το μέσον για το «ενθυμείσθαι», αλλά και την πνευματική αναπαράσταση ή το ίχνος της ενθύμησης, ενώ και οι δύο αυτές διαστάσεις της έννοιας εκφράζονται μέσα από ποικίλες πολιτισμικές μορφές»: βλ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2004: 37.

¹⁶¹ «Η βασική προϋπόθεση υπάρξεως στην Ιστορία ως Έλληνας είναι η συναίνεση προς το παρελθόν, η συγκατάθεση της ατομικής συνείδησης προς το γενικότερο πνεύμα του όντος, όπως εκφράζεται στην ελληνική γλώσσα»: βλ. Καραλής 1994: 179.

Η «λήθη» από την άλλη πλευρά, έχει δύο όψεις. Μία ευεργετική («φάρμακο») και μία κακή («φαρμάκι»)¹⁶². Με τη θετική της διάσταση είναι ένας τρόπος διαφυγής, μία διέξοδος από μία δραματική μνήμη, ένας τρόπος απόδρασης από τρομακτικές αναμνήσεις: «λησμοσύνη κακών». Σε αυτή την περίπτωση λειτουργεί ευεργετικά, ως φάρμακο στον πόνο, μετουσιώνοντας τα δυσάρεστα γεγονότα σε λήθη και ανοίγοντας δρόμο για την ευτυχία. Με την αρνητική της διάσταση, η λήθη μετέρχεται κάποιων μέσων, τη χρήση οίνου ή διαφόρων ουσιών που οδηγούν τους ανθρώπους στη μέθη, για να ξεχάσουν, προκαλώντας την εκμηδένιση που επιφέρει ο ύπνος¹⁶³.

Τόσο η μνήμη, όσο και η λήθη αποτελούν «κοινωνικές δυναμικές», ενεργές καταστάσεις, εφόσον τα άτομα θυμούνται ή λησμονούν πάντοτε στο πλαίσιο κάποιας ομάδας και οικοδομούν το παρελθόν τους, μέσω των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Η μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες. Η λήθη ορίζεται ως η άλλη όψη της μνήμης, ως ελάττωμα της μνήμης ή ως η σκοτεινή πλευρά της. Η λήθη, όταν δεν ταυτίζεται με την ηθική και δεν συνεπικουρείται από τη δικαιοσύνη μπορεί να αποβεί «εγκληματική» για την ιστορία των λαών (ατόμων, ομάδων, κοινωνιών ή πολιτισμών)¹⁶⁴. Μνήμη και λήθη πρέπει οπωσδήποτε να συνηγορούνται από τη δικαιοσύνη¹⁶⁵.

Ο Καζαντζάκης με εξαιρετικά ευφάνταστο και παραστατικό τρόπο παρουσιάζει την πάλη του ανθρώπου με τη φύση, την πάλη δηλαδή ανάμεσα στη μνήμη και την «αμνησία». «Η Ιστορία αποτελεί απλώς το υπόβαθρο, τη σκηνοθεσία του μεγαλύτερου δράματος που παίζεται ανάμεσα στους δύο τραγικούς ήρωες: τον άνθρωπο και τη φύση: εκείνη 'η αστραφτερή θάλασσα, η αιώνια ανανεούμενη, αμέριμνη, γελαστή, χωρίς

---

¹⁶² Μαντόγλου 2010: 15.

¹⁶³ Μαντόγλου 2010: 16.

¹⁶⁴ Ενδεικτικό παράδειγμα «εγκληματικής» λήθης είναι τα όσα σημειώνει ο τοποτηρητής της Χίου το 1822, έτος της σφαγής: Ο Βαχίτ Πασάς αναφέρει σχετικά: «για να μη σκεπαστούν λοιπόν από τη λήθη τα πικρά αποτελέσματα της απονενομημένης και άκαιρης αποστασίας, τα οποία διαρκούν ακόμη, επιχείρησα να αφηγηθώ, με τα μελανότερα χρώματα, κάποιες σκηνές από αυτά τα περιστατικά, για να γνωρίσουν και τα αδέρφια μας οι Οθωμανοί. Και, εκτός τούτων, για να αφήσω ενθύμιο στους μεταγενέστερους για το πώς πρέπει να υπακούουν στους αφέντες τους και για παραδειγματισμό των περιοχών που επαναστατούν ενάντια στην εξουσία του ηγεμόνα τους ...»: *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά*, 2007: 37.

¹⁶⁵ Μαντόγλου 2010: 18.

μνήμη'. Ο άνθρωπος, δυναστευόμενος από τη μνήμη του, μάχεται την αμνησία της φύσης με την Ιστορία του...»¹⁶⁶.

Είναι σαφές ότι δεν έχουμε το δικαίωμα να ξεχάσουμε τις τραγωδίες και τα δράματα σε οποιοδήποτε επίπεδο. Οι πρόσφυγες δεν έχουν ξεχάσει. Η ενεργός κοινωνική μνήμη έχει χρέος την αντίσταση (ατομική ή κοινωνική), καθώς ο αφανισμός των ανθρώπων ξεκινά με την απομείωση της κοινωνικής σκέψης και της κριτικής αντίληψης, με στόχο το λήθαργο της μνήμης μέσα από το «λόγο» της λήθης¹⁶⁷. Επομένως, η «κοινωνική μνήμη»¹⁶⁸ αφορά το παρελθόν που υπήρξε και δεν υπάρχει πλέον. Είναι το παρόν του παρελθόντος, του οποίου τα άτομα και οι κοινωνίες διατηρούν ζωντανή την ενθύμηση¹⁶⁹. Κατά συνέπεια, μπορούμε να ορίσουμε την κοινωνική μνήμη ως τη μεταβίβαση, από γενιά σε γενιά, των γεγονότων του παρελθόντος, που επιφέρουν ανατρεπτικές αλλαγές στο άτομο ή στην κοινωνία. Η κοινωνική μνήμη συχνά δεν αποτελεί μόνο πηγή αποτύπωσης της αλήθειας, αλλά και μέσο χειραγώγησης.

Τις μνήμες μας εν μέρει τις κληρονομούμε και εν μέρει τις κατασκευάζουμε. Ο Λε Γκοφ (1998) επισημαίνει ότι οφείλουμε σεβασμό στους γέροντες τους οποίους χαρακτηρίζει «ανθρώπους μνήμες». Η μικρασιατική καταστροφή (1922), η άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), η κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους (1974) είναι συμβολικοί «τόποι μνήμης». Για τις απώλειες αυτές υπάρχουν βιωμένες μνήμες και μαρτυρίες. Οι εναπομείναντες μικρασιάτες πρόσφυγες μεταβιβάζουν με τις αφηγήσεις τους στις επόμενες γενεές τις ιστορίες των προγόνων τους. Η αξία της μνήμης αποτυπώνεται ανάγλυφα στον πρόλογο του βιβλίου της Διδούς Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*. Η συγγραφέας σημειώνει σχετικά: «... Στις μνήμες των ζωντανών έσκυψα. Ακούμπησα μ' αγάπη και πόνο τ' αφτί στις καρδιές τους, εκεί που κρατούν τις θύμησες, όπως στο κονοστάσι τα βάγια και τα στέφανα... Από αυτόπτες μάρτυρες πήρα το υλικό που χρειαζόμουνα, για να γράψω τούτο το μυθιστόρημα, με μοναδική έγνοια να

¹⁶⁶ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας – ο Μοριάς*, 1965: 199.

¹⁶⁷ Μαντόγλου 2010: 18.

¹⁶⁸ Μνήμη = θυμάμαι = θέλω να θυμάμαι. Κατά τον Λε Γκοφ (1933), η ιστορία της κοινωνικής μνήμης μπορεί να χωριστεί σε πέντε περιόδους. Η πρώτη αναφέρεται στην *εθνοτική μνήμη* των «άγριων» κοινωνιών, χωρίς γνώση γραφής. Η δεύτερη χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της *προφορικής μνήμης*. Η τρίτη περίοδος χαρακτηρίζεται από την *ισορροπία ανάμεσα στον γραπτό και προφορικό λόγο*. Η τέταρτη, από τον 17^ο αιώνα έως σήμερα, χαρακτηρίζεται από τις *αλλαγές που επέφερε η τυπογραφία και ο αλφαριθμητισμός* και η πέμπτη περίοδος, του 20^{ου} αιώνα, συνδέεται με τις «επαναστατικές» αλλαγές σε *συνάρτηση με τη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη και επικοινωνία*: βλ. Μαντόγλου 2010: 19-20.

¹⁶⁹ Ricoeur 1998: 7. - Μαντόγλου 2010: 24.

συμβάλλω στην ανάπλαση ενός κόσμου που χάθηκε για πάντα να μην ξεχνούν οι παλιοί να βγάλουν σωστή κρίση οι νέοι»¹⁷⁰.

Ο Ν. Καζαντζάκης στο έργο του: *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Μοριάς* αναδεικνύει με αριστοτεχνικό τρόπο τη σχέση του Έλληνα με το φυσικό του χώρο, το τοπίο, και τις μνήμες που από αυτό ανακαλεί σε κάθε περιήγηση-προσκύνημα στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα ο Καζαντζάκης σημειώνει: «Όταν ένας Έλληνας ταξιδεύει στην Ελλάδα, το ταξίδι του... μοιραία μετατρέπεται σε επίμονη αναζήτηση του χρέους... Για τον Έλληνα το προσκύνημα τούτο περιπλέκεται μ' ελπίδες και φόβους, με στενοχώριες και με οδυνηρή σύγκριση... Έχει ένα νόημα το τοπίο, συνδέεται με μian ανάμνηση – εδώ ντροπιαστήκαμε, εδώ δοξαστήκαμε, αίματα ανεβαίνουν ή θεία αγάλματα από τα χρώματα, και μονομιάς το τοπίο μετουσιώνεται σε πλούσια, πολυπλόκητη Ιστορία, κι όλη η ψυχή του Έλληνα προσκυνητή αναστατώνεται...»¹⁷¹.

Η «ατομική μνήμη» δεν είναι αυτόνομη, έχει ανάγκη από τις μνήμες των άλλων, καθώς είναι φτιαγμένη από τις υλικές¹⁷² και κυρίως τις ηθικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων. Τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, ενώ το περιεχόμενο της μνήμης τους καθορίζεται κοινωνικά (στο χώρο και το χρόνο) και επηρεάζεται από το θεσμικό πλαίσιο, τα κυρίαρχα σημεία αναφοράς και τα εκφραστικά μέσα, όπως η γλώσσα. Τα γεγονότα εγγράφονται σε σχέση με τη γλώσσα, το χώρο, το χρόνο και τις εμπειρίες, μετουσιώνονται σε μνήμες και μέσω αυτών αναζητούνται οι ενθυμήσεις. Εδώ, ακριβώς, διαφαίνεται καθαρά ο κοινωνικός χαρακτήρας της μνήμης. Η Διδώ Σωτηρίου, και πάλι μέσα από το βιβλίο της *Ματωμένα Χρώματα* εκφράζει την ψυχή κάθε πρόσφυγα που νοσταλγεί την πατρίδα και μετουσιώνει την ατομική μνήμη σε μαρτυρία ζωής. «Τόσα φαρμάκια, τόση συμφορά κι εμένα ο νους να γυρίσει θέλει πίσω στα παλιά! Να 'ταν, λέει, ψέμα όλα όσα περάσαμε, και να γυρίζαμε τώρα δα στη γη μας, στους μπαξέδες μας, στα δάση μας με τις καρδερίνες...».

Η «συλλογική μνήμη» παραπέμπει στη μνήμη της ομάδας, ενώ η κοινωνική, στη μνήμη της κοινωνίας, στο σύνολό της. Η κοινωνική μνήμη επομένως, αποτελεί μία πιο πλατιά,

¹⁷⁰ Σωτηρίου 1983: 7-8.

¹⁷¹ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 191-192.

¹⁷² «...η μνήμη δεν μπορεί να περιοριστεί σε μία εγκεφαλική ή υποκειμενική σφαίρα. Είναι μία πολιτισμικά (δια)μεσολαβημένη υλική πρακτική, που ενεργοποιείται από σωματικές πράξεις και συμπεκνωμένα από νόημα αντικείμενα»: βλ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2004: 38.

πιο ευρεία σύλληψη, που εμπλέκει ατομική-συλλογική μνήμη και παράδοση¹⁷³. Η «ιστορική μνήμη» αποτελεί κατά τον Clémence μία επιστημονική ανακατασκευή του παρελθόντος και τη διακρίνει από την κοινωνική μνήμη, την οποία συλλαμβάνει ως «ίχνος» της ιστορικής μνήμης, στη βάση του οποίου μεταβιβάζονται οι γνώσεις από γενιά σε γενιά. Ο Clémence αναφέρει σχετικά: «Η ιστορική μνήμη αφορά την οικοδόμηση του παρελθόντος από τους ειδικούς (ιστορικούς) και μεταλλάσσεται σε συλλογική μνήμη, όπως η επιστήμη μεταλλάσσεται σε κοινή γνώμη». Ο ίδιος επίσης τονίζει ότι η ιστορική μνήμη στηρίζεται στη συστηματική ανάλυση των εγγεγραμμένων στο περιβάλλον αποτυπωμάτων από τους νεκρούς, ενώ η συλλογική προχωρεί σε μία συνεχή κίνηση ζωντανών ανταλλαγών μεταξύ γενεών. Ωστόσο, η μία διεισδύει στην άλλη και τη συμπληρώνει¹⁷⁴. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Νίκος Καζαντζάκης: «Ελλάδα είναι η συνομιλία με τους νεκρούς της...»¹⁷⁵.

Είναι φανερό ότι η μνήμη και η ιστορία αποτελούν δύο διαφορετικούς δρόμους για την προσπέλαση του παρελθόντος. Η μνήμη τείνει να μυθοποιεί το παρελθόν, ψάχνει ομοιότητες και αποσκοπεί στην έκκληση του συναισθήματος, ενώ συχνά μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη, επιλεκτική, αναξιόπιστη και υποκειμενική. Η ιστορία αντιθέτως, κρατά αποστάσεις, αναζητά την τεκμηρίωση των γεγονότων τα οποία αντιμετωπίζει με κριτική ματιά, ενώ αντιτίθεται στην προσωρινότητα και στη φαντασία της μνήμης. Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι υπάρχουν τόσες μήμες όσες και ομάδες, ενώ η ιστορία είναι μία και μοναδική. Η ιστορία ξεκινά εκεί που τελειώνει η μνήμη. Ωστόσο, η αλληλεξάρτηση ενισχύεται από την ανάδειξη των πολιτισμικών αφηγήσεων. Η ιστορία αποτελεί ένα είδος αφήγησης, η δε μνήμη εκτιμάται για την αυθεντικότητά της. Έτσι, ιστορία και μνήμη αλληλοεμπλέκονται και τα όριά τους αρχίζουν να γίνονται ρευστά¹⁷⁶.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε αναγκαίο να παρουσιάσουμε, έστω και επιγραμματικά, την εκπληκτική σύλληψη του Καζαντζάκη για το παλίμψηστο της Ιστορίας. Αφιετηρία αποτέλεσε η μελέτη της καθηγήτριας Ι. Σπηλιοπούλου, η οποία με αφορμή την μοναδική φράση του Καζαντζάκη «το πρόσωπο της Ελλάδας είναι παλίμψηστο από δώδεκα απανωτές γραφές», επανεξέτασε το *Ταξιδεύοντας – ο Μοριάς*, υπό το πρίσμα της

---

¹⁷³ Μαντόγλου 2010: 45.

¹⁷⁴ Clémence 2002: 61-62. - Μαντόγλου 2010: 61.

¹⁷⁵ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 278.

¹⁷⁶ Μαντόγλου 2010: 61.

πολιτισμικής ετερότητας, επικεντρωμένη στην τέταρτη γραφή, τη Φραγκοκρατία, που σύμφωνα με τον Καζαντζάκη αναδύει τον ενδόμυχο φόβο του Νεοέλληνα προς το δυτικό πολιτισμό, από όπου κατά τη γνώμη του πηγάζει και το πρόβλημα του προσδιορισμού της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

«Το πρόσωπο της Ελλάδας» αναφέρει ο μεγάλος μας λογοτέχνης «είναι παλίμνηστο από δώδεκα κύριες απανωτές γραφές... Μνήμα βαθύ, δώδεκα πατωσιές, κι ανεβαίνουν φωνές και σε κράζουν. Ποια να διαλέξεις; Κάθε φωνή και ψυχή, κάθε ψυχή λαχταρίζει το σώμα της, κι η καρδιά σου ταραίζεται και δεν αποφασίζει ...»¹⁷⁷. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι ο Καζαντζάκης αντιλαμβάνεται την Ιστορία ως ένα πολυεπίπεδο κράμα γραφής, από το οποίο αποκολλώνται, αποχωρίζονται οι διάφορες επιστρώσεις μνήμης και εξιστορήσεων που συνθέτουν την ολοκληρωμένη εικόνα της Ιστορίας. Εκείνο που τον ενδιαφέρει, κυρίως, είναι το πώς ερμηνεύονται οι εναλλαγές της Ιστορίας και το πώς δημιουργούνται νέες μορφές βίωσης του ιστορικού χρόνου από τους ανθρώπους¹⁷⁸.

Η παλίμνηστη Ιστορία δε σημαίνει για τον Καζαντζάκη απλώς γραφές απανωτές που υπάρχουν και νοηματοδοτούνται σε ένα επίπεδο απλής διδαχής και αθροιστικής ακολουθίας. Η Ιστορία ως παλίμνηστο σημαίνει έναν διάλογο ποικιλίας φωνών και συνύπαρξης διαφορετικών λογοτύπων, που επιδέχονται πολλαπλές επαναγραφές¹⁷⁹. Το παλίμνηστο της Ελλάδας είναι η πολυφωνία των όντων που την απαρτίζουν. Η ενότητα βρίσκεται στην ακολουθία· είναι συνειδητή ή ασυνειδητή¹⁸⁰.

«Θεσμική» είναι η «μνήμη» που θεσπίζεται και διαδίδεται από τους εκπροσώπους της εξουσίας. Εκφράζεται μέσα από τα νομοθετικά κείμενα, τα σχολικά εγχειρίδια, τις επίσημες ομιλίες, αλλά και τις μνημονικές πρακτικές (γιορτές μνήμης, παρελάσεις, κατασκευή μνημείων, ίδρυση μουσείων, κ.ά.). Αυτή η θεσμοθετημένη καταγραφή του παρελθόντος πρέπει να γίνει ευρέως αποδεκτή, «διαφορετικά θα υπάρξει ποινή»¹⁸¹. Αντίθετα, η κοινωνική μνήμη αφορά τη βιωμένη εμπειρία και δεν έχει πρόσβαση στα

¹⁷⁷ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 191.

¹⁷⁸ Αντιμετωπίζοντας ο Καζαντζάκης την ελληνική ιστορία ως παλίμνηστο, επαναπροσδιορίζει τη σχέση του αυτοκαλούμενου Έλληνα με τις μεγάλες σταθερές που ρυθμίζουν την παρουσία του, τον τόπο και τον χρόνο, παρεμβάλλοντας ανάμεσά τους, ως δεσμό που τα συγκρατεί και τα πραγματοποιεί, μία συνειδησιακή σχέση, που, ως απόρροια του παρελθόντος, θέτει ορισμένες ευθύνες και επιβάλλει ορισμένα καθήκοντα στους Νεοέλληνες: βλ. Σπηλιοπούλου 2011: 183.

¹⁷⁹ Σπηλιοπούλου 2011: 182.

¹⁸⁰ Καραλής 1994: 156.

¹⁸¹ Μαντόγλου 2010: 70.

κέντρα λήψης αποφάσεων. Η ιστορία επιβεβαιώνει ότι, όπως επιβάλλεται η μνήμη, έτσι ακριβώς επιβάλλεται και η λήθη, αποσκοπώντας ενίοτε στη διατήρηση της ταυτότητας, ατομικής, κοινωνικής, εθνικής, και ενίοτε στην αλλαγή ή και στη διαγραφή της.

3.3. Επιλεκτική μνήμη, επιλεκτική, θεσμοθετημένη λήθη

Η ανθρώπινη μνήμη έχει την τάση να ξεχνά τις πληροφορίες που δεν της είναι αναγκαίες, διαφορετικά θα ήταν πλήρης. Ό,τι απομένει, είναι προϊόν μείωσης ή διαγραφής, εξαιτίας της λήθης. Αυτό που καθορίζει την επιλογή των γεγονότων του παρελθόντος, είναι πάντα η σημασία που τους αποδίδει η ομάδα και οι συνέπειες που αυτά έχουν επιφέρει. Οι ειδικοί συμφωνούν στο ότι η λήθη δεν οφείλεται στο χρόνο που περνά, αλλά σε αυτά που έχουν συμβεί μέσα στο χρόνο. Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις παθολογίας της μνήμης (αμνησία, γηρατειά, κλπ.) μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η αντίθεση μνήμης-λήθης είναι πλασματική. Η λήθη αποτελεί μία άλλη μορφή μνήμης¹⁸².

Τα άτομα εκούσια ή ακούσια επιλέγουν να θυμούνται από το παρελθόν τους ό,τι έχει νόημα για τα ίδια και για την κοινωνία. Η επιλεκτικότητα επομένως της μνήμης εμπεριέχει την έννοια της λήθης, η οποία αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο της μνήμης. Οι άνθρωποι διατηρούν και θυμούνται κυρίως τα θετικά προσωπικά γεγονότα. Οι ευχάριστες λοιπόν αναμνήσεις διατηρούνται, ενώ οι οδυνηρές απωθούνται ή αποσιωπώνται, ώστε να διατηρηθεί η θετική εικόνα του εαυτού τους και να αποκατασταθεί η συναισθηματική ισορροπία¹⁸³.

Ο Ricoeur υποστηρίζει ότι η λήθη είναι μία διπλή πρόκληση στη μνήμη και την ιστορία. Η μνήμη οφείλει να αντισταθεί στον πειρασμό της λήθης των αναξιοπρεπών περιόδων του παρελθόντος, καθώς, λήθη, σημαίνει απόδραση από τις πολύ βαριές αναμνήσεις.¹⁸⁴ Ο ίδιος, μεταξύ του χρέους της μνήμης και του χρέους της λήθης, προτείνει «το χρέος της μνήμης ως διεργασία πένθους». Συγκεκριμένα σημειώνει: «Η λήθη προφύλαξης επιτρέπει τη διατήρηση ενός μη προσβάσιμου παρελθόντος». Προτείνει λοιπόν την τέχνη της λήθης που ονομάζουμε «συγγνώμη», η οποία εξομοιώνεται με τη σοφία, χωρίς να σημαίνει διαγραφή. Πρόκειται για λήθη προφύλαξης

¹⁸² Μαντόγλου 2010: 73.

¹⁸³ «Κάθε εποχή δεν μπορεί να νιώσει βαθιά παρά ό,τι περισσότερο έχει ανάγκη. Κάνει επιλογή απ' όλες τις ιδέες και τα έργα του περασμένου καιρού και διαλέγει μονάχα ό,τι μπορεί να νιώσει, να αφομοιώσει και να το κάμει πράξη»: βλ. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς* 1965: 269.

¹⁸⁴ Ricoeur 1998: 14-15.

και αυτοσυντήρησης που θα μετουσιώσει το θυμό, την οργή, την εκδίκηση σε λυτρωτική δημιουργικότητα και συναισθηματική γαλήνη. Ας ακούσουμε προσεκτικά τα λόγια του ποιητή:

Φίλοι του πολέμου,
σ' αυτή την έρημη συννεφιασμένη ακρογιαλιά
σας συλλογίζομαι καθώς γυρίζει η μέρα -
Εκείνοι που έπεσαν πολεμώντας κι εκείνοι που
έπεσαν χρόνια μετά τη μάχη...

«Κύριε βόηθα να θυμόμαστε
πώς έγινε τούτο το φονικό
την αρπαγή, το δόλο την ιδιοτέλεια,
το στέγνωμα της αγάπης
Κύριε βοήθα να τα ξεριζώσουμε...»

Γ. Σεφέρης, 1972: «Σαλαμίνα της Κύπρος»

Ο θεολόγος Müller–Fahrenholz, στο έργο του *The Art of Forgiveness*, μιλώντας για την άφεση και τη συμφιλίωση, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Για να κατανοήσουμε τί επιφέρει η άφεση στις σχέσεις μας, πρέπει να αντιληφθούμε τα δεσμά που δημιουργεί η κακία»¹⁸⁵. Η άφεση αποτελεί τρόπο να σπάσουμε αυτά τα δεσμά. Αυτό, προσθέτει, ο Müller–Fahrenholz, πρέπει να συντελείται σε μία σχέση αμοιβαιότητας, όπου ο ένας μετανοεί και ο άλλος συγχωρεί. Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του ακτιβιστή της ειρήνης Τζων Πωλ Λέντεραχ, ο οποίος οραματιζόταν τη συμφιλίωση ως έναν τόπο συνάντησης, όπου συνέρχονται η αλήθεια, το έλεος, η δικαιοσύνη και η ειρήνη. Στο ερώτημα αν η άφεση προηγείται της συμφιλίωσης, ο Charles Villa Vicencio στο έργο του *Forgiveness and Reconciliation*, αναφέρει χαρακτηριστικά: «η συμφιλίωση ως διαδικασία προηγείται και ενσωματώνει ιδανικά την άφεση»¹⁸⁶.

---

¹⁸⁵ Κλάψης 2006: 203.

¹⁸⁶ Κλάψης 2006: 205.

Το να συμφιλιωθούμε με τον «άλλο», όχι απλά να τον ανεχόμαστε, σημαίνει αλλαγή και από τις δύο πλευρές, καθώς επιζητούμε την αποκατάσταση του ενός στον άλλο, κάτι που εμείς ή ο άλλος είμαστε έτοιμοι ή όχι να κάνουμε. Αυτή η μορφή συμφιλίωσης δίνει έμφαση στην ανθρωπιά τόσο των θυμάτων όσο και των θυτών. Επιζητεί να διορθώσει τις κοινωνικές σχέσεις, να καλλιεργήσει την ειρήνη και όχι την ανταπόδοση της τιμωρίας στους υπαίτιους¹⁸⁷. Αυτή είναι και η ουσία της *επανορθωτικής δικαιοσύνης*, που προωθεί τη θεραπεία των πληγών, δίνει άφεση, χωρίς να εκμηδενίζει τη μνήμη. Η άφεση και η συμφιλίωση δεν είναι εύκολα εφαρμόσιμες πρακτικές, όπως αποδεικνύει η ιστορία. Οι υπεύθυνοι άλλωστε για φρικτά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας (ολοκαύτωμα Εβραίων, γενοκτονία Ποντίων και Αρμενίων, βασανισμοί, εξορίες πολιτικών αντιπάλων, κλπ.) ποτέ δε ζήτησαν συγγνώμη¹⁸⁸.

Η «θεσμοθετημένη λήθη», υπό την ποινική της μορφή, αποσκοπεί στη διαγραφή του «εγκλήματος» και στη δυνατότητα μίας δεύτερης ευκαιρίας για το δράστη, που δεν μπορεί να καταδιώκεται συνεχώς. Δεν μπορούμε λοιπόν να ζούμε έχοντας στη μνήμη μας ζωντανά τα θύματα του παρελθόντος, τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, ζώντας συνεχώς εκδίκηση. Πρέπει να αφήσουμε τους νεκρούς να αναπαυθούν και να προχωρήσουμε στο μέλλον, παραδειγματιζόμενοι από τα λάθη μας. Μία «συγγνώμη» για λάθη του παρελθόντος ίσως να μην είναι αρκετή, είναι όμως η βάση για την εγκαθίδρυση πραγματικής δημοκρατίας και αλληλεγγύης μεταξύ των λαών. Η «ηθική λήθη» ίσως είναι ο καλύτερος τρόπος για να συνεχίσουν οι λαοί να πορεύονται και να γράφουν ιστορία, χωρίς να συγκαλύπτουν το παρελθόν, αλλά απομυθοποιώντας το, να διδάσκονται από αυτό. Ο Καζαντζάκης πίστεψε ότι η θυσία αίματος που θα ξυπνούσε

---

¹⁸⁷ Minow 1999: 92.

¹⁸⁸ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Βαχίτ Πασά, ο οποίος τοποθετήθηκε το 1821 διοικητής Χίου. Ο Βαχίτ υπήρξε αυτόκλητος χρονικογράφος της εποχής του και καταχωρήθηκε έκτοτε από τις «δέλτους» της ιστορίας ως ο αυτουργός της σφαγής και της καταστροφής του νησιού. Σε κείμενό του, το οποίο δεν έχει ίχνος μεταμέλειας ή διάθεση συγγνώμης, φανερώνει με ωμότητα τις μύχιες σκέψεις και τις επιθυμίες του: «... Κι όσο για τη συνείδησή μου, σχετικά με τις αμφιβολίες μου για τη συμμετοχή ή όχι των κατοίκων της Χίου στις επαναστατικές κινήσεις των Ελλήνων που ήλθαν απέξω, είμαι ήρεμος και δε με τύπτει καθόλου, γιατί πολλές φορές είδα, μέσα στο ιερό βιβλίο του ιμάμη Σερχουσή το σχετικό με τους κανόνες του δικαίου, ότι το κόψιμο ξύλου από το κόψιμο ανθρώπινου λάρυγγα διαφέρει, αλλά όχι στην περίπτωση χριστιανικού λάρυγγα ... η εξολόθρευση ενός ανέντιμου χριστιανού αποστάτη ισοδυναμεί για τον πιστό του Ισλάμ, με την πλήρη καταστροφή δένδρου ή χόρτου»: βλ. *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά*, 2007: 14, 86-87.

τους Νεοέλληνες από τη λήθη θα ήταν «η τεράστια ερωτική στιγμή» του πολέμου, που όμως δεν κατάφερε να μετατρέψει τη λήθη σε αλήθεια¹⁸⁹.

3.4. Ταυτότητα και μνήμη: εθνική ταυτότητα και ο εθνικός «Άλλος»

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έννοια της ταυτότητας, του αυτοπροσδιορισμού δηλαδή σε ατομικό και εθνικό επίπεδο, έχει καθορίσει συχνά τη μοίρα των ανθρώπων. Η άρνηση αποδοχής της εθνικής ταυτότητας του «άλλου» συσχετίζεται άμεσα με πράξεις που έχουν στοιχίσει στην ανθρωπότητα δεκάδες θύματα. Οι άνθρωποι, όπως και οι λαοί, έχουν την ανάγκη να αισθάνονται ασφάλεια. Η διαφορετικότητα λοιπόν εκλαμβάνεται συχνά ως απειλή, η οποία μπορεί δυνητικά να κλονίσει την εθνική συνοχή και να αμφισβητήσει ακόμη και την εθνική κυριαρχία. Αν ένα έθνος δε διασφαλίσει την ταυτότητά του, δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με το περιβάλλον του, πολύ δε περισσότερο να αποδεχθεί και να διαφυλάξει τα πολιτισμικά αγαθά μίας εθνικής μειονότητας που διαβίει στα εδάφη του. Στην περίπτωση των λατρευτικών μνημείων προστίθεται και ο παράγοντας του θρησκευτικού φανατισμού, που συχνά καλλιεργείται εντέχνως από τα κέντρα πολιτικής εξουσίας, ο οποίος μεγιστοποιεί τον κίνδυνο σύγκρουσης, καθώς δημιουργεί κλίμα δυσπιστίας και εχθρότητας απέναντι στον εθνικό «άλλο». Είναι επομένως σημαντικό να διερευνήσουμε πώς η μνήμη συνδέεται με την εθνική ταυτότητα και τον εθνικό «Άλλο» και πώς αυτά αλληλοεμπλέκονται και τελικά διαμορφώνουν τον τρόπο αντιμετώπισης των μνημείων.

Η «Μνημοσύνη», το κλειδί της συνείδησης, είναι μία πρωταρχική πηγή αυτού που ονομάζουμε ταυτότητα¹⁹⁰. Τα άτομα έχουν ανάγκη από προγόνους¹⁹¹. Το οικογενειακό εξάλλου όνομα που τους μεταβιβάζεται, συνδέει τα άτομα με το προσωπικό τους παρελθόν, τη γενεαλογική-οικογενειακή μνήμη και ταυτότητα¹⁹². Ονοματοδοσία,

---

¹⁸⁹ Καραλής 1994: 162.

¹⁹⁰ Μαντόγλου 2010: 284.

¹⁹¹ «Κατά τη στιγμή που αναγνωρίζω την ευθύνη μου απέναντι στους προγόνους και στην παράδοσή μου, την τραβώ από την λήθη στη ζωή, από τον ομιχλώδη κόσμο της μνήμης στο θερμό και σαρκικό παρόν της ύπαρξής μου, επιβεβαιώνοντας την ενότητα του λόγου όπου ανήκω»: βλ. Καραλής 1994: 180.

¹⁹² Lapiette 1995: 180. - Μαντόγλου 2010: 286.

«μνήμη» και «ταυτότητα» συνδέονται άρρηκτα και εκφράζουν την επιθυμία συνέχειας στη γενεαλογική αλυσίδα, χωρίς να δίνεται περιθώριο στη λήθη¹⁹³.

«Μνήμη»¹⁹⁴ και «ταυτότητα» λοιπόν, είναι δύο άρρηκτα συνδεδεμένες έννοιες, αφού η ταυτότητα του ατόμου καθορίζεται από μνήμες και ό,τι το άτομο θυμάται, είναι αυτό που προσδιορίζει την ταυτότητά του. Ο Candau αναφέρει σχετικά: «Δεν μπορεί να υπάρξει ταυτότητα χωρίς μνήμη, εφόσον μόνο αυτή η ιδιότητα επιτρέπει τη συνείδηση του εαυτού μέσα στο χρόνο... Χωρίς μνήμη το άτομο ζει μόνο μία στιγμή, χάνει τις εννοιολογικές και γνωστικές του ικανότητες. Η ταυτότητα καθορίζει το περιεχόμενο της μνήμης, το οποίο με τη σειρά του ορίζει την ταυτότητα»¹⁹⁵.

Το «ανήκειν» σε ένα έθνος είναι αυτονόητο και επιβεβλημένο, ενώ το αντίθετο αδιανόητο. Το έθνος είμαστε «εμείς», οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι κοινωνικές μνήμες, τα οράματά μας, οι εθνικές νίκες και ήττες μας, που απεικονίζουν μία ομοιογενή και μοναδική κοινότητα με αδιάκοπη πορεία στο χρόνο¹⁹⁶. Ο χώρος, η ιστορία και η ενδοομαδική ομοιογένεια συνθέτουν το περιεχόμενο της έννοιας της πατρίδας. Η «εθνική ταυτότητα» φαίνεται ότι αποτελεί μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη στο πλαίσιο της εθνικής ομάδας, στην οποία ανήκει το άτομο και η οποία ενδυναμώνεται, καθώς υπερτονίζονται τα κοινά ενδοεθνικά χαρακτηριστικά και αποσιωπώνται οι διαφορές. Η εθνική ταυτότητα είναι «υπερκείμενη» και «ηγεμονική», αφού απορροφά τις ιδιαιτερότητες των ατόμων, συσπειρώνοντας τα μέλη της εθνικής ομάδας και παροτρύνοντάς τα σε πράξεις αυτοθυσίας¹⁹⁷. Για τον Halbwachs το έθνος με τις κοινές ιστορικές μνήμες είναι η πιο ολοκληρωμένη μορφή ομάδας και η εθνική μνήμη, η πιο ολοκληρωμένη μορφή μνήμης¹⁹⁸.

Τα μέλη μίας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας επικεντρώνονται επιλεκτικά σε ορισμένα γεγονότα, ενώ παράλληλα, περιθωριοποιούν ή αποσιωπούν άλλα, μέσω στρατηγικών–

---

¹⁹³ Η διαγραφή του ονόματος από τη μνήμη σημαίνει άρνηση της ύπαρξης του ατόμου, ενώ η αναγνώριση του ονόματος σημαίνει έξοδο από τη λήθη, αναγέννηση και απόδειξη ταυτότητας. Το όνομά μου είναι «Κανένας», φώναξε ο Οδυσσεύς στον Κύκλωπα Πολύφημο για να τον παραπλανήσει. Δεν είναι τυχαίο ότι οι σκλάβοι στα σκλαβοπάζαρα και οι Εβραίοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης δεν είχαν όνομα, αλλά αριθμό.

¹⁹⁴ «... Ο Carruthers επισημαίνει την κατά τον δυτικό Μεσαίωνα παρομοίωση της μνήμης με μία γραπτή επιφάνεια, με μία κέρινη δέλτο, πάνω στην οποία καταγράφεται το υλικό, συνδέοντας με αυτό τον τρόπο το σώμα με την αισθητήρια εμπειρία και τα υλικά αντικείμενα: βλ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2004: 46.

¹⁹⁵ Candau 1996: 34. - Μαντόγλου 2010: 193.

¹⁹⁶ Billig 1996: 186.

¹⁹⁷ Μαντόγλου 2010: 204.

¹⁹⁸ Μαντόγλου 2010: 201.

τεχνικών μνήμης και λήθης, προκειμένου να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους. Στη μνήμη παραμένουν οι ένδοξες στιγμές της Ιστορίας, που σφυρηλατούν και ενδυναμώνουν το εθνικό φρόνημα¹⁹⁹, ενώ στη λήθη τοποθετείται το παρελθόν, που δεν μπορεί να αναπαραχθεί. Πρόκειται για μία αλληλοδιαδοχή μνήμης και λήθης, για μία επιλεκτική διαμόρφωση της παράδοσης, ενός παρελθόντος «προεπιλεγμένου» ως ένα βαθμό, από τους θεσμούς, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές σκοπιμότητες, προκειμένου να συγκροτηθούν οι συλλογικές και ατομικές ταυτότητες της ίδιας ομάδας. Συνεπώς, παρεμβαίνουμε στο παρελθόν μας, το τροποποιούμε μετασχηματίζοντας ή διαγράφοντας τις οδυνηρές μας εμπειρίες.

Όταν συντελείται ένα ιστορικό γεγονός πολεμικής ήττας, όπως η άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), ή η μικρασιατική καταστροφή (1922), το οποίο συνοδεύεται από απώλεια εδαφών και ανθρωπίνων ζώων, επαναπροσδιορισμό συνόρων, στοιχεία, δηλαδή, που πλήττουν καίρια το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας, η εθνική ομάδα πλέκει έναν εθνικό μύθο ενάντια στον εθνικό «Άλλο», η εικόνα του οποίου επενδύεται με έντονα αρνητικά συναισθήματα. Η άποψη, για παράδειγμα, που έχουν οι Έλληνες και οι Ελληνοκύπριοι για την Τουρκία συνδέεται άμεσα με εθνικά γεγονότα πολέμου, καταστροφής, κατοχής και με τις χαμένες πατρίδες. Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια να δημιουργούνται αρνητικά αισθήματα (λύπη, απογοήτευση, μίσος, πόνος, αηδία). Μία κακή διαχείριση της συλλογικής μνήμης μπορεί να οδηγήσει στην επανεμφάνιση της σύγκρουσης, σε ένα νέο κύκλο εκδίκησης²⁰⁰. Κατά συνέπεια, η μνήμη για τον εθνικό «εχθρό», στην προκειμένη περίπτωση, την Τουρκία, επικεντρώνεται σε έναν ιστορικό κατακτητή, που συνεχίζει να απειλεί.

Τα προαναφερθέντα ιστορικά γεγονότα αποτελούν στοιχεία μνήμης με κύριο χαρακτηριστικό τη συγκρουσιακή σχέση της Ελλάδας με την Τουρκία. Αυτοί οι συμβολικοί «τόποι μνήμης» συσχετίζονται με τον εθνικό «άλλο», τον εχθρό. Οι μικρασιάτες πρόσφυγες αφηγούνται την ιστορία τους στις νέες γενιές, μεταβιβάζοντας την εμπειρία τους, τη νοσταλγία και την αγάπη τους για τις χαμένες πατρίδες. Οι πρακτικές κοινής μνημόνευσης, τελετές, επετειακοί εορτασμοί, ανέγερση μνημείων, κ.ά.,

---

¹⁹⁹ «Για τους Έλληνες π.χ. η Ακρόπολη και ο Παρθενώνας είναι «τόποι μνήμης», «υλικά τεκμήρια», εξωτερικές «μνημοστρατηγικές» ενθύμησης ενός ένδοξου ιστορικού παρελθόντος, μιας κληρονομιάς που θα μεταβιβαστεί στις επόμενες γενιές»: βλ. Μαντόγλου 2010: 154.

²⁰⁰ Μαντόγλου 2010: 203.

βοηθούν τόσο στη διαμόρφωση και στη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας, όσο και στην αντιμετώπιση ενδεχόμενης αμφισβήτησης, καθώς η ιστορική μνήμη ανατροφοδοτείται από παρούσες απειλητικές συγκυρίες και γεγονότα από την πλευρά της γείτονος.

Η εθνική ταυτότητα οικοδομείται, συνεπώς, έναντι άλλων εθνικών ταυτοτήτων, προβάλλοντας το ένδοξο παρελθόν²⁰¹ που ενώνει και διασφαλίζει την εθνική συνοχή και υποτιμώντας ή αποσιωπώντας τις ενδοεθνικές συγκρούσεις. Η νοσταλγία για το θετικό και το ένδοξο παρελθόν και η απόσταση από το χρόνο που έλαβαν χώρα τα γεγονότα οδηγούν συχνά στην εξιδανίκευσή του παρελθόντος. Είναι φανερό ότι αυτοί που γράφουν την ιστορία και μεταβιβάζουν το παρελθόν, ενδιαφέρονται για την κατασκευή συγκεκριμένης μνήμης, παρά για την αναπαράσταση της πραγματικής ιστορίας. Ο Umberto Eco αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα γεγονότα λήθης μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης στο εσωτερικό ενός έθνους, ενώ το συναινετικό ένδοξο παρελθόν μνήμης προβάλλεται στον εθνικό «άλλο», συσπειρώνοντας τα μέλη της ενδοομάδας»²⁰². Αναφερόμαστε λοιπόν σε ένα «προκατασκευασμένο» παρελθόν, σε μία «πολιτική μνήμη», που συντίθεται από κενά, απουσίες και λήθη, και που υπόκειται σε εσωτερικές και εξωτερικές επιρροές με στόχο μία δυναμική, αήττητη και ενοποιητική, εθνική ταυτότητα, η οποία θα διακρίνεται από τις υπόλοιπες και θα πορεύεται στο χρόνο εσαεί²⁰³.

---

²⁰¹ «Ένα ιστορικό γεγονός που έγινε σε έναν ορισμένο χώρο, γλίτωσε από το χρόνο, δέθηκε με αλάκερη την ράτσα και με τ' αρχικά οράματά της· τέλος, γλίτωσε κι από τη ράτσα κι έγινε ένα αθάνατο τρόπαιο. Κι έτσι, με τη συμβολική αυτή εξευγένιση, οι ελληνικές νίκες υψώθηκαν σε πανανθρώπινες νίκες». Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 242.

²⁰² Eco 1999: 237-240.

²⁰³ Μαντόγλου 2010: 287.

4. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

4.1. Νομοθετικό πλαίσιο

Στον χώρο της νομικής επιστήμης το πολιτισμικό δίκαιο αποτελεί ιδιόμορφο κλάδο της νομοθεσίας, καθώς ρυθμίζει θέματα τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού δικαίου. Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του πολιτισμικού δικαίου καθιστά απαραίτητη για την ερμηνεία ή τη συμπλήρωση των διατάξεών του την προσφυγή και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους. Στο χώρο της νομικής επιστήμης βοηθητικούς κλάδους του πολιτισμικού δικαίου αποτελούν: α) το συνταγματικό, β) το διοικητικό, γ) το ποινικό, δ) το αστικό, ε) το κοινοτικό και στ) το διεθνές δίκαιο. Από το χώρο των υπολοίπων επιστημών βοηθητικά λειτουργούν οι επιστήμες της αρχαιολογίας, της ιστορίας του πολιτισμού, της λαογραφίας, της εκκλησιαστικής ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της συντήρησης έργων τέχνης και μνημείων, της περιβαλλοντολογίας, της χημείας κ.ά.²⁰⁴.

Σύμφωνα με το άρθρο 151 της ιδρυτικής *Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ο πολιτισμός από άποψη δικαίου είναι έννοια αόριστη. Θεωρητικά μόνο θα μπορούσε να διατυπωθεί ως το σύνολο των υψηλότερων διανοητικών επιτευγμάτων του ανθρώπινου είδους. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή νομολογία, ο πολιτισμός έχει ευρύ περιεχόμενο, στο οποίο περιλαμβάνεται και το σύνολο της πνευματικής δημιουργίας.

Με τον όρο πολιτισμικά αγαθά εννοούμε τις μαρτυρίες της ύπαρξης της ατομικής και της συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου, καθώς και κάθε υλικής ή άυλης δημιουργίας του, που κάποτε είχε: α) χρηστική αξία, β) συμβολική λειτουργία, γ) πνευματική αποστολή. Στο άρθρο 1 (παρ. 1) του νόμου 3028/2002 περιγράφεται ως βασικός σκοπός της προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς η διατήρηση της ιστορικής μνήμης για την παρούσα και τις επόμενες γενιές. Στο άρθρο 3 του ίδιου νόμου ορίζεται ότι η προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς συνίσταται: α) στη διευκόλυνση πρόσβασης και επικοινωνίας του κοινού με αυτήν, β) στην ανάδειξη και την ένταξη της πολιτισμικής κληρονομιάς στη σύγχρονη κοινωνική ζωή, γ) στην παιδεία, στην αισθητική αγωγή και στην ευαισθητοποίηση των πολιτών. Με τον όρο *πολιτική*

---

²⁰⁴ Πάντος 2001. - Κυριαζόπουλος 1993: 109-173.

προστασία αναφέρεται η υποχρέωση των μελλοντικών γενεών, που κληρονομούν τον εκάστοτε «πολιτισμικό θησαυρό», να του αποδίδουν όχι μόνο τη χρήση και τη λειτουργία που του αρμόζει στην κοινωνική ζωή, αλλά και να τον ενσωματώνουν στο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Στα διεθνή κείμενα, καθώς και στην επιστημονική θεωρία, χρησιμοποιούνται εξίσου οι όροι «πολιτισμική κληρονομιά» και «πολιτισμικά αγαθά». Όλα τα ακίνητα και κινητά αγαθά της πολιτισμικής μας κληρονομιάς είναι σύμφωνα με την ανωτέρω νομοθεσία κοινόχρηστα και εκτός συναλλαγής²⁰⁵.

Μία σημαντική κατηγορία αγαθών που εντάσσονται στο «ειδικό πολιτισμικό δίκαιο» είναι τα «εκκλησιαστικά αγαθά». Τα πολιτισμικά αγαθά θρησκευτικού χαρακτήρα αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία, γιατί έχουν την ακόλουθη ιδιαιτερότητα: Σε αυτά συνυπάρχουν η πολιτισμική και η θρησκευτική αξία. Για τα εκκλησιαστικά αγαθά υπεύθυνες είναι οι Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το άρθρο 3 του νόμου 590/1977 (*Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος*) ρυθμίζει τις σχέσεις εκκλησίας-κράτους. Στο άρθρο 2 του συγκεκριμένου νόμου αναφέρεται ότι η εκκλησία της Ελλάδας συνεργάζεται με την πολιτεία, προκειμένου να ρυθμιστούν θέματα κοινού ενδιαφέροντος, όπως η διαφύλαξη ιερών κειμηλίων και η διαφύλαξη εκκλησιαστικών και χριστιανικών μνημείων. Τα θρησκευτικά πολιτισμικά αγαθά υπάγονται στο άρθρο 24 του συντάγματος, στο οποίο αναφέρεται η ανάγκη προστασίας του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς δραστηριοποιούνται παγκόσμιοι οργανισμοί, οι οποίοι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: τους διακυβερνητικούς και τους μη κυβερνητικούς. Από την πρώτη κατηγορία σημαντικότερος οργανισμός είναι η UNESCO, που αποτελεί τον κατ' εξοχήν διεθνή φορέα προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς. Οι περισσότεροι οργανισμοί αυτής της κατηγορίας ανήκουν στο σύστημα του ΟΗΕ και έχουν οικονομικό κυρίως χαρακτήρα, ενώ παράλληλα υποβοηθούν το έργο της UNESCO. Οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί ασκούν την αρμοδιότητά τους σε άλλους τομείς της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως τα μουσεία (ICOM), τα αρχιτεκτονικά

---

²⁰⁵ Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 17-18. - Βλ. επίσης Σκουρής – Τροβά 2003: 55-107, 108-202.

μνημεία (ICOMOS), η βιομηχανική κληρονομιά (TICCIH), η αρχιτεκτονική τοπίου (IFLA), τα έργα τέχνης (IIC), οι ιστορικές πόλεις (OWHC) κ.ά.²⁰⁶.

Στα παραρτήματα της παρούσας μελέτης που παρατέθηκαν ανωτέρω, ασχοληθήκαμε εκτενώς με την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει τα ισλαμικά λατρευτικά μνημεία στη Χίο και οι ορθόδοξοι ναοί στην Ερυθραία. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί, βάσει του ισχύοντος νομικού πλαισίου, εάν και κατά πόσο γίνονται σεβαστοί οι όροι των διεθνών συμβάσεων, εάν δηλαδή τηρούνται πράγματι οι δεσμεύσεις και από τις δύο χώρες. Επικεντρώνοντας λοιπόν την προσοχή μας στο θέμα της πολιτισμικής διαχείρισης των ισλαμικών μνημείων στη Χίο και των ορθοδόξων λατρευτικών χώρων στην παρακειμένη ακτή της χερσονήσου της Ερυθραίας, παραθέτουμε στη συνέχεια αντιπροσωπευτικά χωρία του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου, καθώς και αποσπάσματα συμβάσεων κοινής αποδοχής και από τις δύο χώρες (Ελλάδα, Τουρκία):

Διεθνείς συμφωνίες, συμβάσεις και χάρτες κατοχυρώνουν, θεωρητικά τουλάχιστον, τη φροντίδα, την προστασία, τη διατήρηση και την ανάδειξη των μνημείων, είτε αυτά είναι κινητά (πίνακες, εικόνες, γλυπτά, κλπ.) είτε ακίνητα (αρχαιολογικά μνημεία, κλπ.)²⁰⁷. Η Ελλάδα και η Τουρκία έχουν από κοινού προσυπογράψει μία σειρά από συμβάσεις, οι οποίες είναι: α) *Η Σύμβαση για την Προστασία των Πολιτισμικών Αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης (Χάγη 1954)*²⁰⁸. Η συγκεκριμένη Σύμβαση κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον νόμο 1114/1954. «Περί κυρώσεως της εις Χάγην την 14^{ην} Μαΐου 1954 υπογραφείσης Συμβάσεως περί προστασίας των πολιτισμικών αγαθών εν περιπτώσει ενόπλου συρράξεως μετά του Κανονισμού και των υπ' αριθ. I, II και III αποφάσεων της διασκεύσεως, (ΦΕΚ Α' 6)»²⁰⁹. Στην ανωτέρω σύμβαση η Τουρκία προσχώρησε και την επικύρωσε με βάση το εσωτερικό της δίκαιο, στις 15.12.1965. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Χάγης τα πολιτισμικά αγαθά διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) κινητά αγαθά

²⁰⁶ Κόνσολα 1995: 31-32.

²⁰⁷ Λάββας 2010: 45. - Boyland 1993: 189-190.

²⁰⁸ Η σύμβαση της Χάγης πηγάζει από τις οδυνηρές εμπειρίες των καταστροφών που υπέστησαν τα πολιτισμικά αγαθά κατά τη διάρκεια των ενόπλων συρράξεων του Β' παγκοσμίου Πολέμου. Για τον λόγο αυτό θέτει ως σκοπό να προστατεύσει τα πολιτισμικά αγαθά από πιθανούς μελλοντικούς κινδύνους, λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας στα μέσα διεξαγωγής του πολέμου. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο όρος πολιτισμικά αγαθά εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Σύμβαση της Χάγης, όπου τονίζεται ότι τα πολιτισμικά αγαθά αποτελούν πολιτισμική κληρονομιά ολόκληρης της ανθρωπότητας σε όποιο λαό και αν ανήκουν, γι' αυτό και χρήζουν διεθνούς προστασίας: βλ. Κόνσολα 1995: 31-32.

²⁰⁹ Nahlik 1967: 65-66. - Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 34-35.

(έργα τέχνης, βιβλία κ. ά.) ή ακίνητα αγαθά (αρχαιολογικοί χώροι, κ.ά.) που παρουσιάζουν μεγάλο καλλιτεχνικό, ιστορικό ή επιστημονικό ενδιαφέρον, β) οικοδομήματα (μουσεία, βιβλιοθήκες, κ.ά.) που χρησιμοποιούνται για τη στέγαση των κινητών πολιτισμικών αγαθών και γ) κέντρα που περιέχουν σημαντικό αριθμό των δύο παραπάνω κατηγοριών. Η προστασία που παρέχεται από τη Σύμβαση είναι γενική και ειδική. Η γενική προστασία καλύπτει όλα τα πολιτισμικά αγαθά και περιλαμβάνει τη διαφύλαξή τους, που συνίσταται στην υιοθέτηση προπαρασκευαστικών μέτρων σε καιρό ειρήνης, η διαμόρφωση και η λήψη των οποίων αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια των συμβαλλομένων μερών. Σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, ο σεβασμός των πολιτισμικών αγαθών επιβάλλει στα συμβαλλόμενα μέρη την υποχρέωση να απαγορεύουν τη χρησιμοποίηση των αγαθών για σκοπούς που μπορεί να τα εκθέσουν σε καταστροφή. Επιπλέον, έχουν την υποχρέωση να εμποδίζουν κάθε πράξη κλοπής, λεηλασίας και βανδαλισμού σε βάρος των αγαθών αυτών²¹⁰.

Η εφαρμογή, ωστόσο, της Σύμβασης τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο έχει αποδειχθεί προβληματική. Τα περισσότερα κράτη δεν έχουν φροντίσει να εκτελέσουν τις υποχρεώσεις τους, ενώ από τις εκθέσεις που ένα μικρό ποσοστό των κρατών-μελών υποβάλλει στον γενικό διευθυντή της UNESCO, προκύπτει ότι ελάχιστες χώρες έχουν προνοήσει για κατασκευή καταφυγίων και έχουν υποβάλει αιτήσεις για την εγγραφή πολιτισμικών αγαθών στο Διεθνές Μητρώο. Το γεγονός ότι η Σύμβαση της Χάγης δε διαθέτει μηχανισμό επιβολής κυρώσεων αλλά απευθύνει μόνο εκκλήσεις, δε βοηθά στην προφύλαξη των μνημείων κατά τη διάρκεια εμπολέμων εισβολών ή συρράξεων²¹¹.

Τραγικά παραδείγματα της άρνησης των χωρών να συμμορφωθούν με τους όρους της Σύμβασης και κατ' επέκταση με τους κανόνες του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου αποτελούν οι βομβαρδισμοί του 1991 και 1992 εναντίον του Ντουμπρόβνικ της Κροατίας, που είχαν ως κύριο στόχο τα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης, καθώς και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο που μπορεί να χαρακτηριστούν ως «ειδεχθή πολιτισμικά εγκλήματα»²¹². Επί 37 ολόκληρα χρόνια, παρά την κατάφωρη παραβίαση της Σύμβασης

---

²¹⁰ Κόνσολα 1995: 48.

²¹¹ Κόνσολα 1995: 56.

²¹² Μία από τις μεγαλύτερες και πρωτοφανείς λεηλασίες είναι αυτές που υπέστησαν οι ναοί της Κύπρου και γενικότερα τα μνημεία της χριστιανικής πίστης του νησιού. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου έχει παρουσιάσει μία αναλυτική έκθεση της καταστροφής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών και μονών της μεγαλονήσου. Οι ναοί απογομνώθηκαν από τις βυζαντινές τοιχογραφίες, τους κινητούς θησαυρούς, τις

της Χάγης του 1954, η Τουρκία εξακολουθεί να είναι συμβαλλόμενο μέρος και τα διαβήματα της Κύπρου προς την UNESCO να μην έχουν φέρει κανένα αποτέλεσμα.

β) Η *Σύμβαση η εις Παρισίους (23 Νοεμβρίου 1972)* για την οριοθέτηση των πλαισίων της προστασίας της Παγκόσμιας Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς.²¹³ Η Βουλή των Ελλήνων επικύρωσε τη Σύμβαση με τον νόμο 1126/1981. Στον κατάλογο των συμβαλλομένων μερών της προαναφερθείσας σύμβασης η Τουρκία εντάχθηκε αρκετά χρόνια αργότερα (16.03.1983). Στη Σύμβαση των Παρισίων καθορίζονται μεταξύ άλλων και οι υποχρεώσεις των κρατών-μελών τόσο σε εθνικό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Για να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότερη προστασία, θα πρέπει τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν κάποιες πολιτικές, να ιδρύσουν αρμόδιες υπηρεσίες και να αναπτύξουν επιστημονική έρευνα και μελέτη, ώστε να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους που απειλούν την πολιτισμική και φυσική κληρονομιά. Στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας ιδρύθηκε η Διακυβερνητική Επιτροπή για την προστασία της παγκόσμιας πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς, η οποία έχει ως κύριο έργο την κατάρτιση και δημοσιοποίηση του καταλόγου της παγκόσμιας κληρονομιάς σε κίνδυνο²¹⁴.

γ) Με τον υπ' αριθμόν νόμο (1127/1981) κυρώθηκε από την Ελλάδα η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς* (Λονδίνο 1969)²¹⁵. Η Τουρκία δεν συμβλήθηκε με τη συγκεκριμένη Συνθήκη, αλλά με την αναθεωρημένη της μορφή, την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Αρχαιολογικής Κληρονομιάς* (Βαλέτα 1992), στις 16.01.1992²¹⁶. Η Σύμβαση αυτή διακηρύσσει ότι το πρώτο βήμα για την προστασία της ευρωπαϊκής αρχαιολογικής κληρονομιάς είναι η εφαρμογή των πλέον αυστηρών επιστημονικών μεθόδων στην αρχαιολογική έρευνα. Προσδιορίζεται επίσης η έννοια του αρχαιολογικού αντικειμένου.

εικόνες, τα τελετουργικά σκεύη και τα ιερά κειμήλια. Ξυλόγλυπτα τέμπλα πουλήθηκαν με το μέτρο στις ξένες αγορές και εικόνες κόπηκαν στα δύο, για να είναι πιο προσιτή και εύκολη η αγορά τους: βλ. σχετικά <http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/>.

²¹³ Στο προοίμιο της Σύμβασης των Παρισίων (1972) παρουσιάζεται ότι η πολιτισμική και φυσική κληρονομιά όλων των λαών του κόσμου είναι πολύτιμη και αναντικατάστατη και ως εκ τούτου είναι αναγκαίο να προστατεύεται από τους κινδύνους. Στη Σύμβαση αυτή ορίζονται η πολιτισμική και φυσική κληρονομιά. Η πολιτισμική κληρονομιά περιλαμβάνει μνημεία, κτηριακά σύνολα και χώρους εξαιρετικής οικουμενικής αξίας από άποψη ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική, ενώ η φυσική κληρονομιά περιλαμβάνει φυσικά μνημεία εξαιρετικής οικουμενικής αξίας επίσης από άποψη επιστημονική ή αισθητική ή της προστασίας του περιβάλλοντος: βλ. Κόνσολα 1995: 75.

²¹⁴ Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 38.

²¹⁵ Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 39-40.

²¹⁶ Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 40-41. Boyland 1993: 175-177.

Η Ελλάδα έχει επίσης προσυπογράψει μία σειρά από Διεθνείς Συμβάσεις, όπως τη *Διακήρυξη του Άμστερνταμ*²¹⁷ (1975), τη *Σύμβαση της Γρανάδας* (1985)²¹⁸, τη *Σύμβαση της Βαλέτας* (1992)²¹⁹ και τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* (1992)²²⁰, ενώ παράλληλα έχει αποδεχθεί και τις σχετικές οδηγίες και τα ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε τη διεθνή *Σύμβαση Unidroit, περί κλαπέντων ή παρανόμως εξαχθέντων πολιτισμικών αγαθών* (Ρώμη, 1995), που αποτελεί το πιο πρόσφατο διεθνές κείμενο σχετικά με την προστασία των πολιτισμικών αγαθών. Η σύμβαση αυτή έχει ως στόχους: α) την αντιμετώπιση των τεχνικών προβλημάτων που απορρέουν από τις διαφορές σχετικά με τις εθνικές ρυθμίσεις για τα πολιτισμικά αγαθά και β) τον περιορισμό του παράνομου εμπορίου πολιτισμικών αγαθών, καθώς και την ενίσχυση της ιδέας ότι ο εθνικός χαρακτήρας της προστασίας τους μπορεί να συμβαδίσει με την αύξηση αλληλεγγύης ανάμεσα στα κράτη, προκειμένου να περισωθεί η πολιτισμική κληρονομιά²²¹. Η *Σύμβαση Unidroit* καλύπτει ζητήματα των κλοπιμαίων πολιτισμικών αγαθών και της επιστροφής των παρανόμως εξαχθέντων με σχετική διάταξη, που είναι εξαιρετικά σημαντική για την Ελλάδα, όπου ανθεί το φαινόμενο των λαθροανασκαφών και της αρχαιοκαπηλίας.

Είναι σημαντικό, τέλος, να αναφέρουμε ότι δεν υπάρχει ούτε στην Ελλάδα ούτε στην Τουρκία ιδιαίτερο νομικό πλαίσιο για όσους ναούς άλλων δογμάτων έχουν αλλάξει

---

²¹⁷ Σύμφωνα με τη *Διακήρυξη του Άμστερνταμ* (1975), η ολοκληρωμένη συντήρηση αφορά «όχι μόνο μεμονωμένα κτήρια εξαιρετικής ποιότητας και το άμεσο περιβάλλον τους, αλλά επίσης ολόκληρες πόλεις ή χωριά ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος». Πρέπει να τονιστεί ότι η βασική αρχή της ολοκληρωμένης συντήρησης (integrated conservation) έγινε ευρύτερα αποδεκτή και επηρέασε την εξέλιξη της πολιτικής της προστασίας σε διεθνές, εθνικό και τοπικό επίπεδο: βλ. Κόνσολα 1995: 70.

²¹⁸ Η *Σύμβαση της Γρανάδας* (1985) αφορά στην προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και αποσκοπεί στην υιοθέτηση μίας κοινής πολιτικής για την προστασία και την αξιοποίηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης. Η σύμβαση αυτή αναφέρεται στην κοινή ευρωπαϊκή κληρονομιά, στον πολιτισμικό πλουραλισμό, στη διαφύλαξη της πολιτισμικής πολυμορφίας, καθώς και στις κοινοτικές αρμοδιότητες: βλ. Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: βλ. 41 -42.

²¹⁹ Η *Σύμβαση της Βαλέτας* (1992), η οποία αναθεώρησε τη *Σύμβαση του Λονδίνου* (1969), λαμβάνει υπόψη τις νεότερες εξελίξεις στον τομέα της προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς και επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής της σε οποιαδήποτε περιοχή υπόκειται στη δικαιοδοσία των συμβαλλομένων μερών. Στη συγκεκριμένη σύμβαση προσδιορίζεται η έννοια της «αρχαιολογικής κληρονομιάς» και προβλέπεται η υποχρέωση των κρατών-μελών να προαγάγουν την πρόσβαση του κοινού σε βασικά στοιχεία της πολιτισμικής κληρονομιάς, ιδιαιτέρως στους αρχαιολογικούς χώρους και να ενθαρρύνουν την έκθεση επιλεγμένων αρχαιολογικών θησαυρών στο κοινό: βλ. Τροβά 2004: 299.

²²⁰ Στο άρθρο 128 της *Συνθήκης του Μάαστριχτ* (1992), το οποίο αναφέρεται αποκλειστικά στον πολιτισμικό τομέα, ορίζεται ως ένα από τα πεδία ενδιαφέροντος της Κοινότητας «η διατήρηση και προστασία της ευρωπαϊκής κληρονομιάς» (παρ. 2). Έτσι, η δράση της Κοινότητας στο πεδίο αυτό αποβάλλει τον ευκαιριακό και «συμβολικό» χαρακτήρα της και αποκτά, για πρώτη φορά, θεσμική υπόσταση: βλ. Κόνσολα 1995: 72.

²²¹ Τροβά 2004: 253-254.

χρήση. Οι συγκεκριμένοι λατρευτικοί χώροι εντάσσονται στο ευρύτερο νομικό πλαίσιο πολιτισμικής διαχείρισης των μνημείων, το οποίο ισχύει σε κάθε μία από τις δύο χώρες²²².

---

²²² Βουδούρη - Στρατή 1999: xxii υποσημ. 24, 3, 92, 94, 109, 130. - Κόνσολα 1995: 75, 217-219. - Μανιάτης 2008: 29. - Λάββας 2010: 11. - Τροβά 2004: 299.

5. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

5.1. Η προστασία των μνημείων σήμερα

Το μνημείο αποτελεί μία «πράξη» ενάντια στο χρόνο, ένα μέσο διαιώνισης του ανθρώπου και των επιτευγμάτων του. Η καταστροφή των μνημείων αφήνει τον άνθρωπο «έκθετο» στο ρου της ιστορίας, καθώς τον απογυμνώνει από κάθε είδους πνευματικότητα και δημιουργικότητα και τον καταδικάζει στην αφάνεια που του προσδίδει η προσωρινότητα και η φθαρτότητα της σάρκας²²³.

Το μνημείο ως «πράξη» και η διατήρησή του στο χρόνο αποτελούν μέσα καταπολέμησης της φθοράς που αυτός προκαλεί, αλλά και προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν την αιωνιότητα²²⁴. Εύλογα, λοιπόν, κάποιος μπορεί να αναρωτηθεί πώς μία πράξη μεταφέρεται στο χρόνο. Η απάντηση είναι απλή: με τη γραφή, την απεικόνισή της, την ανέγερση μνημείων, κ.ά.²²⁵. Βασική, λοιπόν, προϋπόθεση είναι η αποτύπωση της «πράξης» με οποιοδήποτε μέσο, αλλά εξίσου απαραίτητη είναι και η ανάγνωσή της από τις επόμενες γενιές²²⁶. Κάθε γενιά αξιολογεί τα μνημεία με διαφορετικά ανά εποχή κριτήρια (εθνικά, ηθικά, αισθητικά, συμβολικά), ανάλογα δηλαδή με την ιδεολογία της εποχής, και αναθεωρεί τις ιστορικές πράξεις, βάσει παιδαγωγικών, ιστορικών ή και πολιτικών ακόμη σκοπιμοτήτων.

Από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα έως τη βυζαντινή και τη σύγχρονη εποχή, η καταστροφή των μνημείων του «εχθρού», κυρίως των λατρευτικών κτισμάτων, αποτελούσε μία κοινή πρακτική. Ήταν μία πράξη συμβολική, που απέβλεπε στην καταστροφή των συμβόλων, της ιστορικής ταυτότητας του «εθνικού άλλου» και στην

---

²²³ Λάββας 2010: 111.

²²⁴ Ο άνθρωπος, αφού δεν μπορεί να αντιστρέψει τον χρόνο και να εξασφαλίσει τη βιολογική του ύπαρξη αιώνια ή κατά βούληση, μεταχειρίζεται άλλα μέσα, για να νικήσει τη φυσική αναγκαιότητα της φθοράς, μέσα πνευματικά, που μπορούν να ζήσουν αιώνια... Η πράξη λοιπόν και η μεταφορά της πράξης στις επόμενες γενιές είναι δύο βασικά μέσα ενάντια στη φθορά που προκαλεί ο χρόνος: βλ. Λάββας 2010: 105.

²²⁵ «Όπως δεν υπάρχει ένας μόνο τρόπος να καταγραφεί η μνήμη στην ευρύτερη δημόσια συνείδηση, έτσι και οι εκφράσεις της έχουν ποικιλία ως προς τις μορφές τους, που μπορεί να είναι ένυλες ή άυλες: λόγος-γραφπτός ή προφορικός- εκδηλώσεις, μνημεία, χώροι, ιδρύματα (αρχεία-μουσεία), αντικείμενα»: βλ. Αντζουλιάτου-Ρετσίλα 2004: 40.

²²⁶ Λάββας 2010: 106.

καταρράκωση του εθνικού του φρονήματος²²⁷. Θεωρούμε ότι το ακόλουθο ποίημα του Καβάφη, «Ιωνικόν», αποτυπώνει εύστοχα αυτή την πραγματικότητα.

Γιατί τα σπάσαμε τα αγάλματα των
γιατί τους διώξαμε απ' τους ναούς των,
διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί.
Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη,
σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη,
Σαν ξημερώνει επάνω σου πρωί αυγουσιτιάτικο
την ατμόσφαιρα σου περνά σφρίγος απ' τη ζωή των
και κάποτε αιθέρια εφηβική μορφή,
αόριστη, με διάβα γρήγορο,
επάνω από τους λόφους σου περνά.

Κ. Π. Καβάφης, 1911: «Ιωνικόν»

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε σε μία από τις πιο πρόσφατες οδυνηρές μνήμες των Ελλήνων, την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο το 1974 και την κατοχή του βόρειου μέρους του νησιού, η οποία είχε καταστροφικές και ανεπανόρθωτες συνέπειες, όχι μόνο λόγω των ανθρωπίνων θυμάτων, αλλά και της συστηματικής και βάρβαρης λεηλασίας της κυπριακής πολιτισμικής κληρονομιάς. Ας σημειωθεί ότι στη

---

²²⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε την πυρπόληση της Ακρόπολης των Αθηνών από τους Πέρσες, την καταστροφή εκ θεμελίων του ναού του Σολομώντα από τον Ναβουχοδονόσωρα τον Β΄, το κτίσιμο χριστιανικών ναών πάνω σε αρχαίους κατά τη βυζαντινή περίοδο, την καταστροφή ορθοδόξων ναών της Μ. Ασίας από τους Τούρκους το 1914 και το 1922, την καταστροφή και την καταλήστευση του μουσείου της Καμπούλ από τους Ταλιμπάν και τους βομβαρδισμούς του αμερικανικού στρατού. Σχετικά με την καταστροφή του μουσείου της Καμπούλ, χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο άρθρο: «Το 1994, όταν το Εθνικό Μουσείο του Αφγανιστάν δέχτηκε ρουκέτες, στην εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στους Ταλιμπάν και τους υπόλοιπους πολέμαρχους, ο δεύτερος όροφος καταστράφηκε μαζί με τα πολύτιμα εκθέματα... Οι Ταλιμπάν μαζί με τον βομβαρδισμό των αγαλμάτων του Βούδα της Μπαμιγιάν διέλυσαν με σφυριά και τα αγάλματα της προϊσλαμικής περιόδου, που φυλάσσονταν στο μουσείο. Οι βομβαρδισμοί των αεροπλάνων του ΝΑΤΟ το 2001 και η εισβολή των ανδρών της Βόρειας Συμμαχίας στην Καμπούλ, ολοκλήρωσαν την καταστροφή ...»: βλ. Αναστασόπουλος 2011.

Σύμβαση της Χάγης (1954) συμβαλλόμενα μέρη είναι η Κύπρος από το 1964, η Τουρκία από το 1965²²⁸ και η Ελλάδα από το 1981.

Η πολιτισμική καταστροφή στις κατεχόμενες περιοχές του νησιού είναι δυστυχώς αναμφισβήτητο γεγονός²²⁹. Η λεηλασία των ναών και των μνημείων, η κατάσταση στην οποία βρίσκονται έως σήμερα οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μουσεία, η μετατροπή ναών σε τζαμιά, σε κέντρα διασκέδασης, καφετέριες, αποθήκες ακόμη και σε στάβλους, όσο και η μίσθωση ή πώληση ορισμένων χριστιανικών ναών σε ιδιώτες, που τους χρησιμοποιούν ως μη λατρευτικούς χώρους, καταδεικνύουν το μέγεθος της εν λόγω καταστροφής (εικ. 47). Μία αναλυτική έκθεση σχετικά με την κατάσταση των μνημείων στο κατεχόμενο τμήμα της Κύπρου, την οποία εκπόνησε το 1975 η Καναδή εκπρόσωπος της UNESCO στην Κύπρο, J. Dalibard, δε δόθηκε ποτέ στη δημοσιότητα ύστερα από τουρκική παρέμβαση. Οι καταστροφές και οι βεβηλώσεις που υπέστησαν εκατοντάδες μνημεία της βόρειας Κύπρου εξαιτίας της εισβολής του 1974, συμπληρώθηκαν από μεγάλης έκτασης λεηλασίες, κλοπές και λαθρανασκαφές (εικ. 48). Παράλληλα, με την ανοχή των τουρκικών δυνάμεων κατοχής, κλάπηκαν, φυγαδεύτηκαν στο εξωτερικό και διοχετεύτηκαν στο διεθνές εμπόριο τέχνης πλήθος αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, που αποτελούσαν πολύτιμα τεκμήρια της κυπριακής πολιτισμικής κληρονομιάς. Σύμφωνα με το *Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου*, η καταστροφή της πολιτισμικής κληρονομιάς του κατεχόμενου μέρους του νησιού αφορά μνημεία, αρχαιολογικούς χώρους, πρωτοχριστιανικές θέσεις, βυζαντινούς, μεταβυζαντινούς ναούς, μονές και μεσαιωνικά μνημεία, αλλά και αποθήκες, κτήρια ξένων αρχαιολογικών αποστολών και ιδιωτικές συλλογές αρχαιοτήτων²³⁰.

Εκτός από τις Συμβάσεις, η Τουρκία παραβίασε ευθέως και τα πολιτισμικά δικαιώματα των Ελληνοκυπρίων και κυρίως εκείνων που εκδιώχθηκαν από τις πατρογονικές τους εστίες, μετά την τουρκική εισβολή. Η Τουρκία επέβαλε ριζική «εθνική εκκαθάριση» του

---

²²⁸ Σύμφωνα με τη *Σύμβαση της Χάγης* (άρθρ. 4 παρ. 3) η κατέχουσα δύναμη, στην προκειμένη περίπτωση η Τουρκία, «υποχρεούται να απαγορεύει, να αποτρέπει και, αν παραστεί ανάγκη, να καταστέλλει κάθε πράξη κλοπής, λεηλασίας ή και υπεξαίρεσας πολιτισμικών αγαθών, με οποιονδήποτε τρόπο αυτή εκτελείται, καθώς και κάθε πράξη βανδαλισμού εναντίον των αγαθών αυτών»: Οικονομίδης 1988: 136.

²²⁹ Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών, στο Σχέδιό της για τη διεθνή ευθύνη των κρατών, αποκαλεί την ένοπλη επίθεση «διεθνές έγκλημα» (άρθρο 19 παρ. 2 και 3α), ενώ και η υπ' αριθ. 3314 απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών του 1974, που περιέχει τον ορισμό της επίθεσης, τη θεωρεί «έγκλημα κατά της διεθνούς ειρήνης»: βλ. Οικονομίδης 1988: 135.

²³⁰ Κόνσολα 1995: 54-55. - http://www.cyprusculturaldestruction.com/different_languages/.

κατεχόμενου τμήματος του νησιού, παραβιάζοντας κατάφωρα τα ανθρώπινα δικαιώματα που κατοχυρώνονται και προστατεύονται από τις πράξεις του *Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη* OSCE και κυρίως από τη *Χάρτα των Παρισίων* 1990 και το κείμενο του *Συμποσίου της Κρακοβίας* (1991)²³¹.

Η προαναφερθείσα πρακτική καταστροφής των μνημείων του «εχθρού», αν και καταδικαστέα, δεν έχει ξεπεραστεί, αφού επαναλαμβάνεται ακόμη και στις ημέρες μας. Το παρήγορο πάντως είναι ότι δε συμβαίνει σε ευρεία κλίμακα, αλλά κυρίως σε περιόδους κρίσης και σε εμπόλεμες περιοχές. Η απαράδεκτη αυτή αντιμετώπιση των μνημείων, καθώς και η συνηθέστερη αδιαφορία γι' αυτά, έχουν αντικατασταθεί, θεωρητικά τουλάχιστον, αλλά σταδιακά και στην πράξη, από τη σύγχρονη ιδεολογία της «παγκόσμιας κληρονομιάς», η οποία αποτυπώνεται στους νόμους και τους θεσμούς και είχε εκφραστεί από τον Goethe, ήδη από το 1798, στην εισαγωγή του έργου του «Προπύλαια»²³².

Αν και η έννοια της «Προστασίας και Διαχείρισης της Πολιτισμικής Κληρονομιάς» είναι σχετικά νέα στον επιστημονικό κλάδο της προστασίας μνημείων και μνημειακών συνόλων, φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια έχει σημειώσει αξιοσημείωτη πρόοδο. Η σύγχρονη ιδεολογία αντιμετωπίζει και αξιολογεί κάθε μνημείο πολιτισμού ως πολύτιμο και αναπόσπαστο τμήμα του παγκόσμιου πολιτισμού. Όπως αποδεικνύεται και από το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο, που ήδη αναφέραμε, η έννοια του μνημείου έχει διευρυνθεί, ενώ παράλληλα οι πολίτες, έστω και ως μειοψηφία, έχουν αρχίσει να ευαισθητοποιούνται, διαμορφώνοντας συν τω χρόνω με αργά αλλά σταθερά βήματα, την αίσθηση της διαφύλαξης μίας παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς, ακόμη και στις ακραίες περιπτώσεις της πολεμικής σύρραξης. Η *Σύμβαση για την Προστασία Πολιτισμικών Αγαθών σε ένοπλες συγκρούσεις*, που υπογράφηκε στην Χάγη το 1954, αναφέρει ότι: «Η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς έχει μεγάλη σημασία για όλους τους λαούς παγκοσμίως και είναι σημαντικό η κληρονομιά αυτή να τεθεί κάτω από διεθνή προστασία, διότι κάθε φθορά πολιτισμικού αγαθού, ανεξαρτήτως σε ποιον ανήκει,

---

²³¹ Οικονομίδης 1988: 138.

²³² «Ο,τιδήποτε γενικό σκέπτεται και δημιουργεί ο άνθρωπος, ανήκει στην ανθρωπότητα και ό,τι η (ανθρωπότητα) μπορεί να χρησιμοποιήσει από τις προσπάθειες του καθενός, φέρνει την ίδια στην ωριμότητα». Λάββας 2010: 109.

σημαίνει φθορά της πολιτισμικής κληρονομιάς ολόκληρης της ανθρωπότητας, επειδή κάθε λαός με τη συμβολή του δημιουργεί τον πολιτισμό της ανθρωπότητας»²³³.

Η Σύμβαση της Γρανάδας (1985) αναφέρει επίσης: «Κάθε χώρα είναι υπεύθυνη για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που βρίσκεται στο έδαφός της, ανεξάρτητα από την ιστορική, πολιτισμική ή εθνική προέλευση, και η συντήρηση αυτής της κληρονομιάς αφορά ολόκληρη την Ευρώπη»²³⁴. Με τον νόμο 2039/1992 «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης» επικυρώθηκε η Σύμβαση της Γρανάδας, που υπογράφηκε από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης²³⁵.

Η Κοινότητα των Πολιτισμών ξεπερνάει τα όρια της Ευρώπης και αφορά ολόκληρο πλέον τον πλανήτη, καταργώντας τις επιφυλάξεις και τις προκαταλήψεις ενάντια στο διαφορετικό, στο δύσκολα αναγνωρίσιμο ή στο «εχθρικό», δημιουργώντας μία νέα οπτική, αυτή της «κοινοκτημοσύνης των πολιτισμικών αγαθών» και επομένως, την κοινή ευθύνη για την προστασία, τη διατήρηση και την ανάδειξη της παγκόσμιας κληρονομιάς. Σε αυτό το πνεύμα κινείται και η *Συνθήκη του Μάαστριχτ* (1992), η οποία στην παρ. 1 του άρθρου 128 αναφέρει: «Η Κοινότητα θα συμβάλλει... στο σεβασμό της εθνικής και περιφερειακής διαφορετικότητας και στο μελλοντικό πέρασμα του ευρωπαϊού πολίτη σε έναν κοινό χώρο κληρονομιάς, όπου η έννοια της «εθνικής διαφορετικότητας» θα δίνει βαθμιαία τη θέση της σε μία νέα έννοια εσωτερικής κοινότητας και ταυτότητας. Τότε δε θα χρειάζεται η κτητική ανωνυμία «δική μου», «δική σου», «δική του», «δική της» για την κληρονομιά στον ευρωπαϊκό χώρο»²³⁶.

---

²³³ Βουδούρη - Στρατή 1999: 3.

²³⁴ Η Σύμβαση της Γρανάδας έχει ως κύριο σκοπό τη συντήρηση και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αλλά και τη βελτίωση του αστικού και αγροτικού περιβάλλοντος στο πλαίσιο της πολιτικής για οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη των κρατών και των περιφερειών. Με τη σύμβαση αυτή καθιερώνεται πλέον η αρχή της ολοκληρωμένης προστασίας, που διατυπώθηκε στη *Διακήρυξη του Άμστερνταμ* δέκα χρόνια πρωτότερα: Κόνσολα 1995: 70, 71.

²³⁵ Γραμματικάκη-Αλεξίου, κ.ά. 2001: 41-42.

²³⁶ Στο συγκεκριμένο άρθρο περιέχεται η ντιρεκτίβα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία τα πολιτισμικά αγαθά θα πρέπει να συμπλέκονται με αναπτυξιακά και άλλα προγράμματα. Έτσι, υπεισέρχεται η έννοια της Διαχείρισης στην περιοχή της *Προστασίας των Μνημείων*: βλ. Λάββας 2010: 11.

5.2. Η πολιτισμική κληρονομιά ως πολιτισμικός πόρος

Ο σύγχρονος προβληματισμός δράσης για τα μνημεία επεκτείνεται στην ένταξη του μνημείου ως πολιτισμικού αγαθού σε έναν επενδυτικό χώρο, με στόχο την οικονομική, πολιτισμική και παιδαγωγική ανάπτυξη. Η νέα αυτή οπτική, στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς, φέρνει το μνημείο ως πολιτισμικό πόρο στο επίκεντρο του πολιτισμικού γίνεσθαι και το συναρτά με τον τουρισμό, την προσέλκυση επισκεπτών, τον εκπαιδευτικό ρόλο. Απώτερος στόχος όλων αυτών των ενεργειών είναι η οικονομική και πνευματική ανάκαμψη ενός τόπου²³⁷. Καινούριοι όροι, όπως «πολιτισμική βιομηχανία», «βιομηχανοποίηση του τουρισμού» κ.ά. εισάγουν νέους προβληματισμούς που συσχετίζονται με την εμπορευματοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και τη δυσκολία διατήρησης ισορροπιών, από τη στιγμή που η διαχείριση πολιτισμικών αγαθών θα αποτελέσει κερδοφόρα επιχειρηματική διαδικασία²³⁸.

Ο ακαδημαϊκός χώρος δημιούργησε ήδη έναν αυτοτελή ακαδημαϊκό κλάδο, τα τμήματα *Πολιτισμικής Διαχείρισης και Νέων Τεχνολογιών*, που ασχολούνται με τη λειτουργία, παροχή υπηρεσιών, οργάνωση και διοίκηση προσωπικού, τη διαχείριση του επισκέπτη «πελάτη», την επικοινωνιακή πολιτική, την οικονομική βιωσιμότητα του πολιτισμικού αγαθού. Στόχος είναι η αύξηση των επισκεπτών και ο πολλαπλασιασμός των τουριστικών αξιοθεάτων, που ισοδυναμεί με την αύξηση «κεφαλαίου» στη γλώσσα της οικονομίας.

Ο τουρισμός διαφοροποιείται πλέον εννοιολογικά και αποτελεί ισχυρό «εργαλείο» προστασίας και διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Είναι μία σύνθετη δράση, που απαιτεί όχι μόνο οικονομικό σχεδιασμό, αλλά πολιτική βούληση, ιστορική συνείδηση, χάραξη εθνικής πολιτικής και πάνω από όλα Παιδεία και σωστή ενημέρωση των πολιτών. Εισάγεται πλέον η έννοια του υπεύθυνου τουρισμού, που ενεργοποιεί τον πολίτη και έχει χαρακτήρα όχι απλά κερδοσκοπικό, αλλά και ψυχαγωγικό και κυρίως εκπαιδευτικό-παιδαγωγικό. Επίκεντρο πάντοτε παραμένει το πολιτισμικό αγαθό, υλικό ή άυλο, γύρω από το οποίο συντηρείται ένας ευρύτατος κλάδος εργασιών²³⁹.

---

²³⁷ Λάββας 2010: 112.

²³⁸ Βερνίκος (επιμ.), 2005. - Briassoulis, 2000.

²³⁹ Κουρή, 2010: 324-325.

Τα πλήθη των επισκεπτών, τα οποία στη δεκαετία του '70 αντιμετώπιζονταν ως κίνδυνος που θα επέφερε φθορές και καταστροφές στα μνημεία, αποτελούν σήμερα μία πρόκληση για την επίτευξη όχι μόνο του επενδυτικού στόχου, αλλά κυρίως του παιδαγωγικού, μορφωτικού και ψυχαγωγικού, με πρώτο μέλημα την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς. Στην πράξη, οι ισορροπίες είναι δύσκολες, καθώς η επιχειρηματική λογική συχνά επικαλύπτει την πολιτισμική-παιδευτική διάσταση, που πρέπει να κυριαρχεί. Σιγά-σιγά πάντως, φαίνεται ότι αρχίζει να γίνεται συνείδηση το γεγονός ότι η διατήρηση των ιστορικών δομών, πέρα από την υπαρξιακή της σημασία, μπορεί να είναι και επικερδής οικονομική επένδυση, γεγονός που κατοχυρώνεται, όπως προαναφέραμε, και με τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* (1992)²⁴⁰. Ο πολιτισμός, συνεπώς, είναι ένα κεφάλαιο που μπορεί να δημιουργήσει ένα τεράστιο πλέγμα πολιτισμικών υπηρεσιών, οι οποίες μπορούν να προσφερθούν στοχεύοντας σε οικονομικά και πνευματικά οφέλη. Ο «Τουριστικός Σχεδιασμός» και η «Πολιτισμική Διαχείριση» είναι δύο κλάδοι που μπορούν να διαμορφώσουν κοινή πολιτική, μέσα από τη σύνθεση εμπειριών, στρατηγικών και γνωστών πρακτικών²⁴¹.

Εύλογα λοιπόν γεννιέται ο προβληματισμός για το κατά πόσον τα ισλαμικά λατρευτικά μνημεία της Χίου και τα αντίστοιχα ορθόδοξα της Ερυθραίας, με τα οποία ασχολούμαστε στην παρούσα μελέτη, προστατεύονται, επειδή το Κράτος και οι πολίτες σε Ελλάδα και Τουρκία έχουν αποδεχθεί τα μνημεία αυτά ως παγκόσμια πολιτισμική κληρονομιά ή επειδή αποτελούν κατά μείζονα λόγο πηγή εισοδήματος για το κράτος που τα εκμεταλλεύεται. Όποια και αν είναι η απάντηση, εφόσον δεν υπάρχουν ακραία και θλιβερά φαινόμενα εκμετάλλευσης, που υποβιβάζουν το πολιτισμικό αγαθό και αλλοιώνουν την αξία και τη φυσιογνωμία του, η εκμετάλλευση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «θεμιτή», υπό την έννοια ότι συνεπικουρεί, έως έναν βαθμό, στη διατήρηση και προστασία του²⁴².

---

²⁴⁰ Boyland 1993: 96-101. - Λάββας 2010: 11.

²⁴¹ Λάββας 2010: 135-136. - Council of Europe, 2007: σποραδικά. - Konsola, 1993. - Moulin, 2001: 238-240.

²⁴² Βλ. επίσης Ακαδημία Αθηνών, 2006. - Ανδριώτης, 2008. - Buhalis, 2001: 448-452.

5.3. Διαχείριση μνημείων σε Ελλάδα και Τουρκία: μία μελέτη περίπτωσης (case study)

Στο σημείο αυτό, θα επιχειρήσουμε μία σύντομη αναφορά σε ενδεικτικές «πράξεις καλής θέλησης» ως προς τα μνημεία από την πλευρά της Ελλάδας και της Τουρκίας, αντιστοίχως. Θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας κυρίως σε επισκευές και αναστηλώσεις ισλαμικών λατρευτικών χώρων στην Ελλάδα και λειτουργία, μετά από σχετική άδεια, ορθόδοξων χριστιανικών ναών στην Τουρκία, τονίζοντας συγχρόνως τη θεμιτή ή μη «τουριστική εκμετάλλευση» των μνημείων.

5.3.1. Τουρκία

Αναφέραμε ήδη τη λειτουργία του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Αλάτσατα, το Μάιο του 2011, κατόπιν άδειας των τουρκικών αρχών, για την τέλεση εσπερινού και επιμνημόσυνης δέησης για τα θύματα του 1922 (28.5.2011). Αν και ο ναός δεν έχει αποδοθεί πλήρως στη χριστιανική λατρεία, μπορούν να τελούνται, μετά από άδεια των τουρκικών αρχών και σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, λατρευτικές τελετές, γεγονός που αποτελεί ένα καλό προηγούμενο, αφού θα είναι πλέον ευκολότερο να ακολουθηθεί μία αντίστοιχη διαδικασία και στο μέλλον. Είναι επίσης σημαντικό να αναφερθεί ότι την ίδια ημέρα (28.5.2011) ο Πατριάρχης χοροστάτησε σε πατριαρχική Θεία Λειτουργία στον αρχαιολογικό χώρο της Εφέσου, στον ιουστινιάνειο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ενώ την επομένη (29.5.2011) πραγματοποίησε πατριαρχική Θεία Λειτουργία στην Αγία Φωτεινή της Σμύρνης²⁴³.

Σημαντικότερο γεγονός για τον ελληνισμό και τον ορθόδοξο χριστιανισμό είναι η επαναλειτουργία της Παναγίας Σουμελά στην Τραπεζούντα²⁴⁴. Μετά τη μικρασιατική

---

²⁴³ Ο ναός της Αγίας Φωτεινής είναι ολλανδικής ιδιοκτησίας και δεν συγκαταλέγεται στους ορθόδοξους ναούς που οικοδόμησαν οι χριστιανοί στη Σμύρνη. Τον εν λόγω ναό μίσθωσε το Ελληνικό Προξενείο για 99 χρόνια. Ο ομώνυμος ορθόδοξος χριστιανικός ναός που υπήρχε στη Σμύρνη, πυρπολήθηκε και καταστράφηκε ολοσχερώς το 1922.

²⁴⁴ Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο εθνικιστικός παροξυσμός των Νεοτούρκων με στόχο τον πλήρη εκτουρκισμό του κράτους, και μέσω της ενοχοποίησης των μειονοτήτων, η οποία θα οδηγούσε τελικά στον αφανισμό τους, ήρθε αντιμέτωπος με την παρουσία του ελληνικού στοιχείου, που για αιώνες ζούσε και δημιουργούσε στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. «Ο Πόντος, “η βαθεία Ελλάδα” των χρονοκογράφων του Μεσαίωνα, αλλά και η υπόλοιπη Μ. Ασία θα μετατραπούν, εκτός από χαμένες

καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922/3 η Μονή της Παναγίας Σουμελά²⁴⁵ στον Πόντο ερημώθηκε, αφού την εγκατέλειψαν οι μοναχοί που τη διακονούσαν, οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο μαζί με τον υπόλοιπο ποντιακό ελληνισμό στον ελλαδικό χώρο. Οι μοναχοί, πριν εγκαταλείψουν την ιστορική μονή τους, πήραν τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Σουμελά της Αθηνιώτισσας, την οποία, σύμφωνα με το θρύλο, φιλοτέχνησε ο ευαγγελιστής Λουκάς, το σταυρό με τίμιο ξύλο του αυτοκράτορα Μανουήλ Γ΄ Κομνηνού και το χειρόγραφο Ευαγγέλιο του Οσίου Χριστοφόρου και τα έθαψαν σε κρύπτη, δίπλα στο μετόχι της Αγίας Βαρβάρας.

Όταν αποχώρησαν οι ορθόδοξοι πληθυσμοί από τον Πόντο, οι Τούρκοι λεηλάτησαν τη μονή, αποσπώντας από αυτήν ο,τιδήποτε έβρισκαν. Φημολογείται ότι ξήλωσαν ακόμη και τα κεραμίδια στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν κρυμμένους θησαυρούς. Το βέβαιο είναι ότι με αυτές τους τις ενέργειες οι Τούρκοι κατέστρεψαν πολύτιμες αιογραφίες, μωσαϊκά, ψηφιδωτά και ό,τι είχαν δημιουργήσει στους 15 αιώνες ζωής της μονής, τεχνίτες και ζωγράφοι μοναχοί. Τα πολύτιμα κειμήλια της μονής, σκεύη, εικόνες, χρυσά άμφια και η πολύτιμη βιβλιοθήκη της, στην οποία βρήκε το 1868 ο ερευνητής Σάββας Ιωαννίδης το πρώτο ελληνικό χειρόγραφο του Διγενή Ακρίτα, έμειναν στο έλεος των Τούρκων. Άλλα από τα κειμήλια αυτά καταστράφηκαν, άλλα εκλάπησαν και άλλα μεταφέρθηκαν στην Άγκυρα²⁴⁶. Οι Τούρκοι, αφού λεηλάτησαν το μοναστηριακό συγκρότημα της Παναγίας Σουμελά το 1922, πυρπόλησαν το χώρο, για να εξαφανίσουν τα ίχνη τους. Με την πράξη τους όμως αυτή διέπραξαν ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα πολιτισμικής γενοκτονίας στην παγκόσμια ιστορία.

πατρίδες, σε εξιδανικευμένους τόπους αναφοράς στη μνήμη των προσφύγων ...», αναφέρει ο καθηγητής Ιάκωβος Μιχαηλίδης. Ο Kedougie επίσης σημειώνει: «Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η εθνικιστική θεωρία είναι κενή νοήματος και ολέθρια. Κενή νοήματος, επειδή φαντάζεται ολόκληρο τον κόσμο ιδανικά διαχωρισμένο σε ομοιογενή έθνη με απόλυτη αυτοσυνειδησία, αλλά και με την πρωταρχική βούληση να αυτοκυβερνηθούν. Θεοποιεί έτσι την αφαίρεση της εθνικής συλλογικότητας. Είναι όμως και μία ιδεολογία ολέθρια, αφού μπορεί να παράσχει εργαλειακή νομιμοποίηση στην ωμή πολιτική φιλοδοξία, επενδύοντάς την με επιφάσεις ανιδιοτελούς πολιτικής δράσης: με ευγενή κίνητρα, σοβαροφανή ρητορεία και ιδεολογική καθαρότητα. Επόμενο είναι να αποτελεί μόνιμη εστία αναστάτωσης των διεθνών σχέσεων»: βλ. Kedougie 2002: 19. «... είμαστε υπερήφανοι και αθεράπευτοι νοσταλγοί της πατρώας γης, με την έννοια ότι η σκέψη μας θα μένει πάντα προσηλωμένη στον τόπο εκείνο που γεννήθηκαν και άφησαν τα κόκαλά τους οι παππούδες μας, δέσμοι των παραδόσεων, των ηθών, των εθίμων και της περήφανης ιστορίας. Όλων εκείνων που είναι τόσο ωραία, τόσο ελληνικά, τόσο ζυμωμένα με το «είναι» μας, ώστε η απάρνησή τους θα ήταν απάρνηση του εαυτού μας»: βλ. Φωτιάδης 2011.

²⁴⁵ Το όνομα Σουμελά προέρχεται πιθανόν από τον προσδιορισμό της τοποθεσίας της μονής της Θεοτόκου. Σου Μελά = στου Μελά, το όρος δηλαδή της Τραπεζούντας»: βλ. *Στέγη Κειμηλίων του Ελληνισμού του Πόντου* 2011: 168-169.

²⁴⁶ Κοντογιαννίδης 2011.

Ο μητροπολίτης Χρύσανθος στην αναλυτική έκθεση που συνέταξε και απέστειλε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (12.10.1918), επισύναψε και πολυσέλιδο κατάλογο των κακουργημάτων και των λεηλασιών που είχαν διαπράξει οι Νεότουρκοι στην εκκλησιαστική του περιφέρεια, λίγες ημέρες νωρίτερα (7.10.1918)²⁴⁷. Ο αρθογράφος της εφημερίδας *Daily Telegraph*, σχολιάζοντας τους διωγμούς που υπέστησαν οι Έλληνες της Τραπεζούντας από τους κεμαλικούς, έγραφε: «Οι τωρινοί εκτοπισμοί και οι σφαγές στη Μικρά Ασία είναι χωρίς προηγούμενο στην τουρκική ιστορία ...»²⁴⁸.

Στο πλαίσιο της εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, ο Τούρκος πρωθυπουργός Ισμέτ Ινονού πραγματοποίησε το 1930 επίσημη επίσκεψη στην Ελλάδα. Στη διάρκεια αυτής της επίσκεψης ο Ελευθέριος Βενιζέλος, με προτροπή του Πόντιου υπουργού *Κοινωνικής Πρόνοιας*, Λεωνίδα Ιασωνίδη, ζήτησε από τον Ινονού να επιτρέψει στους δύο τελευταίους εν ζωή μοναχούς της μονής Σουμελά, Ιερεμία και Αμβρόσιο, να μεταβούν στον Πόντο και να παραλάβουν την εικόνα της Θεοτόκου και τα ιερά κειμήλια²⁴⁹ που οι ίδιοι είχαν κρύψει λίγα χρόνια νωρίτερα, για να τα διασώσουν. Η άδεια εκταφής της εικόνας από τον Πόντο δόθηκε το 1931 και δύο δεκαετίες αργότερα πραγματοποιήθηκε η ανιστόρηση της μονής στο Βέρμιο (1951). Έκτοτε η Παναγία Σουμελά μετατράπηκε σε εθνικοθρησκευτικό σύμβολο και ηθικό αρωγό των Ποντίων για την ανάκτηση των οραμάτων τους και κυρίως της αυτοπεποίθησής τους. Οι πρόσφυγες Πόντιοι της πρώτης γενιάς εξέφρασαν τη θλίψη τους για τον αποχωρισμό τους από την Παναγία Σουμελά με τους ακόλουθους στίχους:

«Στην Παναγία Σουμελά πάντα κοντεύ' δύσσα
Σ' εμάς καμιάν κι μερών' πάντα σκοτία πίσσα».

---

²⁴⁷ *National Geographic*, Αύγουστος 2011: 102.

²⁴⁸ Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου έχει αναγνωριστεί από τη Βουλή των Ελλήνων με τον νόμο 2193/94 (ΦΕΚ 78/Α/1994) και η 19^η Μαΐου έχει καθιερωθεί ως ημέρα μνήμης της.

²⁴⁹ Οι τουρκικές υπηρεσίες επεσήμαναν ότι τα κειμήλια από μόνα τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν το έναυσμα για τη διατύπωση εκ μέρους των Ελλήνων αιτήματος για παλιννόστηση πληθυσμών στα εδάφη καταγωγής τους. Τα έγγραφα που αφορούν την υπόθεση της Παναγίας Σουμελά, φυλάσσονται διαβαθμισμένα στα Γενικά Αρχεία του τουρκικού κράτους, η δε πρόσβαση σε αυτά είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Οι Τούρκοι ιστορικοί έχουν δημοσιεύσει ελάχιστες πληροφορίες κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας: βλ. Σκιαδάς 2011.

Στις αρχές του 1970 η εγκαταλελειμμένη μονή Σουμελά στον Πόντο άρχισε να δέχεται τους πρώτους επισκέπτες (τουρίστες-προσκηνητές), ενώ το 1986 οι Τούρκοι καθιέρωσαν για πρώτη φορά εισιτήριο, προκειμένου να εισέλθει κάποιος στη μονή. Ακολούθησε η μερική αναστήλωσή της και η σταδιακή μετατροπή της σε μουσείο με εκατοντάδες χιλιάδες επισκέπτες κάθε χρόνο.

Νέα πνοή δόθηκε στον συμβολισμό της Παναγίας Σουμελά, όταν επιτράπηκε από την τουρκική κυβέρνηση να ‘επαναλειτουργήσει’ η μονή στις 15 Αυγούστου του 2010 για πρώτη φορά μετά το 1923, στον ιστορικό Πόντο, χοροστατούντος του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου. Ο προκαθήμενος της Ορθόδοξης Εκκλησίας αναφώνησε εμφανώς συγκινημένος: «Πανηγυρίζετωση οι θεόφρονες... Μετά από ογδόντα οκτώ έτη ληθάργου και σιωπής «αητέντζ επαραπετάνεν ψηλά σα επουράνια»²⁵⁰ και ιδού, ότι κατόπιν της αδείας των εντίμων τοπικών αρχών της Τουρκίας... ακούσθηκεν και πάλιν γλυκύτατον το «Πεποικιλμένη τῆ θεῖα δόξη ἡ ἱερά καί εὐπρεπῆς Παρθένε, μνήμη σου ...». Στο προαύλιο της εκκλησίας επετράπη η είσοδος σε 600 μόνο άτομα, για λόγους ασφαλείας. Οι υπόλοιποι παρακολούθησαν με κατάνυξη την τελετή από γιγαντοοθόνες που βρίσκονταν στον περίβολο του ναού και στη συνέχεια μπήκαν στη μονή κατά ομάδες, για να προσκυνήσουν²⁵¹. Ας λάβουμε σοβαρά υπόψη μας τα λόγια και κυρίως την προτροπή του Οικουμενικού Πατριάρχη: «Σήμερα ζούμε ένα κορυφαίο θρησκευτικό και ιστορικό γεγονός. Σήμερα σταματούν τα “δάκρε τη Παναίας”. Ας είναι η Παναγία η Σουμελιώτισσα, ...η Κυρία του Πόντου, εγγυήτρια καλλιτέρων ημερών δια τους δύο λαούς, οι οποίοι συναντώνται σήμερα εις το εδώ εορτάζον πανίερον σέβασμά της!» Η λειτουργία θα πραγματοποιείται κάθε Δεκαπενταύγουστο.

Την τελευταία δεκαετία περίπου ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος, με άδεια των τουρκικών αρχών, επισκέπτεται σε ετήσια βάση το ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην κωμόπολη Μουσταφαπασά στη Σινασό της Καππαδοκίας, η οποία υπάγεται διοικητικά στην επαρχία Νεβσεχίρ (Νύσσα) και πραγματοποιεί λειτουργία («Προσκήνυμα») τις

---

²⁵⁰ Στίχοι από παραδοσιακό τραγούδι του Πόντου:

Αητέντζ (αητός) επαραπετάνεν ψηλά σα επουράνια.
Είχεν τσιαγκία κόκκινα και το κουδούκ’ νατ μαύρον
Κι εκράτ’νεν και σα κάρτσια του Παλληκαρί Βρασιόνας...

²⁵¹ Κόντος 2011.

ημέρες του Πάσχα (εικ. 49, 50)²⁵². Ο Πατριάρχης πραγματοποιεί συχνότατα προσκυνηματικές επισκέψεις σε ναούς και μονές της ευρύτερης περιοχής της Καππαδοκίας²⁵³.

Τον Μάιο του 2011 τελέσθηκε επίσης στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στη Συνασό της Καππαδοκίας ο Εσπερινός της Κυριακής, χωροστατούντος του Πατριάρχη Βαρθολομαίου (15.05.2011). Στην ακολουθία παραβρέθηκαν περισσότεροι από 300 προσκυνητές. Στη συνέχεια, ο προκαθήμενος της Ορθόδοξης Εκκλησίας τέλεσε τρισάγιο. Την ίδια ημέρα, στο ναό Αγίου Δημητρίου του Μυροβλήτου στο χωριό Αραβησσός (Γκιουλσεχίρ) της Καππαδοκίας, ο Οικουμενικός Πατριάρχης τέλεσε Θεία Λειτουργία. Στην πανηγυρική δεξίωση, η οποία ακολούθησε, συζητήθηκε το θέμα των ορθοδόξων χριστιανικών μνημείων της Καππαδοκίας και εξετάσθηκαν σχέδια αναστήλωσής τους.

Ένας άλλος ναός που λειτουργεί από το 1983 έως και σήμερα, με μία διακοπή λίγων, ετών την ημέρα της εορτής του Αγίου Νικολάου, είναι ο ομώνυμος ναός στα Μύρα της Λυκίας (Ντεμερέ). Πρόκειται για την ιστορική βασιλική στην οποία βρισκόταν ενταφιασμένο το σκήνωμα του Αγίου Νικολάου, πριν κλαπεί από τους δυτικούς (1087) και μεταφερθεί στο Μπάρι της Ιταλίας, όπου βρίσκεται έως σήμερα. Ο ναός του Αγίου Νικολάου έπαψε να λειτουργεί ύστερα από το 1923 και την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, οπότε απομακρύνθηκαν από τις μητροπόλεις της Μ. Ασίας όλοι οι ορθόδοξοι πληθυσμοί. Το 2002 το τουρκικό Υπουργείο Πολιτισμού έδωσε άδεια να τελεστεί η Αναστάσιμη Λειτουργία της Κυριακής στον εν λόγω ναό. Η

---

²⁵² Την Κυριακή του Θωμά (2006) ο Πατριάρχης δήλωσε μετά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας: «Αυτά τα προσκνήματα για μένα είναι μία ψυχική ανάγκη και έχουν γίνει παράδοση πλέον. Είναι δέκα χρόνια που άρχισα να έρχομαι. Εύχομαι, και προσωπικώς, και ως Οικουμενικός Πατριάρχης, αυτός ο σεβασμός προς την κοινή πολιτισμική κληρονομιά να αυξάνει διαρκώς και να επισκευάζονται και να επιδιορθώνονται τα μνημεία, και εδώ τα Χριστιανικά, και στην Ελλάδα τα αντίστοιχα Μουσουλμανικά»: www.news.pathfinder.gr/world/news/310148.html (2.05.2006).

²⁵³ Σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα για το έτος 2011, η επίσημη ιστοσελίδα της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Τμήματος *Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων* σημειώνει: «Το ετήσιο προσκύνημα στην Καππαδοκία του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου άρχισε στις 14 Μαΐου του 2011. Από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, ο Πατριάρχης και οι προσκυνητές κατευθύνθηκαν στο διπλανό χωριό Ανδρονίκη, όπου συνοδευόμενοι από τον Επικεφαλής της τοπικής διοίκησης ξεναγήθηκαν στον ημερειπωμένο Ιερό Ναό του Αγίου Μάρτυρα Ανδρονίκου, όπου έψαλαν πασχαλινά τροπάρια και το μεγαλυνάριο του Αγίου. Στη συνέχεια μετέβησαν σε σπήλαια και Ναούς, όπου, σε πολλούς από αυτούς, σώζονται κομμάτια τοιχογραφιών, που ανάγονται σε διάφορες εποχές»: βλ. webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LabBOvXIAqsJ:www.Mospa.ru/gr/2011/05/16.

λειτουργία τελέσθηκε από τις 9.00 π.μ. έως τις 12.00 μ.μ. στον προαύλιο χώρο και την παρακολούθησαν περισσότεροι από 1.000 ορθόδοξοι χριστιανοί.

Σχετικά με τη λειτουργία που πραγματοποιήθηκε στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα ανήμερα της εορτής του Αγίου, η εφημερίδα «Νέα Πρωία» σε άρθρο της που κυκλοφόρησε με τίτλο «Πανηγυρική Θεία Λειτουργία σήμερα στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα της Λυκίας, στη νότια Τουρκία» (6.12.2010), σημειώνει: «Ο ακούραστος Μητροπολίτης Μύρων κ. κ. Χρυσόστομος λειτούργησε και φέτος στην ερειπωμένη βασιλική του Αγ. Νικολάου στα Μύρα, στο πιο λαμπρό προσκύνημα της Ορθοδοξίας στα ιερά χώματα της Μ. Ασίας. Τη θεία λειτουργία παρακολούθησαν ανήμερα της εορτής του Αγίου εκατοντάδες προσκυνητές απ' όλο τον κόσμο, συνεχίζοντας την παράδοση που έχει καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια, παρότι υπήρξαν έντονες αντιδράσεις εθνικιστικών ομάδων της Τουρκίας ...». Σύμφωνα με το άρθρο, αν και οι πρωτεργάτες των εθνικιστικών αυτών ομάδων προφυλακίσθηκαν, για ορισμένο χρονικό διάστημα υπήρξε απαγόρευση από τις τουρκικές αρχές στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση όχι μόνο των πιστών, αλλά και του ίδιου του Πατριάρχη. Το πρόβλημα έχει πλέον λυθεί και ο ναός συνεχίζει να λειτουργεί ανήμερα της εορτής του Αγίου Νικολάου²⁵⁴.

Πολλοί επίσης είναι οι ορθόδοξοι ναοί στην ευρύτερη τουρκική επικράτεια στους οποίους δόθηκε άδεια λειτουργίας από τις τουρκικές αρχές. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι Θεία Λειτουργία πραγματοποιήθηκε στο ναό των Αγίων Θεοδώρων Μαλακοπής (Ντερίν-Κουγιού) στην Καπαδοκία (27.6.2010) (εικ. 51, 52), στην οποία προεξήρχε ο Οικουμενικός Πατριάρχης. Θεία Λειτουργία τελέσθηκε επίσης και στο ναό του Αγίου Δημητρίου του Μυροβλύτη στην Αραβησό της Καπαδοκίας, παρουσία του Πατριάρχη Βαρθολομαίου (15.5.2011). Ο Πατριάρχης μετέβη και στη μονή της Αναλήψεως στην πολίχνη Καρβάλη. Το Μάιο του 2010 ο κ.κ. Βαρθολομαίος λειτούργησε στα ερείπια του Αγίου Ιωάννη στην Πέργαμο (Σεράπειον-Κόκκινη Εκκλησιά) ανήμερα της εορτής του Αγίου Ιωάννη (8.5.2010) και τέλεσε, την επομένη ημέρα (9.5.2010) Θεία Λειτουργία στην Αγία Φωτεινή της Σμύρνης.

---

²⁵⁴ Η ιστορία με το προσκύνημα στα Μύρα είναι μία από τις πολλές που έκανε τον Οικουμενικό Πατριάρχη να ξεσπάσει «για τον διαρκή, ασφυκτικό και ακήρυχτο πόλεμο που εξακολουθούν να δέχονται τα ιερά και τα όσια της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού στη γείτονα χώρα» και μάλιστα σε μία περίοδο που η Τουρκία αιτείται την ένταξή της στην Ενωμένη Ευρώπη: www.104fm.gr/all-news/73-articles/135.html.

Στην παρούσα μελέτη θεωρούμε επιβεβλημένο να γίνει αναφορά στα γεγονότα της 6^{ης}-7^{ης} Σεπτεμβρίου του 1955 στην Κωνσταντινούπολη, αφού τα συγκεκριμένα γεγονότα προκάλεσαν σημαντικότερες φθορές όχι μόνο σε ορθόδοξα χριστιανικά μνημεία της Τουρκίας, αλλά στοίχισαν τη ζωή και σε χριστιανούς πολίτες, και αποτελούν οδυνηρή μνήμη για τους ορθόδοξους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης. Τα ορθόδοξα λοιπόν λατρευτικά μνημεία στην Τουρκία βρέθηκαν για άλλη μία φορά στο στόχαστρο του φανατισμένου και εξαγριωμένου μουσουλμανικού πλήθους, στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και αλλού²⁵⁵.

Ο Δ. Καλούμενος, ο φωτογράφος των Σεπτεμβριανών, ο οποίος κατέγραψε την καταστροφή με κίνδυνο της ζωής του, σημειώνει στο βιβλίο του σχετικά με τις βεβηλώσεις που έγιναν στους ορθόδοξους ναούς της Πόλης: «Φρικτόν είναι το θέαμα των Εκκλησιών που ορθώνουν μόνον τους τέσσαρας τοίχους των. Εκάησαν, αφού το πυρ ετέθη εις πολλά σημεία ποτισθέντα με άφθονον βενζίνη. Από τας 83 Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως μόνον πέντε ή εξ διεσώθησαν: Τα Εισόδια της Θεοτόκου εις το Σταυροδρόμιον, δίοτι δεν κατόρθωσαν οι εγκληματίαι να ανοίξουν την θύραν, ο ναός των Δώδεκα Αποστόλων στο Φερίκιοϊ, δίοτι κατά λάθος ενέπρησαν τον αρμενικόν και τον καθολικόν, ο ναός του Αγίου Στεφάνου, δίοτι ήτο πολύ μακράν και δύο-τρεις άλλοι... Ναοί αιώνων, με ψηφιδωτά εξαιρετικής τέχνης, με διάκοσμον ανεκτιμήτου αξίας, με εικόνας βυζαντινάς δεν υπάρχουν πλέον... Τίποτε! Ούτε τα Νεκροταφεία εσεβάσθησαν. Σφίγγεται η καρδιά του ανθρώπου, όταν αντικρύζη το Νεκροταφείον του Σισλή... Εκάησαν τα γραφεία και τα αρχεία του. Τα αγάλματα έχουν τσακισθή... Οι σταυροί ανεστράφησαν. Οι πλάκες εκομματιάσθησαν με σφυριά. Θα έλεγε κανείς ότι αγέλη θηρίων επέρασεν από το Νεκροταφείον αυτό ...»²⁵⁶ (εικ. 44, 45, 46).

---

²⁵⁵ Στην περιοχή της Ερυθραίας δεν αναφέρθηκαν βεβηλώσεις ορθοδόξων ναών, αλλά ούτε και στη Χίο πραγματοποιήθηκαν βεβηλώσεις τεμενών σε αντίποινα για τις λεηλασίες της 6^{ης}-7^{ης} Σεπτεμβρίου, που συνέβησαν στην Κωνσταντινούπολη.

²⁵⁶ Ο Δ. Καλούμενος συνεχίζει περιγράφοντας τις αγριότητες και τους βανδαλισμούς που συνέβησαν στα ορθόδοξα μνημεία της Κωνσταντινούπολης: «Ο ναός της Μεταμορφώσεως παρουσιάζει θλιβερόν θέαμα. Μόνον τέσσαρες τοίχοι γυμνοί, μαύροι βαστάζουν τον ετοιμόρροπον θόλον... Τα οστεοφυλάκια εκάησαν και τα οστά διεσκορπίσθησαν... Εις το Βαλουκλή, οι άγριοι απετέφρωσαν το οστεοφυλάκιον και την Ιστορικήν Εκκλησίαν και κατέστρεψαν το αγίασμα, ανέσκαψαν τους τάφους των Πατριαρχών και τους εμίαναν. Εις την Μονήν Βαλουκλή έκαυσαν ζωντανόν τον ιερέα Χρύσανθον ...»: βλ. Καλούμενος 1966: 25-26.

Ο Τύπος επίσης της εποχής, ελληνικός και ξένος, καταδίκασε με οργή τα γεγονότα, παραθέτοντας ανατριχιαστικές λεπτομέρειες²⁵⁷. Η αντίδραση των απανταχού χριστιανών υπήρξε άμεση. Αντιπροσωπεία του *Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών* που εδρεύει στη Γενεύη, και ο Γενικός Γραμματέας του, Φίσερ Ταφτ, επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη αμέσως μετά τα γεγονότα και εξέφρασαν στον Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα «την βαθειά συμπάθειά τους δια τας αφαντάστους καταστροφάς τας οποίας υπέστησαν αι Εκκλησίουι και το ποίμνιόν του από μέρους των Τούρκων ...»²⁵⁸.

Η Ειρήνη Σαρίογλου σε άρθρο της στην «Ελεύθερη Φωνή των Σεπτεμβριανών» τονίζει: «Τα γεγονότα της “ντροπής”, όπως συνηθίζουν να τα αποκαλούν σήμερα οι νεώτερες γενιές στη γείτονα, σηματοδοτούν τον τελευταίο κρίκο μιας μακρόχρονης εθνικιστικής πολιτικής του τουρκικού κράτους με στόχο τις μειονότητες. Η οθωμανική παράδοση του υποβιβασμού των μη μουσουλμάνων σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας εφαρμόζεται και μετά το 1923 με τη χαρακτηριστική φράση-σύνθημα: *η Τουρκία για τους Τούρκους*»²⁵⁹. Πενήντα έξι χρόνια αργότερα, στις φωνές των Ελλήνων που βίωσαν τα γεγονότα του 1955 προστέθηκαν και οι σχετικές με το θέμα απόψεις Τούρκων ιστορικών και διανοουμένων, οι οποίοι δε διστάζουν να χαρακτηρίσουν τα γεγονότα του 1955 εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας²⁶⁰.

---

²⁵⁷ Σύμφωνα με την εφημερίδα «*Εθνος*» (9.9.1955) «Επυρπολήθησαν οι ναοί των Αγίων Μηνά, Γεωργίου, Νικολάου, Κωνσταντίνου και Ελένης Υψωμαθείων, ως και οι ναοί των Αγίων Θεοδώρων Βλάγκας, του Προφήτου Ηλιού Σκουτάρεως, της Παναγίας Γοργοεπηκόου, του Αγίου Παντελεήμονος... Επίσης, επυρπολήθη η αρχαιολογική Σκήτη του Αρσενίου εις την Χάλκη και κατεστράφη ο ναός του Χριστού εις Γαλατά, ο Βυζαντινός ναός της Παναγίας Μουχλίου εις το Φανάριον, η Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής του Μπουγιούκ-Ντερέ του Βοσπόρου, κλπ...»: βλ. Καλούμενος 1966: 26.

²⁵⁸ Ο δήμαρχος της Νέας Υόρκης με προκήρυξή του ανέφερε για τα γεγονότα μεταξύ άλλων: «...εγώ ο Ρόμπερτ Φ. Βάγκνερ, Δήμαρχος της Πόλεως της Νέας Υόρκης, ορίζω δια της παρούσης την Κυριακήν 23 Οκτωβρίου 1955 Ημέραν Προσευχής δι’ όλους τους πολίτας της Νέας Υόρκης και εκφράζω την συμπάθειαν των πολιτών μας προς τους αδελφούς μας της Ανατολικής Ορθοδόξου Πίστεως, των οποίων οι θρησκευτικοί θεσμοί υπέστησαν ασεβή και αισχράν επίθεσιν»: βλ. Καλούμενος 1966: 31.

²⁵⁹ Σαρίογλου 2010.

²⁶⁰ Η Ντιλέκ Γκιουβέν, ιστορικός στο Πανεπιστήμιο Σαμπαντζί της Κωνσταντινούπολης σε άρθρο της με τίτλο «55 χρόνια μετά» σημειώνει: «... Η ανταλλαγή πληθυσμών ή καλύτερα η απέλαση ανθρώπων, ο φόρος περιουσίας (του 1943), τα Σεπτεμβριανά του 1955 ή ο διωγμός του 1964 ήταν μέτρα για να ξεφορτωθεί το τουρκικό κράτος τους Χριστιανούς και τους Εβραίους πολίτες του, έτσι ώστε να “περιφρουρήσει” την πρόσφατη κρατική του υπόσταση και να προστατευθεί από μελλοντικούς “προδότες”... Σκοπός των Σεπτεμβριανών ήταν η εθνική ομογενοποίηση της χώρας και η μεταφορά του κεφαλαίου σε μουσουλμανικά χέρια...». Η ίδια ιστορικός, αναφέροντας τη σημερινή κατάσταση στην Τουρκία, δεν κρύβει την αισιοδοξία της. «... Παρ’ όλα αυτά, την ίδια στιγμή, υπάρχει μία εντυπωσιακά θετική αλλαγή στην πολιτική του τουρκικού κράτους απέναντι στις μειονότητες... Στις 15 Αυγούστου 2010 επετράπη στον Πατριάρχη να λειτουργήσει στο μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά, μετά από 88

Ευχάριστη έκπληξη αποτελεί το γεγονός ότι ψηφίστηκε πρόσφατα από την Τουρκική Βουλή και δημοσιεύθηκε στην τουρκική Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο νόμος περί βακουφίων (κοινοφελών ιδρυμάτων). Σύμφωνα με τον εν λόγω νόμο, ο Τούρκος πρωθυπουργός Ταγίπ Ερντογάν, ανακοίνωσε, ενώπιον του Πατριάρχη Βαρθολομαίου την απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να επιστρέψει σε ιδρύματα της ελληνικής μειονότητας αλλά και σε άλλες μειονότητες της Τουρκίας τα ακίνητά τους, που εδώ και δεκαετίες, είχαν περιέλθει σε χέρια τρίτων. Με την αλλαγή στο νόμο που αποφάσισε η τουρκική κυβέρνηση και, εφόσον τελικά αυτός εφαρμοστεί, θα επιστραφούν και θα καταγραφούν στο Τουρκικό Κτηματολόγιο επ' ονόματι της ελληνικής μειονότητας εκατοντάδες ακίνητα, νεκροταφεία και πηγές (κρήνες) υπό την προϋπόθεση ότι αυτά είχαν δηλωθεί ως ελληνικά έως και το 1936. Ο συγκεκριμένος νόμος προβλέπει μάλιστα ότι τα κοινωφελή ιδρύματα των μειονοτήτων (βακούφια) έχουν προθεσμία 12 μηνών, να διεκδικήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία. Σε περίπτωση που η διεκδικούμενη περιουσία έχει περιέλθει σε χέρια τρίτων ή στο τουρκικό δημόσιο, το ίδρυμα θα λάβει αποζημίωση βάσει της αντικειμενικής αξίας, όπως ορίζεται από το τουρκικό *Υπουργείο Οικονομικών*.

Το 1936 η τουρκική κυβέρνηση είχε ζητήσει από τις ενορίες και τα μειονοτικά ιδρύματα να υποβάλουν αναλυτικές δηλώσεις για τα ακίνητα που κατείχαν έως τότε. Η Διεύθυνση Βακουφίων θεώρησε ως τελικές και αμετάκλητες τις δηλώσεις αυτές (ο περιώνυμος «μπεγιαναμές»). Το 1972, με απόφαση του Νομικού Συμβουλίου του Ανώτερου Εφετείου, αφαιρέθηκε από τα μειονοτικά όργανα η κυριότητα όλων των ακινήτων, που είτε από παράλειψη δε δηλώθηκαν είτε αποκτήθηκαν μέσω δωρεάς, διαθήκης ή αγοράς, μετά τη χρονολογία αυτή (1936). Η νέα ρύθμιση του 2010 αφορά, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, εκατοντάδες ακίνητα τα περισσότερα από τα οποία είναι ελληνικά. Η πράξη αυτή καλής θέλησης, έστω και αργοπορημένα, αποτελεί από την τουρκική πλευρά, στην ουσία, μία προσπάθεια θεραπείας και αποκατάστασης των

χρόνια. Στις 19 Σεπτεμβρίου χιλιάδες Αρμένιοι προβλέπεται να συγκεντρωθούν για τα εγκαίνια της ανακαινισμένης αρμενικής εκκλησίας Antamar... Ο υπουργός Εσωτερικών Εγκμέν Μπαγκίς αρνείται τον όρο "μειονότητα" και "μη μουσουλμάνος" για τους Τούρκους Χριστιανούς και Εβραίους, και χρησιμοποιεί τον όρο "διαφορετική θρησκευτική ομάδα"... Εύχομαι να μπορούσα να είμαι σίγουρη ότι το Κόμμα της Δικαιοσύνης και της Ευημερίας αποδέχεται τους Χριστιανούς και τις εβραϊκές ομάδες σαν ισότιμους Τούρκους πολίτες και δεν παίζει το παιχνίδι του "ανεκτικού" κράτους που συμπεριφέρεται καλά στις μειονότητες, οι οποίες όμως είναι πάντα μειονότητες»: Γκιουβέν 2010.

αδικιών προς τους Έλληνες, οι οποίοι βιαίως εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους και απώλεσαν τις περιουσίες τους²⁶¹.

5.3.2. Ελλάδα

Στη διάρκεια του πρώτου μισού 20^{ου} αιώνα άρχισαν, έστω δειλά, να πραγματοποιούνται στον ελλαδικό χώρο οι πρώτες αναστηλώσεις οθωμανικών μνημείων. Με την πάροδο των ετών, τα προγράμματα αναστήλωσης επεκτάθηκαν σε ολόκληρη την επικράτεια. Οι επεμβάσεις στα μνημεία υλοποιούνται έως σήμερα βάσει εξειδικευμένων μελετών, οι οποίες εκπονούνται από υπηρεσίες του *Υπουργείου Πολιτισμού*²⁶². Κατά κύριο λόγο η χρηματοδότηση των αποκαταστάσεων γίνεται με πιστώσεις του *Υπουργείου Πολιτισμού*, ενώ τα τελευταία είκοσι χρόνια διατίθενται και κονδύλια από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενίοτε, προς την κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιούνται τοπικές αρχές και σπανιότερα ιδιωτικοί φορείς.

Πολυάριθμα πλέον είναι τα οθωμανικά λατρευτικά μνημεία που έχουν αποκατασταθεί στην ελληνική επικράτεια. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα αποκαταστάθηκαν τα μνημεία: Φετιχιέ τζαμί (Αθήνα), Εμίρ Ζαδέ τζαμί (Χαλκίδα), Μπεζεστένι (Σέρρες - Μουσείο σήμερα), Μεντρεσές (κάστρο Μυτιλήνης), τέμενος (Πρέβεζα - επισκευάστηκε το 1928 και στέγασε συλλογή αρχαιοτήτων της περιοχής).

---

²⁶¹ «... Η εξέλιξη αυτή, που από τον τουρκικό Τύπο χαρακτηρίζεται «ιστορική απόφαση για τις μειονότητες», δημοσιοποιήθηκε μία ημέρα πριν από το δείπνο «ιφτάρ» που, παρουσία και του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, παρέθεσαν χθες προς τιμήν του 162 μειονοτικά ιδρύματα, με αφορμή τη λήξη της νηστείας για το ραμαζάνι. Το δείπνο παρατέθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και σε αυτό έλαβαν μέρος, εκτός από τις τρεις μη μουσουλμανικές μειονότητες που αναγνωρίζει επισήμως η Αγκυρα, ελληνική, αρμενική και εβραϊκή, και εκπρόσωποι άλλων κοινοτήτων. Συνέπεσε δε χρονικά και με την ενασχόληση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων με την προσφυγή ελληνικού βακουφίου της Πόλης για σχετική υπόθεση. Στην Αθήνα δεν υπήρξε επίσημος σχολιασμός. Διπλωματικές πηγές ανέφεραν ωστόσο ότι η κίνηση δείχνει μεν κατ' αρχήν καλή πρόθεση, χρειάζεται όμως μελέτη και αξιολόγηση του τρόπου εφαρμογής από την Επιτροπή. Άλλες πηγές μάλιστα, εξέφραζαν την εκτίμηση ότι σύντομα θα τεθεί και πάλι θέμα για τα βακούφια μουσουλμανικών ιδρυμάτων και στη χώρα μας. Οι ίδιες πηγές ανέφεραν ακόμα ότι η κυβέρνηση του κ. Ερντογάν έχει κάνει μεν κάποια ανοίγματα, όπως π.χ. αυτό της Παναγίας Σουμελά, ωστόσο για τα βασικά που αφορούν τη νομική υπόσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της περιουσίας του, της Χάλκης και των διαδικασιών εκλογής του Πατριάρχη, δεν έχει γίνει το παραμικρό». Το άρθρο του Λουκά Δημάκα δημοσιεύτηκε στα «*Νέα on line*» (Δευτέρα 29.8.2011) με τίτλο: «Επιστρέφουν τα βακούφια στους Ρωμιούς της Πόλης» και υπότιτλο: «Ο Ερντογάν δίνει πίσω στα ιδρύματα της μειονότητας τα ακίνητά τους».

²⁶² Οι μελέτες εγκρίνονται από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ, ενώ η εκτέλεσή τους εποπτεύεται από τις αρμόδιες υπηρεσίες του.

Το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα η Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο του Α΄, Β΄ και κυρίως Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, συγχρηματοδότησε την αποκατάσταση, διαμόρφωση και ανάδειξη μνημείων όλων των ιστορικών περιόδων, συμπεριλαμβανομένων και των οθωμανικών. Πολλά λοιπόν από τα συγκεκριμένα οθωμανικά μνημεία είναι πλέον επισκέψιμα από το ευρύ κοινό, διατηρώντας την αρχική τους χρήση. Πρόκειται κυρίως για κάστρα, όπως αυτά στη Λέσβο, την Πύλο, τα Ιωάννινα ή υδραγωγεία (Καβάλα, Πύλος, κ.ά.). Σε άλλα μνημεία έχουν δοθεί χρήσεις συμβατές με τον χαρακτήρα τους (μουσεία, αίθουσες εκδηλώσεων, κ.ά.). Εντελώς ενδεικτικά αναφέρουμε το τζαμί Τζισδαράκη στην Αθήνα, που στέγαζε συλλογή μεταβυζαντινής κεραμικής και σήμερα είναι η έδρα του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, το πρόσφατα αποκαταστημένο τζαμί της Ναυπάκτου, στο οποίο θα στεγαστεί βυζαντινή συλλογή αρχαιοτήτων της πόλης, το τζαμί της Λάρισας, στο οποίο στεγάζεται ήδη το αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, το τέμενος στο Ναύπλιο, γνωστό ως «Βουλευτικό», όπου στεγάζεται η Δημοτική Πινακοθήκη και ταυτόχρονα λειτουργεί ως χώρος διαλέξεων. Το Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων, που λειτουργεί στην πόλη από το 1930, στεγάζεται στο τζαμί του Ασλάν Πασά. Στη Θεσσαλονίκη έχουν αποκατασταθεί το τέμενος του Χαμζά Μπέη, το Γενί Τζαμί, το Αλατζά Ιμαρέτ, κ.ά. Στο Βορειανατολικό Αιγαίο, τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη πλήθος μνημείων έχουν αποκατασταθεί, όπως το τέμενος Σουλεϊμάν και το τέμενος Μεχμέτ Αγά στη Ρόδο, το τέμενος της Φορτέτσας στο Ρέθυμνο, το Κιουτσούκ Χασάν τζαμί στα Χανιά, κ.ά.

Στην προσπάθεια να διερευνήσουμε την αντιμετώπιση που είχαν τα οθωμανικά λατρευτικά μνημεία στον ελλαδικό χώρο από την ελληνική Πολιτεία, προχωρήσαμε σε δειγματοληπτική έρευνα μνημείων τόσο σε μεγάλα αστικά κέντρα και τουριστικές περιοχές, όσο και σε μικρότερες πληθυσμιακά περιοχές, οι οποίες δεν παρουσιάζουν τουριστικό ενδιαφέρον. Σκοπός δεν είναι η μελέτη και περιγραφή των ισλαμικών μνημείων, αλλά η παρουσίαση της κατάστασής τους και η αντιμετώπισή τους από το ελληνικό κράτος, ως προς τη συντήρηση, την προβολή, την αλλαγή χρήσης τους, στο πλαίσιο της πολιτισμικής διαχείρισης των λατρευτικών μνημείων ξένων θρησκευτικών δογμάτων. Κρίθηκε παράλληλα αναγκαίο να ερευνηθεί το εάν και κατά πόσον η τουριστική εκμετάλλευση των μνημείων αποτελεί πρωταρχικό μέλημα της πολιτείας και

κυρίαρχο κριτήριο για την επιλογή των μνημείων που θα αναστηλωθούν και θα συντηρηθούν.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 19, 20.

Νομός Αττικής: Φετιχιέ τζαμί ή τζαμί του Σταροπάζαρου (Αθήνα)

Η ανέγερση του Φετιχιέ τζαμιού (πρόκειται για το τζαμί του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή) χρονολογείται μεταξύ των ετών 1668 και 1670. Οικοδομήθηκε στο χώρο όπου εκτεινόταν το Πάνω Παζάρι στη θέση τρίκλιτης βασιλικής. Η αναστήλωση του μνημείου και η απελευθέρωσή του από τις νεώτερες προσθήκες πραγματοποιήθηκαν το 1935 από τον Αν. Ορλάνδο. Οι εργασίες συνοδεύθηκαν από αποχωμάτωση στο εσωτερικό του. Το 1963 έγιναν διευθετήσεις στον περιβάλλοντα χώρο, καθώς και διαμορφώσεις εσωτερικά, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί το κτήριο για τη στέγαση συλλογής αρχαιοτήτων. Έκτοτε στο κτίσμα εκτελούνται βασικές εργασίες καθαρισμού και συντήρησης από την Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, χωρίς το μνημείο να αλλάξει χρήση.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 72, 73.

Νομός Αττικής: Μεντρεσές ή Ιεροδιδασκαλείο (Αθήνα-Πλάκα)

Σύμφωνα με την ιδρυτική επιγραφή στην πύλη εισόδου του, το μνημείο ανεγέρθηκε το 1721 από τον Μεχμέτ Φαχρή και συνδέθηκε με τον απελευθερωτικό Αγώνα του 1821. Έχοντας ξεφύγει την καταστροφή από την Επανάσταση, προτάθηκε αρχικά να στεγάσει την «Ακαδημία Ωραίων Τεχνών» (1824) και στη συνέχεια τον καθολικό ναό των Αθηνών (1834, 1846). Το μνημείο χρησιμοποιήθηκε τελικά από το 1837 και για μεγάλο χρονικό διάστημα ως φυλακή. Με εξαίρεση την πύλη και τμήμα της νότιας πλευράς του, το κτίσμα γκρεμίστηκε το 1914. Ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέρη του τεμένους διατηρούνται στη βορειοανατολική του γωνία, καθώς και τμήμα του μιχράμπ. Στο χώρο του μνημείου

πραγματοποιούνται τακτικότερα καθαρισμοί, ενώ τελευταία έγιναν κηπευτικές διαμορφώσεις και κατασκευάστηκε περίφραξη στην πρόσοψη. Στο εσωτερικό του μνημείου, που δεν είναι επισκέψιμο στο ευρύ κοινό, στεγάζονται αρχαιολογικά ευρήματα.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 77, 78.

Νομός Θεσσαλονίκης: Τζαμί Χαμζά Μπέη ή Αλκαζάρ (Θεσσαλονίκη)

Το Χαμζά Μπέη τζαμί είναι ο αρχαιότερος σωζόμενος ισλαμικός ευκτήριος οίκος στη Θεσσαλονίκη. Το «ευλογημένο μετζίτ», σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή, που είναι εγκιβωτισμένη πάνω από το νότιο παράθυρο της πρόσοψης, κτίστηκε από τη θυγατέρα του στρατιωτικού αξιωματούχου Χαμζά Μπέη, τη Χαφσέ Χατούν²⁶³. Συμπεριελήφθη στα ανταλλάξιμα κτίσματα και στέγασε αρχικά τηλεγραφείο και άλλες υπηρεσίες του Ελληνικού Στρατού. Έως πρόσφατα, στο χώρο του στεγαζόταν ο κινηματογράφος «Αλκαζάρ» και εμπορικά καταστήματα. Το τέμενος έχει υποστεί ποικίλες επεμβάσεις κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, με κυριότερη τη μετατροπή του σε στεγασμένο χώρο. Οι θρησκευολογικές επιταγές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τον 16^ο αιώνα και εξής, επέβαλαν τροποποιήσεις, όπως η προσθήκη του μιναρέ, που μετέτρεψαν τον ευκτήριο οίκο σε τέμενος. Μετά το σεισμό του 1978 εκτελέστηκαν στο μνημείο σωστικές επεμβάσεις, που επέτρεψαν τη λεπτομερή αποτύπωση του τεμένους. Στο πλαίσιο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, έχει ήδη ολοκληρωθεί η συντήρηση της στέγης και των ανωτέρων τμημάτων της τοιχοποιίας, τα πληγέντα τμήματα της οποίας συμπληρώθηκαν. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, προβλέπεται η μετατροπή του χώρου σε μουσείο.

---

²⁶³ Κτίστηκε ως συνοικιακό τέμενος, χωρίς μιναρέ το 1467 από τη Hafsa Hatun. Ο χρόνος μετατροπής του σε τζαμί τοποθετείται από τους περισσότερους ερευνητές μεταξύ του 1570 και του 1592, ως συνέπεια της δημογραφικής αύξησης του μουσουλμανικού στοιχείου στη Θεσσαλονίκη. Σήμερα η εξωτερική του μορφή έχει αλλοιωθεί αρκετά, εξαιτίας της λειτουργίας καταστημάτων στους χώρους της στοάς. Ωστόσο, ο κύριος χώρος του τζαμιού διατηρείται σε καλή κατάσταση: βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 1997: 149.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 222, 233.
- Κουρκουτίδου–Νικολαΐδου 1997: 149.

Νομός Θεσσαλονίκης: Μιναρές της Ροτόντας (Θεσσαλονίκη)

Η Ροτόντα, όπως δηλώνει η κτητορική της επιγραφή, έγινε ευκτήριος οίκος χάρη στο Χορτάτζ Εφέντη, ο οποίος «μόχθησε και κοπίασε πολύ και έγινε μάμης του με το σπαθί του». Η μετατροπή του πρώην χριστιανικού ναού σε τέμενος το έτος Εγίρας 999, πραγματοποιήθηκε κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες. Το σωζόμενο ανοιχτό τετράπλευρο μασωλείο είναι κατά πολύ μεταγενέστερο και συσχετίζεται με τις επεμβάσεις του 1791/92. Επιδιορθώσεις στον μιναρέ έγιναν ορισμένα χρόνια νωρίτερα (1759), εξαιτίας ενός ισχυρού σεισμού. Το μνημείο καταπονήθηκε ιδιαίτερα και στο σεισμό του 1978, οπότε και εφαρμόστηκε κατασκευή μανδύα με οπλισμένο σκυρόδεμα. Τα κατεστραμμένα επίσης τμήματα του εξώστη συγκρατήθηκαν περιμετρικά. Πρόσφατα, ο κορμός του μιναρέ περιδέθηκε με ανοξειδωτο χάλυβα, όπως και ο εξώστης. Οι ποικίλες εργασίες εντάχθηκαν στο Β΄ και Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης με σκοπό να διατηρηθεί το μνημείο στην κατάσταση που έχει περιέλθει, χωρίς επιπλέον εξωραϊστικές επεμβάσεις.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 224, 225.

Νομός Λάρισας: Τζαμί Ελασσόνας (Ελασσόνα)

Το λατρευτικό ισλαμικό μνημείο, κτίσμα του 17^{ου} ή 18^{ου} αιώνα, δεν έχει ακόμα μελετηθεί συστηματικά και γι' αυτό δεν είναι εφικτή η χρονολόγησή του. Το τέμενος δεν είναι επισκέψιμο, αν και στο παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί στερεωτικές εργασίες. Παλαιότερα στο χώρο του τεμένους φυλάσσονταν αντικείμενα της Αρχαιολογικής Συλλογής Ελασσόνας.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 201.

Νομός Αργολίδας: «Τριανόν» ή Παλαιό Τζαμί ή Μικρό Τζαμί στην Πλατεία Συντάγματος (Ναύπλιο)

Το «Μικρό Τζαμί» στην πλατεία Συντάγματος είναι ίσως το παλαιότερο σωζόμενο δείγμα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην πόλη, αφού χρονολογείται στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, η πόλη του Ναυπλίου διέθετε πολλά τεμένη, ένα εκ των οποίων ήταν και το «Τριανόν», Παλαιό ή Μικρό Τζαμί στην πλατεία Συντάγματος. Επρόκειτο για ένα απλό τέμενος, επαρχιώτικης τεχνοτροπίας, χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή διακοσμήσεις. Κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας, το τέμενος μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό του ρωμαιοκαθολικού δόγματος, αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο της Πάδοβας. Κατά την περίοδο της Β' Οθωμανικής κυριαρχίας, το μνημείο χρησιμοποιήθηκε και πάλι ως μουσουλμανικό τέμενος, ενώ μετά τον απελευθερωτικό αγώνα στο χώρο του τεμένους στεγάστηκε το πρώτο Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο Αρρένων (1828-1833) και κατόπιν, για μικρό διάστημα, ο μητροπολιτικός ναός του Ναυπλίου. Το 1915 μετατράπηκε σε ωδείο και θέατρο και λίγο αργότερα σε δημοτικό κινηματογράφο με την επωνυμία «Τριανόν». Σήμερα πλέον λειτουργεί ως χώρος πολιτισμικών εκδηλώσεων και εκθέσεων.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 124, 125.

Νομός Ξάνθης: Τζαμί Μουσταφά Πασά (Γενισέα)

Το Μουσταφά Πασά τζαμί ή το νέο τζαμί, όπως ονομάζεται το τέμενος της Γενισέας, βρίσκεται κοντά στην κεντρική πλατεία της πόλης. Σύμφωνα με τη μαρμάρινη επιγραφή που είναι τοποθετημένη πάνω από την κύρια είσοδό του, κτίστηκε στα 1674/75, έτος Εγίρας 1085, από τον βεζίρη Μουσαχίπ Μουσταφά Πασά. Το Μουσταφά Πασά τζαμί

είναι το μοναδικό τέμενος στον ελλαδικό χώρο που έχει πάνω από ένα μιναρέ, όπως δηλαδή τα μεγάλα τεμένη της Μ. Ασίας. Το 1870 και το 1943 αρκετά τμήματα του κτηρίου καταστράφηκαν από διάφορα αίτια, ενώ το 1958 το κτίσμα επισκευάστηκε, σύμφωνα με επιγραφή που φυλάσσεται στο εσωτερικό του. Το τέμενος εξακολουθεί να λειτουργεί ως χώρος προσευχής των μουσουλμάνων της περιοχής.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 314, 315.

Νομός Ηρακλείου: Τεκές Τριών Ανδρών (Ηράκλειο)

Από τον τεκέ των δερβίσηδων του Τάγματος των Τριών Ανδρών στον Χάνδακα, σώζεται το μαυσωλείο του πρώτου σείχη Χαϊντάρ Μπαμπά, μία κρήνη, ένα φρέαρ, θεμέλια δωματίων και υπολείμματα βοτσαλωτών δαπέδων. Επί Ενετοκρατίας, στην ίδια θέση υπήρχε ορθόδοξος ναός αφιερωμένος στη Θεοτόκο Φανερωμένη, ενώ από έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου γνωρίζουμε ότι, μετά την άλωση του Χάνδακα (1669), μετατράπηκε από τους Οθωμανούς σε ευκτήριο οίκο. Την 28^η Φεβρουαρίου 1672, το κτήριο μετατράπηκε, με σουλτανική άδεια σε τζαμί, ενώ ο άμβωνας μεταφέρθηκε από το ερειπωμένο τέμενος του Σοφού Μεχμέτ Πασά, που βρισκόταν στο χωριό Άγιος Βλάσης. Λίγο αργότερα, το τέμενος μετατράπηκε σε τεκέ των δερβίσηδων του τάγματος των Τριών Ανδρών. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1910) στο μαυσωλείο λειτούργησε νηπιαγωγείο με μουσουλμάνα δασκάλα. Με την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (1922-1923) η περιοχή καλύφθηκε από προσφυγικές κατοικίες και το μαυσωλείο με την παρακειμένη κρήνη μετατράπηκε σε κατοικίες για τους πρόσφυγες. Το 1998, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης στην εξωτερική τοιχοποιία του μαυσωλείου, ενώ ο Δήμος Ηρακλείου προχώρησε σε ρυμοτόμηση και κατεδάφιση των προσφυγικών κατοικιών, στην προσπάθειά του να αναπλάσει την περιοχή.

Βιβλιογραφία

- Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 401, 402.

Από τα παραδείγματα των μουσουλμανικών μνημείων στον ελλαδικό χώρο, που έχουν έως τώρα παρουσιαστεί στην παρούσα μελέτη, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, ενώ τα περισσότερα από τα μνημεία αυτά έχουν αναστηλωθεί, ελάχιστα έχουν τη χρήση τόπου λατρείας, έστω και περιστασιακά, όπως συμβαίνει σε κάποια από τα προαναφερθέντα παραδείγματα από την Τουρκία. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στη χώρα μας, ακόμη και σήμερα, υπάρχει έντονο, αν και σε φθίνουσα πορεία, το φαινόμενο της «θρησκευτικής ξеноφοβίας», το οποίο επηρεάζει όχι μόνο τη στάση μας απέναντι στα λατρευτικά μνημεία ξένων προς εμάς δογμάτων, αλλά και απέναντι στους αλλόθρησκους, οι οποίοι εύλογα απαιτούν την ελεύθερη άσκηση του θρησκευτικού τους δικαιώματος.

Θα ήταν, τέλος, παράλειψη να μην αναφερθούμε στο σημείο αυτό στην έντονη και χρόνια δυστοκία της Ελληνικής Πολιτείας, καθώς και στην κατηγορηματική έως πρόσφατα άρνηση της Εκκλησίας της Ελλάδας να επιτρέψει τη δημιουργία μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα, όπου διαβιούν αρκετές χιλιάδες μουσουλμάνων από ολόκληρο τον κόσμο. Ας θυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι τα εν λόγω άτομα είναι μουσουλμάνοι εργάτες (Gastarbeiter), οι οποίοι εργάζονται νυχθημερόν στη χώρα μας για λίγα χρήματα, και όχι Τούρκοι υπήκοοι, με τους οποίους ενδεχομένως να υπάρχει «ιστορικό προηγούμενο». Η στάση, που τηρούν οι ελληνικές αρχές στο συγκεκριμένο θέμα, κρίνεται ως απαράδεκτη και αντισυνταγματική και πυροδοτεί συχνά την αντίδραση των μουσουλμάνων της Αθήνας, οι οποίοι ασκούν τα λατρευτικά τους καθήκοντα σε ακατάλληλους χώρους. Τα τελευταία χρόνια η Πολιτεία αποφάσισε να παραχωρήσει έκταση στην περιοχή του Βοτανικού για την ανέγερση τεμένους στην Αθήνα. Οι εργασίες δεν έχουν ακόμη δρομολογηθεί, καθώς υπάρχουν σοβαρές εκκρεμότητες²⁶⁴. Είναι αναγκαίο η ελληνική πολιτεία να αντιληφθεί ότι η άκαμπτη και αδικαιολόγητη

---

²⁶⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δήλωση του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, ο οποίος από τη Συνασό της Καππαδοκίας, όπου τέλεσε Θεία Λειτουργία, δήλωσε τα εξής: «Θα ευχόμουν να λειτουργήσει το ταχύτερο δυνατόν το τέμενος στην Αθήνα δια τας θρησκευτικάς ανάγκας των Μουσουλμάνων αδελφών μας... Αυτό που λέγεται και γράφεται, ότι η Αθήνα είναι η μόνη πρωτεύουσα της Ευρώπης όπου δεν λειτουργεί ένα τζαμί για τους Μουσουλμάνους, δεν είναι κάτι το οποίο περιποιεί τιμήν εις εμάς, τους Έλληνες Ορθοδόξους»: www.news.pathfinder.gr/world/news/310148.html (2.05.2006). Χαρακτηριστικό είναι και το δηκτικότατο σχόλιο της τουρκικής εφημερίδας Τζουμχουριέτ: «Η Ελλάδα, που συνεχίζει τις πιέσεις της στην Τουρκία για τη Θεολογική Σχολή στη Χάλκη, επικαλούμενη υποχρέωση της Τουρκίας προς την ΕΕ, δεν μπορεί να δώσει έγκριση για την κατασκευή τεμένους στην Αθήνα».

στάση που υιοθετεί έως σήμερα, εκτός από αντισυνταγματική και ξενοφοβική δεν έχει ηθικό βάρος και πρέπει, ως εκ τούτου, να προβεί στην άμεση ολοκλήρωση κατασκευής του μουσουλμανικού τεμένους.

6. ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΕΣ ΧΡΗΣΗΣ

Αφού παρουσιάστηκε η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει σήμερα τα ισλαμικά και ορθόδοξα λατρευτικά μνημεία στην Χίο και την Ερυθραία αντιστοίχως και ο τρόπος διαχείρισής τους από την ελληνική και την τουρκική Πολιτεία, είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε διαπιστώσεις, σχετικές με την πολιτισμική διαχείριση των μνημείων από τις δύο χώρες.

Η πρώτη διαπίστωση αφορά την προτεραιότητα που έδιναν έως πρόσφατα η Ελληνική Πολιτεία και η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Κλασική Αρχαιότητα και τα μνημεία της. Ο αρχαίος κόσμος αποτελούσε το πρώτο και βασικό μέλημα των αρχαιολόγων και η συντήρηση και προβολή των μνημείων της περιόδου αυτής μονοπωλούσε το ενδιαφέρον τους²⁶⁵. Τα οθωμανικά μνημεία, διάσπαρτα στον ελλαδικό χώρο, υποτιμήθηκαν ως προς την πολιτισμική και καλλιτεχνική τους αξία και αφέθηκαν στη λήθη του χρόνου, με συνέπεια τα περισσότερα από αυτά να περιέλθουν σε κακή κατάσταση. Από τις τελευταίες όμως δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και εξής η αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων άλλαξε, καθώς άρχισαν να αναθεωρούνται και να επαναπροσδιορίζονται οι σχετικές γι' αυτά αντιλήψεις. Οι αρχαιολόγοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους και προς αυτό το κομμάτι της ελληνικής ιστορίας. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα ισλαμικά μνημεία, λατρευτικά και μη, και να αρχίσουν να αποκαθίστανται στη συνείδηση των επιστημόνων αρχικά, και του κόσμου στη συνέχεια, να μελετώνται και να αντιμετωπίζονται ως μνημεία της ελληνικής και παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς, στο πλαίσιο της νέας θεώρησης της οικουμενικότητας του πολιτισμού.

---

²⁶⁵ Η μέριμνα για τα αρχαία μνημεία στον ελλαδικό χώρο ξεκινά σχεδόν ταυτόχρονα με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, αφού στα 1829 ιδρύθηκε Αρχαιολογική Υπηρεσία από τον Ι. Καποδίστρια. Τη συγκεκριμένη περίοδο, η προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς ήταν συνυφασμένη με τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Τον 19^ο αιώνα, οι αρχικές αναστηλώσεις, επειδή ήταν επηρεασμένες από το πνεύμα του κλασικισμού και τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις, στράφηκαν προς τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας. Τα νεώτερα άλλωστε μνημεία είτε οθωμανικά είτε μεταγενέστερα, ήταν συχνά κτισμένα λίγα χρόνια πριν τη σύσταση του ελληνικού κράτους, με συνέπεια να βρίσκονται σε καλή κατάσταση και να μην έχουν ανάγκη αναστηλωτικών επεμβάσεων: βλ. Μπρούσκαρη (επιμ.), 2009: 19.

Υστερα από τη δειγματοληπτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, προέκυψε ότι σε περιοχές με μεγάλο τουριστικό ενδιαφέρον τα ισλαμικά λατρευτικά μνημεία έχουν τύχει καλύτερης μεταχείρισης, συγκριτικά με άλλες λιγότερο τουριστικές περιοχές. Στις τουριστικές περιοχές τα μνημεία έχουν σε μεγάλο βαθμό αναστηλωθεί και συντηρηθεί με τον ενδεδειγμένο τρόπο, χωρίς ταυτόχρονα να χάνουν την αυθεντικότητα, την αισθητική και το ύφος της εποχής την οποία αντιπροσωπεύουν. Είναι επίσης προφανές, χωρίς να είναι απόλυτο και γενικευμένο, ότι, έως έναν βαθμό, κριτήριο για την επιλογή των μνημείων που θα αναστηλωθούν και θα συντηρηθούν αποτελεί η επισκεψιμότητα, το τουριστικό, δηλαδή, ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα μνημεία και ο περιβάλλον χώρος τους. Κατά συνέπεια, στην επιλογή των μνημείων που θα συντηρηθούν, βασικό κριτήριο αποτελεί το οικονομικό όφελος που προκύπτει από την τουριστική εκμετάλλευση των κτισμάτων του παρελθόντος. Όσο για την παλαιότητα, την αυθεντικότητα και την καλλιτεχνική και αισθητική αξία των μνημείων, αυτά αποτελούν μεν κριτήριο για την επιλογή των κτισμάτων, που θα συντηρηθούν και θα προβληθούν, όχι όμως πάντοτε το πρωταρχικό. Από το σκεπτικό αυτό εξαιρούνται φυσικά τα εξέχουσας ιστορικής σημασίας και αξίας μνημεία.

Σε περιοχές που δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο τουριστικό ενδιαφέρον παρατηρούμε ότι τα οθωμανικά μνημεία έχουν αφεθεί στην τύχη τους ή στην καλύτερη περίπτωση, έχουν πραγματοποιηθεί μόνο οι απόλυτα αναγκαίες εργασίες συντήρησης, προκειμένου αυτά να μην καταρρεύσουν. Συχνά μάλιστα παραμένουν κλειστά και μη προσβάσιμα στο ευρύ κοινό. Είναι εμφανές ότι η οικονομική εκμετάλλευση των μνημείων αποτελεί ουσιαστικό κίνητρο για την επιλογή των κτισμάτων, που θα αναστηλωθούν τελικά. Επίσης, η διάθεση κονδυλίων από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη συντήρηση των ισλαμικών μνημείων, αποτελεί ίσως για την Ελλάδα έναν πρόσθετο λόγο - κίνητρο, αφού η χώρα υποχρεώνεται να απορροφήσει και να αξιοποιήσει σε εύλογο χρονικό διάστημα τα χρηματικά ποσά που διατίθενται για τη συντήρηση των εν λόγω μνημείων.

Το φαινόμενο αντιμετώπισης των μνημείων ως πολιτισμικών πόρων παρατηρείται πολύ πιο έντονα στην Τουρκία από ό,τι στην Ελλάδα. Είναι γεγονός ότι το τουρκικό κράτος εκμεταλλεύεται στο έπακρον τα ελληνικά μνημεία της Τουρκίας, λατρευτικά και μη, δημιουργώντας τουριστικές εγκαταστάσεις και ειδικά διαμορφωμένους χώρους για την υποδοχή και εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Η τουριστική βιομηχανία της γείτονος

στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα ελληνικά μνημεία, τα οποία προβάλλονται έντονα και όχι πάντα με τον πλέον ενδεδειγμένο και επιστημονικά άρτιο τρόπο. Οι επισκέπτες, για να περιηγηθούν τα μνημεία και τον περιβάλλοντα χώρο, καταβάλλουν ένα διόλου ευκαταφρόνητο χρηματικό ποσό, πολλές φορές δυσανάλογο της ιστορικής ή καλλιτεχνικής αξίας του μνημείου. Τα κτίσματα, συμπεριλαμβανομένων και των ορθοδόξων ναών που έχουν αλλάξει χρήση, προβάλλονται έντονα ως τουριστικά αξιοθέατα, σε σημείο να προσβάλλεται συχνά η ιερότητα των χώρων και να κακοποιείται η συμβολική τους αξία. Στην Τουρκία επομένως, η αντιμετώπιση των μνημείων ως πολιτισμικών πόρων αποτελεί μία κυρίαρχη «ιδεολογία», που όταν δεν «κακοποιεί» τα μνημεία, τουλάχιστον, ευνοεί έως ένα βαθμό τη συντήρηση και την αποκατάσταση τους, καθώς και του χώρου που τα περιβάλλει.

Όπως προκύπτει από την έρευνα που διεξήχθη στην Ελλάδα και στην Τουρκία, οι διεθνείς συμβάσεις, ακόμη και όσες είναι κοινής αποδοχής, δεν τηρούνται κατά γράμμα και δεν αποτελούν πάντοτε, όπως θα έπρεπε, νομική και ηθική δέσμευση απέναντι στα μνημεία, στους λαούς που τα δημιούργησαν και στον παγκόσμιο πολιτισμό γενικότερα.

Μία σημαντική διαφορά, που εντοπίσαμε στην πολιτισμική διαχείριση των μνημείων από την πλευρά των δύο χωρών, είναι η ακόλουθη: Η Ελλάδα μέχρι πρότινος απέκρυπτε, και ίσως αγνοούσε επιδεικτικά τα ισλαμικά λατρευτικά μνημεία, αφήνοντάς τα στην τύχη τους, ενώ προέβαλλε κατά κύριο λόγο την ελληνική αρχαιότητα και δευτερευόντως τη βυζαντινή περίοδο. Η Τουρκία από την πλευρά της κατέστρεφε συνειδητά ορθόδοξους ναούς και νεκροταφεία και συχνότατα έδιδε εσκεμμένα λανθασμένες και παραπλανητικές πληροφορίες σε εγχειρίδια, ταξιδιωτικούς οδηγούς ή και στα μέσα ενημέρωσης, παραποιώντας σκόπιμα τα ιστορικά δεδομένα και παραχαράσσοντας την ιστορία, τακτική την οποία δεν έχει έως σήμερα απόλυτα εγκαταλείψει.

Θα πρέπει να τονίσουμε επίσης ότι στον ελλαδικό χώρο οι Έλληνες μουσουλμάνοι της Θράκης δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ασκούν πιέσεις παντοιοτρόπως, προκειμένου να συντηρηθούν και να αποκατασταθούν τα λατρευτικά τους μνημεία, ενώ οι εναπομείναντες χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης, όπως και οι ελάχιστοι που έχουν απομείνει στη Μ. Ασία και τον Πόντο, δεν έχουν τη δυνατότητα έως τις ημέρες μας να εκφραστούν θρησκευτικά χωρίς φόβο και να απαιτήσουν τη συντήρηση, την

αποκατάσταση ή και την επαναλειτουργία των ορθοδόξων ναών. Επίσημα το καθήκον αυτό το έχει αναλάβει το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ένα άλλο θέμα που αφορά τον ελλαδικό χώρο είναι η απαίτηση ορισμένων χριστιανών και η μαχητική τους στάση, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις φθάνει σε ακραίες εκδηλώσεις, προκειμένου να αποδοθούν θρησκευτικά μνημεία σε καθημερινή λατρευτική χρήση, αντί να προστατεύονται ως πολύτιμη παρακαταθήκη. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη, για την οποία, κάποιιοι αιτήθηκαν να γίνει το μνημείο και πάλι ορθόδοξος χριστιανικός ναός. Το *Υπουργείο Πολιτισμού* αλλά και η μητρόπολη Θεσσαλονίκης αντιτίθενται στο συγκεκριμένο αίτημα, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι τα ιστορικά θρησκευτικά μνημεία δεν πρέπει να επιβαρύνονται με την καθημερινή χρήση της λατρείας, αν θέλουμε να τα διασώσουμε ως αυθεντικά τεκμήρια της ταυτότητάς μας. Μπορούν ενδεχομένως να προσφέρονται ως τόποι «εξειδικιασμένης προσευχής» κατά περίπτωση και σύμφωνα με το μέτρο της αντοχής τους, της φέρουσας δηλαδή ικανότητάς τους. Έτσι μόνο θα διασωθεί η ιστορικότητα και η ιερότητά τους²⁶⁶.

Στο σημείο αυτό τίθεται το μείζον θέμα της εκκοσμίκευσης των εκκλησιαστικών χώρων και των μνημείων, κάτι που ισχύει για την Αγία Σοφία και τη Μονή της Χώρας, απ' όπου το τουρκικό κράτος εισπράττει αναρίθμητες προσόδους. Στην περίπτωση της Ελλάδας χαρακτηριστικό παράδειγμα οικονομικής εκμετάλλευσης μνημείου αποτελεί η Μονή Δαφνίου, η οποία λειτουργεί μόνο ως αρχαιολογικός χώρος.

Σχολιάζοντας, τέλος, την αλλαγή χρήσης των λατρευτικών μνημείων σε μουσεία, πολιτισμικά κέντρα, πινακοθήκες, αίθουσες εκδηλώσεων, αποθηκευτικούς χώρους κ.ά., θεωρούμε ότι: 1) αν και η αλλαγή χρήσης δεν είναι σαφώς ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για τη συντήρηση και την προβολή των μνημείων, είναι εν τούτοις μία κοινή πρακτική που δεν είναι επιζήμια, όταν γίνεται βάσει επιστημονικής μελέτης και όταν τηρούνται οι δεοντολογικοί κανόνες. 2) Το μνημείο είναι σημαντικό να διατηρεί κατά το μέτρο του δυνατού την αρχική του μορφή. 3) Δεν είναι επιστημονικά και δεοντολογικά σωστό να γίνονται παρεμβάσεις τεχνικές ή αισθητικές, οι οποίες αλλοιώνουν το χαρακτήρα των μνημείων, αλλά και την αισθητική τους, την αρμονία και την ισορροπία τους με τον περιβάλλοντα χώρο, πολλώ δε μάλλον, να επιτρέπονται καταστροφές στα λατρευτικά

---

²⁶⁶ Λάββας 2010: 138.

σύμβολα (αγιογραφίες, εικόνες, κ.ά.), όπως έγινε στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης και σε όλους σχεδόν τους ναούς της Ερυθραίας που παρουσιάστηκαν ανωτέρω. Η ίδια, πάντως, διαπίστωση ισχύει και για τα ισλαμικά λατρευτικά μνημεία στην Ελλάδα, αφού συχνά αυτά απογυμνώθηκαν από τα θρησκευτικά τους σύμβολα. 4) Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η μετατροπή των ορθοδόξων ναών και τεμενών σε αποθήκες, κατοικίες, αποχωρητήρια, σταθμούς ηλεκτροδότησης, κλπ., σε χώρους δηλαδή που υποτιμούν και βεβηλώνουν τη συμβολική αξία των μνημείων, είναι ενέργεια απαράδεκτη και υποδηλώνει έλλειψη πολιτισμού και ευαισθησίας, αδυναμία ή αδιαφορία του κρατικού μηχανισμού ή ακόμη και ένδειξη θρησκευτικού ή άλλου είδους φανατισμού. 5) Η αλλαγή χρήσης των λατρευτικών μνημείων, αν και είναι μία «λύση ανάγκης», μπορεί να θεωρηθεί «θεμιτή», εάν γίνεται με συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Το ιδανικό πάντως θα ήταν οι λαοί να αποδέχονται τα λατρευτικά μνημεία των άλλων θρησκευμάτων και δογμάτων και να τα αντιμετωπίζουν με τον απαιτούμενο σεβασμό, χωρίς δυσπιστία και προκαταλήψεις, ως αναπόσπαστα κομμάτια της ιστορικής πορείας του τόπου τους.

7. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΕΙΡΗΝΙΚΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

Είναι γεγονός ότι η σημερινή κοινωνία, όχι μόνο η ελληνική και η τουρκική, αλλά και η παγκόσμια, δυσκολεύεται να προστατεύσει στην πλειονότητά της την πολιτισμική κληρονομιά και παράδοση. Συνήθως αδιαφορεί, ενίοτε από άγνοια ή από λανθασμένη αντίληψη και ενίοτε, για λόγους κερδοσκοπικούς, αρνείται να προβληματιστεί για τις επιπτώσεις της απώλειας της πολιτισμικής της φυσιογνωμίας και συνέχειας. Συχνά η στάση της Πολιτείας δεν είναι η ενδεδειγμένη, και παρά την υπογραφή των διεθνών συμβάσεων και των δεσμεύσεων που αυτές ορίζουν, χρονοτριβεί αδικαιολόγητα και αμφιταλαντεύεται, επιδεικνύοντας συχνά κακώς νοούμενη «ελαστικότητα» ή και αδυναμία βούλησης στο να αποβεί αποτελεσματική και δίκαιη, λόγω γραφειοκρατίας, ασαφούς νομοθεσίας ή πολιτικών σκοπιμοτήτων -«πολιτικού κόστους».

Στην εποχή επίσης της αναλυτικής σκέψης, της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογικής αντίληψης και της κερδοσκοπικής ροπής, η ευαισθητοποίηση και η κατανόηση των άυλων – πνευματικών αξιών τίθεται σε δεύτερη μοίρα. Οι πολίτες συμπαράσυνονται από την επικρατούσα κατάσταση και αδρανοποιούνται. Κατά συνέπεια, η θέση και η επιδίωξη της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία φαίνεται να αποκλίνει αισθητά από εκείνη των διεθνών συμβάσεων. Είναι φανερό ότι η προσπάθεια της Κοινότητας Πολιτισμών της Ευρώπης²⁶⁷ δεν έχει ακόμη καρποφορήσει. Οι επιφυλάξεις, οι αντιθέσεις, οι προαιώνιες συγκρούσεις, οι προκαταλήψεις και ο ακραίος εθνικισμός δεν έχουν ολοκληρωτικά κοπάσει και η Πολιτεία αποδεικνύεται ανεπαρκής στο να αντιμετωπίσει την κατάσταση.

Ίσως τώρα να είναι η ώρα του υπεύθυνου και συνειδητοποιημένου πολίτη να βγει στο προσκήνιο και να αναλάβει δράση. Για να γίνει όμως αυτό, ο πολίτης πρέπει να γνωρίσει τον πολιτισμό του και να πειστεί τόσο για την αναγκαιότητα της διατήρησής του, όσο και για τις δυσκολίες, αλλά και τις θυσίες που απαιτεί η «σύγχρονη σταυροφορία» διάσωσης της πολιτισμικής κληρονομιάς, της οποίας το ιδεολογικό περιεχόμενο υπερβαίνει κάθε

---

²⁶⁷ «Η έννοια της Κοινότητας Πολιτισμών της Ευρώπης υποδηλώνει την ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων, οι οποίες πρέπει να οδηγήσουν σε μία εσωτερική ενοποίηση... Σήμερα, η Κοινότητα Πολιτισμών δεν αφορά μόνο στην Ευρώπη, αλλά σε ολόκληρο τον πλανήτη, έπειτα από τη συνειδητοποίηση ότι η Γη αποτελεί πλέον ένα «πλανητικό» χωριό»: Λάββας 2010: 124.

άλλο πολιτικό. Αν ο πολίτης δεν ευαισθητοποιηθεί, και κυρίως αν δεν πεισθεί για το υπαρξιακό νόημα της πολιτισμικής κληρονομιάς, ο πολιτισμός και η επιβίωσή του βρίσκονται σε κίνδυνο. Προβάλλει έτσι πελώριο το πρόβλημα της ενημέρωσης, η οποία έχει πρακτικό αποτέλεσμα, μόνο όταν αγγίζει μαζί σκέψη και συναίσθημα. Και στα δύο πρέπει να απευθύνεται το μήνυμα, ώστε να συνδεθούν η απαίτηση για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, με τη συνειδητή ή και υποσυνείδητη σχέση του πολίτη με τα μνημεία²⁶⁸. Πρέπει να ενημερωθεί η κοινή γνώμη για την αξία της πολιτισμικής κληρονομιάς ως στοιχείο πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά και ως πηγή έμπνευσης και δημιουργικότητας για τις σύγχρονες και μελλοντικές γενιές.

Η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση του πολίτη πρέπει να ξεκινά από την οικογένεια, και μάλιστα από την τρυφερή παιδική ηλικία ή ακόμη και τη νηπιακή. Από την ηλικία αυτή το παιδί πρέπει να έρχεται, μέσω της οικογένειας, σε επαφή με τα μνημεία, με τα άυλα και υλικά έργα τέχνης, συμμετέχοντας σε διάφορες δράσεις. Οι επισκέψεις στα μουσεία, για παράδειγμα, που στην εποχή μας έχουν ένα ευχάριστο και ελκυστικό χαρακτήρα, με δραστηριότητες, παιδικό παιχνίδι, οπτικοακουστικά μέσα για βιωματική μάθηση και ψυχαγωγία, συνδυάζουν με άριστο τρόπο την παιδαγωγική διαδικασία με την ψυχαγωγία και αποτελούν μία ενδεδειγμένη οικογενειακή δραστηριότητα. Με την επίσκεψη στο μουσείο το παιδί διδάσκεται τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του και αποκτά πιο ολοκληρωμένη άποψη για τον πολιτισμό του. Η επαφή αυτή βοηθάει στην κατανόηση και προσέγγιση του εθνικού «άλλου» που λειτουργεί διαφορετικά από το δικό μας «εγώ» και στη συνειδητοποίηση της διαχρονικότητας των πολιτισμών και του φυσικού κόσμου, μέσα στον οποίο κάθε ανθρώπινη ύπαρξη αποτελεί μία στιγμιαία αναλαμπή. Τα μουσεία, κατ' αυτόν τον τρόπο, προωθούν την ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπων και λαών και την αρμονική ανάπτυξη του ατόμου και της κοινωνίας και λειτουργούν ως παράγοντες εθνικής αυτοσυνειδησίας και πολιτισμικού πλουραλισμού²⁶⁹.

Εάν η οικογένεια δεν διαθέτει το πνευματικό υπόβαθρο για να πραγματοποιήσει την πολιτισμική εκπαίδευση των νεαρών μελών της, τον ρόλο της θα πρέπει να τον υποκαταστήσει το Σχολείο (Α/θμια, Β/θμια Εκπαίδευση) που, ούτως ή άλλως, αποτελεί τη δεύτερη βαθμίδα στην κλίμακα της πνευματικής καθοδήγησης του παιδιού. Το

---

²⁶⁸ Λάββας 2010: 126-127.

²⁶⁹ Λάββας 2010: 134.

Υπουργείο Παιδείας επίσης, ως επίσημος φορέας της Εκπαίδευσης, θα πρέπει να δώσει έμφαση στην επιμόρφωση και εκπαίδευση των λειτουργών του, ώστε η μεταβίβαση γνώσης, κυρίως στα θεωρητικά μαθήματα, να μη γίνεται με τρόπο στείρο και μονολιθικό, αλλά με τρόπο δημιουργικό, βιωματικό και παραγωγικό. Οι προκαταλήψεις, η υποτίμηση λαών, οι εθνικιστικές εξάρσεις, το μίσος και η μονόπλευρη και επιλεκτική αντιμετώπιση του πολιτισμικού αγαθού δε συνάδουν με τη σοβαρή και αντικειμενική επιστημονική γνώση. Θα πρέπει, επομένως, να κυριαρχήσει στην Εκπαίδευση η έννοια της επιστημονικής-ενδεδειγμένης έρευνας της ιστορίας, η αντικειμενική μελέτη και διασταύρωση των πηγών, η επιστημονική τεκμηρίωση και η ευρύτητα πνεύματος. Με τη σωστή διδασκαλία, η προσέγγιση και η ευαισθητοποίηση στα προβλήματα των «άλλων» θα αποτελέσουν μέσα συνειδητοποίησης του κακού παρελθόντος και του κοινού μέλλοντος και θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην απόκτηση εθνικής αυτογνωσίας, απαλλάσσοντάς μας από την αίσθηση της «μοναδικότητας» και την αυταρέσκεια του «εγώ», δημιουργώντας έτσι, ένα δίαυλο επικοινωνίας και κατανόησης ανάμεσα στους λαούς.

Με την Παιδεία θα καλλιεργηθεί το αισθητήριο και το κριτήριο αυτό που θα δημιουργήσει έναν αυριανό πολίτη, ο οποίος θα μάθει να εκτιμά, να σέβεται και να ταυτίζεται με την οικουμενική ιδέα του πολιτισμού. Τότε μόνο θα έχουμε ενημερωμένους και σκεπτόμενους πολίτες που θα κατανοούν, θα εκτιμούν, θα σέβονται και εν τέλει θα προστατεύουν την παγκόσμια πολιτισμική κληρονομιά, χωρίς υπερβολές και εξάρσεις ιεραποστολικού ζήλου, αλλά με σοβαρότητα και υπευθυνότητα. Τότε μόνο, όταν θα έχει οικοδομηθεί ένα τέτοιο πνευματικό και ιδεολογικό υπόβαθρο, οι αρμόδιοι φορείς θα μπορέσουν να εφαρμόσουν τρόπους ενεργής συμμετοχής και συνεργασίας του πολίτη σε όλα τα επίπεδα.

Επιπλέον, το κράτος πρέπει να προωθήσει πολιτική ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των πολιτών, με τη βοήθεια των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας και διαφήμισης, με σκοπό την ευαισθητοποίηση του κοινού κάθε ηλικίας σε θέματα προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς, ποιότητας περιβάλλοντος και αρχιτεκτονικής έκφρασης, καθιστώντας φανερή την ενότητα της πολιτισμικής κληρονομιάς και τους δεσμούς που συνδέουν την αρχιτεκτονική με τις τέχνες, τις λαϊκές παραδόσεις και τον τρόπο ζωής, σε επίπεδο όχι μόνο εθνικό ή ευρωπαϊκό, αλλά και παγκόσμιο. Όταν το ευρύ κοινό

αποκτήσει καλλιέργεια και σωστό κριτήριο στην αποτίμηση της τέχνης²⁷⁰, τότε μόνο θα μπορέσει να αξιολογήσει σωστά τα πολιτισμικά αγαθά και να τα προστατεύει, ακόμη και αν αυτά δεν του είναι οικεία ή δεν εκφράζουν το κοινό αίσθημα. Η αντίληψη του κόσμου μέσα από οποιαδήποτε μορφή τέχνης, με τη γνώση ή το ένστικτο, ως «επικοινωνία», ως «οπτικός διάλογος» ή ως «η μόνη εγγύηση για τη διατήρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας...», ως «φωνή ελευθερίας» ή ως εσωτερική ανάγκη για έκφραση και επικοινωνία, γίνεται γέφυρα από άνθρωπο σε άνθρωπο και από εποχή σε εποχή²⁷¹.

Τα όποια προβλήματα του κρατικού μηχανισμού σχετικά με την πολιτισμική κληρονομιά, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία, θα πρέπει οπωσδήποτε να επιλυθούν²⁷² και συγχρόνως θα πρέπει να δημιουργηθεί ένας καταρτισμένος, ανεξάρτητος, ευέλικτος και αποτελεσματικός φορέας, απαλλαγμένος από τα ανυπέβλητα εμπόδια της γραφειοκρατίας. Στο πνεύμα αυτό κινείται και η πρόταση που παρουσιάζεται σε άρθρο της *Απογευματινής της Κυριακής* με τίτλο: «Εαρινό όνειρο; Υπουργείο Πολιτισμικής Προστασίας και Ανάπτυξης;» (18.4.2004). Η πρόταση, αν και δύσκολα εφαρμόσιμη, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον²⁷³. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο, αντί των κατακερματισμένων σε φορείς και μέσα προσπαθειών, που αποδεικνύονται αδύναμες, ...προτείνεται η συγκρότηση ενός μόνο *Υπουργείου Πολιτισμικής Άμυνας* ή καλύτερα ενός *Υπουργείου Πολιτισμικής Προστασίας και Ανάπτυξης*, που θα επικεντρωθεί στους ακόλουθους δύο στόχους: α) την «προστασία»

---

²⁷⁰ Εξέχουσας σημασίας είναι η άποψη του Ν. Καζαντζάκη για την τέχνη και την καλλιτεχνική δημιουργία ως 'εκπροσώπου' της συλλογικής συνείδησης και ως μέσου αναβίωσης της ιστορίας: «Η καλλιτεχνική δημιουργία είναι η καταγραφή της αλληλοσυσχετισής στιγμιαίων μορφών του υπάρχειν' και ο καλλιτέχνης που την καταγράφει είναι ο αντιπρόσωπος, το αντικρυ πρόσωπον, η εξατομίκευση της συλλογικής συνείδησης και η αναβίωση της Ιστορίας μέσα στο παρόν ως συνεχής επαναβεβαίωση της ενότητας του γένους μέσω της γλώσσας». βλ. Καραλής 1994: 120.

²⁷¹ Λάββας 2010: 32.

²⁷² Στο πλαίσιο συνεργασίας των δύο χωρών, Ελλάδας-Τουρκίας, για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν πλέον τα μνημεία του παρελθόντος, εντάσσεται το πρωτόκολλο συνεργασίας που έχουν υπογράψει το ΤΕΕ τμ. Δωδεκανήσου και το Επιμελητήριο Αρχιτεκτόνων Τουρκίας Τμήμα Μούσλων. Στόχος της εν λόγω κίνησης είναι να αναπτυχθεί η επιστημονική, επαγγελματική και πολιτισμική συνεργασία μεταξύ των φορέων και να ενδυναμωθεί η αλληλεγγύη και η φιλία μεταξύ των μελών τους. Σε ετήσια μάλιστα βάση πραγματοποιείται μία τεχνική συνάντηση στα όρια αρμοδιότητας ενός εκ των δύο πλευρών. Το 2010 η συνάντηση πραγματοποιήθηκε με εξαιρετική επιτυχία στο Μπόντρουμ και την επόμενη χρονιά στην Κω (7-11 Οκτωβρίου 2011), όπου και πραγματοποιήθηκαν πολλές και ενδιαφέρουσες δράσεις. Η Ελλάδα έχει αναπτύξει επίσης συνεργασία στην έρευνα και τη διαχείριση μνημείων και με την Ιταλία. Πρόσφατα μάλιστα πραγματοποιήθηκε ημερίδα στην Αθήνα με θέμα: «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Καλαυρίας (Ιταλίας) και Αττικής. Έρευνα και διαχείριση (αξιοποίηση – ανάπτυξη)». Αθήνα 1^η Ιουνίου 2011, Αμφιθέατρο νέου μουσείου Ακροπόλεως.

²⁷³ Λάββας 2010: 136-137.

και β) την «ανάπτυξη». Όσον αφορά την «προστασία», ο συγκεκριμένος φορέας θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει όχι μόνο τις υπηρεσίες προστασίας των μνημείων αλλά και το έργο της διαχείρισης, προβολής και αξιοποίησής τους ως πολιτισμικών πόρων, μέσα από μία ελεγχόμενη, ήπιας μορφής εκμετάλλευση. Η ολοκληρωμένη πολιτική για την πολιτισμική ανάπτυξη απαιτεί οργανωμένο σύστημα προστασίας της κληρονομιάς και σύστημα δράσεων που θα διαχειρίζεται τα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά και τις πολιτισμικές αξίες, συνδυάζοντας την προσέλκυση κοινού με έναν υψηλού επιπέδου εκπαιδευτικό ρόλο. Η «ανάπτυξη» συσχετίζεται με την ένταξη του «πολιτισμικού κεφαλαίου» σε πλαίσιο εκπαιδευτικό και επενδυτικό, με την έννοια της εμπλοκής του σε αναπτυξιακές-οικονομικές διαδικασίες, όπως αναφέρονται και στη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* (1992).

Ο συνδυασμός Παιδείας, Γνώσης, Ενημέρωσης, Σωστού Σχεδιασμού και Οργάνωσης από την πλευρά της Πολιτείας, θα δημιουργήσουν ένα πλαίσιο δράσης για πολίτες, οι οποίοι θα είναι αντάξιοι του πολιτισμού τους και θα δικαιώνουν τη ρήση του Fielden, σύμφωνα με την οποία: «όσο οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν μπορούν να διαβάσουν την πρόσοψη ενός κτηρίου ως ένα ποίημα ή ένα δρόμο ως ένα μυθιστόρημα, δε θα αποκτήσουμε αληθινή πολιτισμική συνείδηση»²⁷⁴.

---

²⁷⁴ Λάββας 2010: 126.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Προβληματισμοί-συμπεράσματα

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα όσα έχουν έως τώρα αναφερθεί, προκύπτουν οι ακόλουθοι προβληματισμοί. Πώς ένα άτομο, μία ομάδα, ένα έθνος πρέπει να διαχειριστεί μία εθνική τραγωδία, μία εθνική καταστροφή, όπως η Μικρασιατική; Πώς θα μπορέσει να απαλλαγεί «από το θυμό, την οργή, το μίσος, να απαλύνει τον πόνο, να ησυχάσει τις ψυχές των νεκρών, να σταματήσει να αναζητά τους αγνοούμενους, να δαμάσει τη νοσταλγία των χαμένων πατρίδων, ειδικά όταν οι πληγές είναι τόσο νωπές που ακόμη αιμορραγούν»; Πολύ δε περισσότερο, πώς δύο «εχθρικές» εθνικές ομάδες, με έντονα συγκρουσιακές σχέσεις ακόμη και στο παρόν, θα διαχειριστούν η μία τα μνημεία της άλλης, ειδικά τους λατρευτικούς χώρους, που αντανακλούν το βάθος της πίστης, της φιλοσοφίας, του πολιτισμού και της ιστορίας της κάθε ομάδας; Επιπλέον, πώς θα διαχειριστούν τη βαρύτερη ευθύνη μεταβίβασης όλου αυτού του συναισθηματικού και ηθικού φορτίου στις επόμενες γενεές; Οι στρατηγικές μνήμης και λήθης είναι άραγε ικανές να δώσουν τη λύση;

Αν διαβάσει κανείς αφηγήσεις προσφύγων, από τα πρώτα ακόμη χρόνια της προσφυγιάς και της εγκατάστασής τους στις νέες πατρίδες, θα μείνει έκπληκτος μπροστά στο μεγαλείο της ψυχής των ανθρώπων αυτών, που επιθυμούν φυσικά διακαώς την επιστροφή στην πατρώα γη, αλλά, παράλληλα, έχουν συνειδητοποιήσει και έχουν κάνει πράξη αυτό που οι κοινωνικοί ψυχολόγοι ονομάζουν *Ηθική Λήθη* και η οποία τελικά, ίσως, αποτελεί το μόνο ενδεδειγμένο τρόπο διαχείρισης της τραυματικής μνήμης.

Η Διδώ Σωτηρίου, στο βιβλίο της *Ματωμένα Χώματα*, εκφράζει την τραγικότητα και το μεγαλείο της ψυχής του πρόσφυγα που δεν ξεχνά, νοσταλγεί, αλλά συνάμα συγχωρεί. «... Αντάρτη του Κιορ Μεμέτ, χαιρέτα μου τη γη όπου μας γέννησε, Σελάμ σοϊλέ... Ας μη μας κρατάει κακία που την ποτίσαμε με αίμα ...». Την απάντηση επομένως, τη δίνει η ίδια η ιστορία, οι ίδιοι οι πρόσφυγες που αν και ξεριζώθηκαν και πήγαν σε καινούριες

πατρίδες, πάλεψαν, και, με τη νοσταλγία²⁷⁵ του τόπου τους βαθιά χαραγμένη στην καρδιά κοίταξαν μπροστά, ρίζωσαν δημιούργησαν, μεγαλούργησαν.

«... Αυτά τα «παιδάκια» που “ηφήκανε τ’αμπέλια τους ατρύγητα”, μεγάλωσαν σε μία ξένη πατρίδα, που την έκαναν όμως δική τους. Δάμασαν την γη της, έδωσαν και πήραν πολιτισμό και έκαναν τα δικά τους παιδάκια. Αυτά τα δεύτερα «παιδάκια» συνέχιζαν να κάνουν αυτό που δεν ξέχασαν ποτέ τα πρώτα και τα πιο πρώτα, εκείνα με το καράβι, τα ανυπόταχτα»²⁷⁶.

Καμία πάντως στατιστική, ούτε του «Ξενοφάνη», ούτε του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν μπόρεσε να αποτυπώσει το μέγεθος της τραγωδίας του 1922, και αυτό γιατί η αποτίμηση δε γίνεται μόνο με τον απολογισμό της καταστροφής, τους ανθρώπους που σκοτώθηκαν ή ξεριζώθηκαν, τους ναούς που καταστράφηκαν, τα νεκροταφεία που βεβηλώθηκαν. Η καταστροφή αποτελεί βίωμα, οδυνηρή μνήμη, είναι βαθιά ριζωμένη στους πρόσφυγες και μεταβιβάζεται ως σκληρή κληρονομιά στις επερχόμενες γενιές. Οι στίχοι του πρόσφυγα ποιητή Φώτη Αγγουλέ αποτυπώνουν εύγλωττα τη θλίψη, την απόγνωση, αλλά και τη δύναμη του ανθρώπου που δεν παραιτείται από τη ζωή, αλλά εξακολουθεί να αγωνίζεται.

(...) Τα δικά μας τα νιάτα
σαν χαράμι φευγάτα.
Σε βουλιάζω μπρατσέρα του ονείρου,
σε βουλιάζω του πόθου φρεγάτα.

Θα σταθώ στο λιμάνι
να κάνω σινιάλο
να με βλέπουν αυτοί που χωρίζουν να παίρνουνε θάρρος
ναυαγός που θα φέγγω μες στη νύχτα, σαν φάρος (...)²⁷⁷

²⁷⁵ Η νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες παραπέμπει σε συμβολικούς τόπους, επισφραγίζοντας τη σχέση με το παρελθόν. Η νοσταλγία είναι κεντρική στην κοινωνική μνήμη, διότι διασφαλίζει την αντιμετώπιση των απειλών, που βαραίνουν την εθνική ταυτότητα: Μαντόγλου 2010: 202-203.

²⁷⁶ «Ρεϊς-Ντερέ - Τραγούδια των προσφύγων από το Ρεϊς-Ντερέ της Μικράς Ασίας».

²⁷⁷ Αγγουλές 2011: 69.

Η ηθική χρήση της λήθης κατά τον Ricoeur²⁷⁸ παίζει το ρόλο της αποκατάστασης των σχέσεων και της εξέλιξης της κοινωνίας. Σύμφωνα με το Ricoeur: «Οι πληγές πρέπει να επουλωθούν. Δεν μπορούμε να έχουμε συνεχώς ανοιχτά τραύματα». Η εκδίκηση είναι αποτέλεσμα κατάχρησης της μνήμης²⁷⁹. Η αμνηστία, ως θεσμοθετημένη μορφή λήθης, είναι μία παλιά δημοκρατική παράδοση που αποσκοπεί στην αποκατάσταση του κοινωνικού και εθνικού ιστού μετά από μία σύγκρουση²⁸⁰.

Η «λήθη ως κοινωνική διαδικασία αμνηστίας» λειτουργεί εξαγνιστικά, λυτρωτικά για την κοινωνική μνήμη. Οι λαοί θα καταφέρουν να διαχειριστούν σωστά τα μνημεία του εθνικού «άλλου», μόνο όταν απαλλαγούν από το αρνητικό συναισθηματικό φορτίο της απειλής και της εκδίκησης, όταν δεχθούν το συμβολισμό που αυτά αντανάκλουν χωρίς φόβο, όταν πιστέψουν ότι ο πολιτισμικός πλουραλισμός είναι πλούτος και όχι απειλή, όταν ξεφύγουν από τα στενά πλαίσια της «εθνικής προκατάληψης», που συχνά τροφοδοτείται από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και τις θρησκευτικές εξουσίες. Με άλλα λόγια, όταν αποδεχθούν την ιστορία τους με τις καλές και τις κακές της στιγμές και συμφιλιωθούν μαζί της. Τότε, δε θα χρειάζεται να καταστρέφουν τα μνημεία των «άλλων», ούτε να τα οικειοποιούνται, απλά και μόνο γιατί και αυτά θα αποτελούν μέρος της δικής τους ιστορίας.

Μία «συγγνώμη» για τα λάθη του παρελθόντος ίσως να μην είναι αρκετή, είναι όμως η βάση για την εγκαθίδρυση της πραγματικής δημοκρατίας.²⁸¹ Η ηθική λήθη είναι ο καλύτερος τρόπος για να συνεχίσουν οι λαοί να πορεύονται και να γράφουν ιστορία. Όμως το παρελθόν δεν πρέπει να συγκαλύπτεται, αλλά να απομυθοποιείται. Πρέπει επομένως να αποδοθεί δικαιοσύνη στη μνήμη και αυτό είναι σημαντικό τόσο για τους νεκρούς όσο και για τους ζωντανούς. Μνήμη χωρίς δικαιοσύνη, αλλά και δικαιοσύνη χωρίς μνήμη είναι λανθασμένη και άδικη και αποτελεί ύβρη κατά των νεκρών.

Η καταστροφή των τόπων μνήμης, όπως οι ναοί και τα νεκροταφεία στην περιοχή της Ερυθραίας, που σημειώνεται στα παραρτήματα, αποσκοπεί στο θάνατο της μνήμης. Η καθηγήτρια κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα στο βιβλίο της *Μνήμης Τεκμήρια* αναφέρει σχετικά: «Το ταφικό μνημείο που σχηματοποιεί την τοπογραφία της ενθύμησης, αποτελώντας τον

---

²⁷⁸ Ricoeur 1998: 17.

²⁷⁹ Μαντόγλου 2010: 81.

²⁸⁰ Ricoeur 1998: 18.

²⁸¹ Μαντόγλου 2010: 78.

συνδεδεμένο με το «αφανισμένο» σώμα χώρο, γύρω από τον οποίο οι επιζώντες μπορούν να εστιάσουν την εκδήλωση της θλίψης τους σε μία διαδικασία επικοινωνίας με τον νεκρό, εκφράζει την αναγνώριση της πραγματικότητας της απώλειας, ενώ παράλληλα προσφέρει την ευκαιρία για εξύμνηση της ίδιας της ζωής²⁸². Η πραγματικότητα της «στέρησης» και του «κενού» που επιφέρει ο θάνατος, ως τελεσίδικο και ανέκκλητο συμβεβηκός, ενεργοποιεί την αντίρροπη διαδικασία του «ενθυμείσθαι» ως μέσο για τη διαιώνιση της μνήμης του νεκρού, ως εκπλήρωση του χρέους απέναντί του και υπέρβαση της λήθης του, που ως ενδεχόμενο βασανίζει τη σκέψη²⁸³.

Η διαγραφή λοιπόν των ιχνών του παρελθόντος, που επιχειρήθηκε στην προκειμένη περίπτωση, παραπέμπει σε στρατηγικές και σκοπιμότητες που στοχεύουν στην κοινωνική αμνησία, διευκολύνοντας τη λήθη, με την έννοια της εκμηδένισης και της ύβρης προς τους νεκρούς. Οι μνήμες παραμένουν ζωντανές και η λήθη, όποια μορφή και αν πάρει (φάρμακο ή φαρμάκι), δε σταματά να πονά. Ο νόστος²⁸⁴ για την πατρίδα και η προσδοκία της επιστροφής είναι ένα άπιαστο όνειρο, που καμία άλλη στρατηγική λήθης δεν μπορεί να απαλύνει, παρά μόνο η ηθική λήθη.

Η αμνηστία λοιπόν σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ταυτίζεται με την αμνησία, με τη διαγραφή από τη μνήμη των λαθών ή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Ο ηθικός ρόλος της λήθης είναι να χρησιμοποιήσει συμβολικά τους «τόπους αμνησίας» που η μνήμη αρνείται να διαφυλάξει, έτσι ώστε οι επόμενες γενεές να διδαχθούν από αυτούς, καθιστώντας τους πραγματικούς τόπους μνήμης. Ο ποιητής Φώτης Αγγουλές, πρόσφυγας στη Χίο από την Κρήνη της Μικράς Ασίας, συνοψίζει στους στίχους του το μεγαλείο της ψυχής του ξεριζωμένου, που ξέρει να «ξεχνά», να συγχωρεί και να εκφράζει χωρίς φόβο την αγάπη του για τη ζωή.

---

²⁸² Αντζουλάτου–Ρετσίδα 2004: 42.

²⁸³ Στόν *Οιδίποδα επί Κολωνῶ* του Σοφοκλή (στ. 1.552-1.555) εκφράζεται η σημασία της μνήμης προς τους νεκρούς. «...Αλλά, φίλτατε ξένων, ... μέμνησθέ μου θανάτου ...»: Αντζουλάτου–Ρετσίδα 2009: 67.

²⁸⁴ «Η νοσταλγία συσχετίζεται με την ανάγκη του ατόμου να έχει μνημονικές αναφορές, να έχει παρελθόν, να έχει κάπου τις ρίζες του για να μπορέσει να υπάρξει και να επιβιώσει». Στην *Οδύσσεια*, για παράδειγμα, ούτε ο λωτός ούτε το φίλτρο της Κίρκης ούτε το νέκταρ της Καλυψούς (βρώσιμες ληθοστρατηγικές) κατόρθωσαν να ξεριζώσουν από τον Οδυσσέα το νόστο για την πατρίδα και να επιφέρουν τη λησμονιά του ταξιδιού της επιστροφής στην Ιθάκη: Μαντόγλου 2010: 205.

... Γύρω μου πια δε βλέπω οχτρούς κι αγρίμια και συντρίμια
Κόσμε, η αγάπη μου έντυσε την τραγική σου γύμνια ...²⁸⁵

Μην καρτεράτε να λυγίσουμε μήτε για μια στιγμή
μηδ' όσο η κακοκαιριά λυγάει το κυπαρίσσι.
Έχουμε τη ζωή πολύ, πάρα πολύ αγαπήσει²⁸⁶.

Ο ποιητής δε βλέπει γύρω του εχθρούς και συντρίμια, κι αυτό γιατί οι άνθρωποι, οι λαοί γνωρίζουν πώς να συνυπάρχουν. Πρέπει όμως να αφεθούν ανεπηρέαστοι από τους ισχυρούς του κόσμου, που σπέρνουν τη διχόνοια στο όνομα οικονομικών, πολιτικών, προσωπικών συμφερόντων και φιλοδοξιών. Οι κυβερνήσεις, τα κέντρα εξουσίας κάθε μορφής, πρέπει να αντιμετωπίσουν τον πλουραλισμό ως μία θετική πρόκληση, αναγνωρίζοντας τον εγγενώς υπάρχοντα πλουραλισμό σε κάθε προσωπική και συλλογική ταυτότητα. Ο Andrew Carnegie, στο *Final Report*, τονίζει: «Δεν μπορούν μόνο τα κράτη να είναι πολυεθνικά και πολυπολιτισμικά, τα έθνη τα ίδια πρέπει, εάν πρόκειται να είναι σύμμαχοι της ελευθερίας, να δεχθούν και να ενθαρρύνουν την εσωτερική ποικιλομορφία είτε συμπίπτουν με κράτη είτε υπάρχουν ως υποδεέστερες οντότητες εντός κρατών. Είναι αναγκαίο το έθνος να είναι ανοικτό στην δημοκρατία...»²⁸⁷.

Ας έχουμε αρωγό σε αυτή την προσπάθεια τη θρησκεία, που είτε ορθόδοξη είτε μουσουλμανική, πρέπει να υπερβαίνει τον εθνισμό²⁸⁸ και να αποδέχεται τα έθνη και τους ανθρώπους, σύμφωνα με τις απόλυτες και αιώνιες αξίες της. Καμία θρησκεία δεν προτιμά τον πόλεμο από την ειρήνη. Ο Μαρωνίτης συγγραφέας Αμίν Αλ Ρεϊχανί (1876-1940) κάνει μία τολμηρή πρόταση στους Σύριους συμπατριώτες του: να γίνουν χριστιανοί σύμφωνα με το Ευαγγέλιο και μουσουλμάνοι σύμφωνα με το Κοράνι²⁸⁹. Ο ίδιος γράφει στο φίλο του ποιητή Μπαχάρ Αλ Κούρι: «Δεν έχω αμφιβολία ότι ο μουσουλμάνος που αγαπά μία χριστιανή και θα την παντρευόταν ή ο χριστιανός που αγαπά μία μουσουλμάνα και θα την παντρευόταν, είναι τόσο εξυψωμένος ως προς την

²⁸⁵ Αγγουλές 2011: 29.

²⁸⁶ Αγγουλές 2011: 97.

²⁸⁷ Κλάνης 2006: 284-285.

²⁸⁸ «... ο εθνισμός δηλώνει τον αγνό πατριωτισμό, ο δε εθνικισμός, τις εθνικιστικές επεκτατικές βλέψεις»:
Μπαμπινιώτης 1998: 557.

²⁸⁹ Kedourie 2002: 117.

ηθική του, το πνεύμα του και τη διαγωγή του, που μπορεί και να παραβλέψει ορισμένες από τις παραδόσεις της φυλής και του λαού του... Η κοινωνική και θρησκευτική ανοχή που θα δημιουργηθεί μέσα σε ένα σπίτι που αποτελείται από τα δύο αυτά στοιχεία, είναι η μόνη γιατρεία σε όλα τα θρησκευτικά και κοινωνικά μας προβλήματα ή μάλλον είναι το ελιξίριο της νέας μας ζωής»²⁹⁰.

Αν λοιπόν οι θρησκείες ενθαρρύνουν τους πιστούς να κάνουν πράξη την αγάπη προς το συνάνθρωπο, που αποτελεί άλλωστε και θεμελιώδη αρχή κάθε θρησκείας, θα συνεισφέρουν τα μέγιστα στην αποδοχή του «άλλου» ως οντότητας, πράγμα που θα οδηγήσει στη συνέχεια και στην αποδοχή και το σεβασμό των επιτευγμάτων που αυτός ο «άλλος» δημιούργησε.

Είναι πραγματικά συναρπαστικός και παράλληλα συγκινητικός και εμπνευσμένος ο τρόπος με τον οποίο ο Νίκος Καζαντζάκης παρουσιάζει το θέμα της θρησκευτικής και πολιτισμικής ώσμωσης, της 'διγενοῦς ψυχής' του Έλληνα, μέσω των μικτών γάμων Ελλήνων και Φράγκων, κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο, στο έργο του *Ταξιδεύοντας – ο Μοριάς*: «Οι Έλληνες αποτελούν ένα οικοδόμημα από διαφορετικές πατωσιές»²⁹¹. Ο Νεοέλληνας τρέφει έναν ενδόμυχο φόβο προς τον δυτικό πολιτισμό, επειδή ο ίδιος βρίσκεται ως άλλος Διγενής, συμβολικός ήρωας της ράτσας, ανάμεσα σε δύο κόσμους, αφού είναι από πατέρα Έλληνα και μάνα Ανατολίτισσα, γεγονός στο οποίο ανάγεται, κατά τη γνώμη του Καζαντζάκη, και το πρόβλημα της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας²⁹².

Να λοιπόν πώς περιγράφει τη σύγκλιση των δύο κόσμων²⁹³: «... Σιγά σιγά το θηλυκό τοπίο άρχισε τη στενή, γλυκότατη, αθόρυβη πολιορκία... Οι ξανθοί δράκοι ένιωθαν σιγά σιγά τα ήπατά τους να κόβονται. Έσμιζαν με τις γυναίκες, ξέχασαν την πατρίδα. Έκαμαν τους Γιασμύλους. Τα παιδιά ακολουθούσαν τις μάνες, μιλούσαν τη μητρική γλώσσα, γίνηκαν Έλληνες. Το φράγκικο αίμα μέσα στα βρέφη υποχωρεί. Έπεφτε απάνω

²⁹⁰ Επιστολή προς τον ποιητή Μπαχάρα Αλ Κούρι, πιθανόν το 1910. *Αλληλογραφία του Αμίν Αλ Ρείχανί*: 167-168. - Kedourie 2002: 118.

²⁹¹ Η έννοια των διαδοχικών επιστροφών στον χαρακτήρα των Ελλήνων είναι μία επαναλαμβανόμενη έκφραση στο βιβλίο του Καζαντζάκη: βλ. Καραλής 1994: 121.

²⁹² Σπηλιοπούλου 2011: 174.

²⁹³ Ο Γάλλος φιλέλληνας Gaston Deschamps αντιλαμβάνεται πόσο σύνθετος είναι ο ελληνισμός «συνάμα αρχαίος, βυζαντινός και σύγχρονος», και πόσο αναπόφευκτες ήταν οι ανωμαλίες που συνόδευσαν την είσοδό του στην κοινότητα των ελευθέρων κρατών. Κατανοεί τους δεσμούς του με την Ανατολή, που υπήρξε και επί αιώνες ο ζωτικός του χώρος. Αναφέρει μάλιστα ότι «οι Έλληνες θεωρούν την Ανατολή σπίτι τους»: βλ. Deschamps 1907: 23.

του το δριμύτατο, με τις μυστηριώδεις χημικές αντιδράσεις ελληνικό αίμα. Το φράγκικο χάνουνταν... Λες κι ένας καινούριος Ευφορίων, ο ανώτατος Γιασμούλος, ο ερωτικός καρπός του Φάουστ και της Ελένης, θα γεννιόταν τώρα στο ελληνικό χώμα. Να έχει το θείο σώμα της μάνας και την αχόρταγη, ρομαντική, αγιάτρευτα διψασμένη από άπειρο ψυχή του πατέρα...»²⁹⁴.

Ο Καζαντζάκης πολύ εύστοχα εντοπίζει τη ρίζα του προβλήματος που εμποδίζει το Νεοέλληνα να συμφιλιωθεί με τη 'διγενή' φύση του και να αποδεχθεί ως δική του κληρονομιά τα επιτεύγματα των «άλλων».²⁹⁵ Όποιον δρόμο και αν επιλέξουμε είτε αυτόν της ουσιαστικής πίστης (ανεξάρτητα από το θρήσκευμα) είτε αυτόν του στοχασμού και της αυτοκριτικής του Καζαντζάκη, η απάντηση στη μικρότητα και την έλλειψη νοήματος της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας μπορεί όντως να βρίσκεται, όπως άλλωστε ο ίδιος πιστεύει, «στις λασπερές ρίζες κάποιου αμπουμπούκιαστου ακόμα μελλούμενου ανθού».

Ας κάνουμε αυτόν τον ανθό να βγάλει μπουμπούκια, ας ξυπνήσουμε από τη λήθη μίας πραγματικότητας, που μόνο με τη σιωπηλή τους μαρτυρία καταγράφουν τα ερείπια των μνημείων και ας συμβάλουμε στο να συνεχίσουν την αέναη πορεία τους στο χρόνο. Ας ασκηθούμε στο να μελετάμε την Ιστορία χωρίς προκαταλήψεις και φόβο, με τρόπο επιστημονικό, διερευνώντας και διασταυρώνοντας τις πηγές, εμβαθύνοντας και ερμηνεύοντας τα ρητά, τα άρρητα και τα απρόρρητα. Όταν γίνουμε βαθείς γνώστες της ιστορικής πραγματικότητας, τότε μόνο θα μπορέσουμε να επιδείξουμε μεγαλοθυμία και να οδηγηθούμε στη συγγνώμη για τα δικά μας ατοπήματα και στη συγχώρεση για τα ατοπήματα των «άλλων». Χωρίς να είμαστε αντινομικοί απέναντι στη μνήμη, η ηθική λήθη είναι η ίδια η ουσία της μνήμης και μερικές στιγμές του παρελθόντος πρέπει να παραχωρούνται σ' αυτήν²⁹⁶. Τότε μόνο θα επέλθει η λύτρωση από τον πόνο, η ζωή θα συνεχιστεί δημιουργικά και τα μνημεία θα αποκτήσουν τη θέση που τους αρμόζει, ανάλογα με την αξία τους, ιστορική, θρησκευτική, συναισθηματική, αισθητική, καλλιτεχνική, συμβολική.

---

²⁹⁴ Καραλής 1994: 119-120.

²⁹⁵ «Τόσο η Ανατολή και η Ευρώπη όσο και η τρίτη δυνατότητα, η υπέρβαση αμοτέρων, εμπεριέχεται στην εντελέχεια του νεοελληνικού «είναι». Εναπόκειται στο άτομο να επιλέξει τον χώρο του, την μεγάλη ιδέα που θα το εμπνεύσει ή θα το ευνουχίσει»: βλ. Καραλής 1994: 165.

²⁹⁶ Μαντόγλου 2010: 293.

Τώρα καλύτερα να λησμονήσουμε' πάνω σε τούτα
τα χαλίκια δε φελά να μιλάμε
τη γνώμη των δυνατών ποιος θα μπορέσει να τη γυρίσει
ποιος θα μπορέσει ν' ακουστεί.....

Γ. Σεφέρης ,«Σαλαμίνα της Κύπρος»

Ίσως την απάντηση στο ρητορικό ερώτημα του Σεφέρη να τη δίνουν οι στίχοι που ακολουθούν, οι οποίοι μέσα από την απλότητα και την παραστατικότητα τους παρουσιάζουν ανάγλυφη την εικόνα της πολιτικής πραγματικότητας και εκφράζουν χωρίς περιστροφές την ελπίδα ότι ο ήλιος διατηρεί στη ζωή μόνο ό,τι αξίζει να ζει.

Προσπαθήστε, συνάνθρωποι,
να τους καταλάβετε τους χιονάνθρωπους
Μας μισούνε, γιατί ξέρουνε
πως σαν έβγει ο ήλιος
ό,τι είναι φτιαγμένο με χιόνι
θα λιώσει.

Φ. Αγγουλές, «Οι χιονάνθρωποι» 2001.

Ας προσπαθήσουμε ως αυστηροί και αντικειμενικοί κριτές της ιστορίας, να γίνουμε αυτοί που θα χύσουν άπλετο φως στα ιστορικά δρώμενα, και ίσως τότε να λιώσουν οι χιονάνθρωποι, που ορίζουν τη μοίρα των ανθρώπων, καθώς και το χιόνι που χωρίζει τους λαούς σε καλούς και κακούς, σε φίλους και εχθρούς. Ας ελπίσουμε ότι οι μελανές σελίδες της ιστορίας δεν θα επαναληφθούν, γιατί εκτός από το κόστος σε ανθρώπινες ζωές, που είναι και το πιο οδυνηρό, χάνονται και τα ανθρώπινα επιτεύγματα, τα μνημεία, οι βουβοί μάρτυρες του μεγαλείου του ανθρώπινου πνεύματος, που αποδεικνύουν ότι, όταν οι άνθρωποι συμφιλιώνονται και ζουν ειρηνικά, το πνεύμα μεγαλουργεί.

Ως Νεοέλληνες ας ακούσουμε προσεκτικά την προτροπή του Καζαντζάκη σχετικά με την ευθύνη απέναντι στους εαυτούς μας, στις μελλοντικές γενιές, στα μνημεία και την Ιστορία. Η ευθύνη μας συνίσταται στο να επιλέξουμε τη φωνή που εναρμονίζεται προς την αγωνία μας και τις φωνές των προγόνων μας. Ο ίδιος χαρακτηριστικά λέει: «Ελλάδα είναι η συνομιλία με τους νεκρούς της... Να ακολουθάς την κίνηση των προγόνων κι ας ξέρεις πως δεν έχει καμιά φανερή πραχτική αξία, να συνεχίζεις μια γιορτή, ένα θρήνο, ένα χορό, κρατώντας έτσι αδιάσπαστα το νήμα του καιρού. Αυτό δίνει συνοχή και ευγένεια στις ρίζες, στη ράτσα»²⁹⁷.

Ας αναζητήσουμε την ταυτότητά μας ανάμεσα Ανατολής και Δύσης, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Καζαντζάκης και ας ισορροπήσουμε στο μέσον, αντιλαμβανόμενοι πόσο προνομιούχο και παράλληλα επικίνδυνο είναι το γεωγραφικό και ψυχικό τούτο σημείο του κόσμου. Ας συμφιλώσουμε μέσα μας τους τρομερούς δαίμονες και τότε θα μπορέσουμε να αποδεχθούμε, να αγαπήσουμε και να αναδείξουμε τα μνημεία απ' όπου κι αν προέρχονται, Ανατολή ή Δύση, αφού θα αποτελούν μέρος της δικής μας παράδοσης. Μέσα στον Έλληνα πραγματώνεται δυνάμει ένα εκπληκτικό θαύμα, η ώσμωση δύο πολιτισμών, της Ανατολής και της Δύσης.²⁹⁸ Αυτό το 'χάρισμα' μάς καθιστά ως Έλληνες περισσότερο υπεύθυνους και υπόλογους απέναντι στους εαυτούς μας και στην Ιστορία, γιατί η ίδια η φύση μας μάς επιβάλλει να είμαστε όχι μόνο δεκτικοί στην διαφορετικότητα, αλλά ένθερμοι υπέρμαχοι αυτής.

Για τον Καζαντζάκη η πορεία είναι προδιαγεγραμμένη και το δίλημμα στην ουσία ανύπαρκτο. Υπάρχει μόνο το χρέος του Έλληνα προς την πατρίδα και τις μελλοντικές γενιές. Όποιος γεννηθεί στην Ελλάδα, θέλει δε θέλει αναλαμβάνει μεγάλη ευθύνη²⁹⁹: «Είμαστε υποχρεωμένοι να φτάσουμε στο λαμπικάρισμα της Ανατολής σε Δύση, να πετύχουμε δηλαδή μια δυσκολότατη σύνθεση ή να χαροπαλεύουμε δούλοι»³⁰⁰. Ο νεοελληνικός πολιτισμός θα υπάρξει μόνον εφόσον, μορφοποιώντας το χάος, καταστεί η

---

²⁹⁷ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας - ο Μοριάς*, 1965: 278.

²⁹⁸ «...Κοιτάζω τους εμπόρους, τους χωριάτες, τους νοικοκυραίους και τις γυναίκες τους, τα φερσίματά τους, πώς δρουν κι αντιδρούν, και μάχουμαι να ξεχωρίσω τα δυο μεγάλα ρέματα που αποτελούν τη διγενή ψυχή του Νεοέλληνα. Και να βρω με λαχτάρα, αν κατορθώσαν πουθενά να φτάσουν στη σύνθεση...», «...βλέπουμε τα δυο ρέματα, το ντόπιο ελληνικό και το ανατολίτικο, πότε να τρέχουν παράλληλα, χωρίς να σμίγουν, πότε να σμίγουν και να παλεύουν λυσσασμένα, και σπάνια ακόμα να έχουν φτάσει σε οργανική ένωση...»: βλ. Σπηλιοπούλου, 2011: 209.

²⁹⁹ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 191.

³⁰⁰ Σπηλιοπούλου 2011: 212.

μήτρα μέσω της οποίας θα εκφράσουν την «εαυτότητά» τους οι άλλοι. Όλοι είναι δυνάμει Έλληνες, αν ελληνοποιηθεί εκ νέου ο ελληνισμός³⁰¹. Ας έχουμε πάντοτε στο μυαλό μας ότι δεν είμαστε πια σκλάβοι, αλλά δε γινήκαμε ακόμα λεύτεροι³⁰². Η απόφαση είναι δική μας.

---

³⁰¹ Καραλής 1994: 172.

³⁰² Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας ο Μοριάς*, 1965: 220-222.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αγγουλές, Φ., 2001: *Ποιήματα Φώτης Αγγουλές, μια παρουσίαση από τον Γεώργιο Μπλάνα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα.
- Αγγουλές, Φ., 2011: *Ποιήματα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα.
- Αικατερίνης Γ., 1984: *Χαμένες Πατρίδες. Το χωριό μας η Αγία Παρασκευή του Τσεσμέ (το Κιόστε) 1760–1922*, Σκιάθος.
- Ακαδημία Αθηνών, 2006: *Η πολιτιστική κληρονομιά ως παράγων ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας*, Αθήνα.
- Άμαντος Κ., 1919: *Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας κατά τον Μεσαίωνα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Αναγνωστοπούλου Μ. (επιμ.), Καραγιώργης Β. κ.ά., 1998: *Κύπρος – Η λεηλασία ενός πολιτισμού*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα.
- Αναστασόπουλος Δ., 2011: «Λεηλατώντας την Ιστορία», άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* (13.2.2011), 28.
- Ανδριώτης, Κ., 2008: *Αειφορία και εναλλακτικός τουρισμός*, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα.
- Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρ., 2004: *Μνήμης Τεκμήρια*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρ., 2009: *Σώμα και Μνήμη*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Αντωνιάδου Μαρία, 2010: «Τι σημαίνει η πυρπόληση της Συναγωγής των Χανίων», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (24.1.2010): Α18.
- Αρβανιτάκης Κ., 1985: *Μνημεία της Ελληνικής Ανατολής. Η εκκλησία της Παναγίας των Εισοδίων στα Αλάτσατα της Μικράς Ασίας 1983*, Ηράκλειο (δακτυλογρ. κείμενο).
- Βακαλόπουλος Α., 1961: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος Α., 2005: *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204–1985*, Θεσσαλονίκη.
- Βενιζέλος Ευ., 2001: *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Βερέμης Θ., 1976: «Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 168-171.

- Βερνίκος Ν. - Δασκαλοπούλου Σ. - Μπαντιμαρούδης Φ. - Μπουμπάρης Ν. - Παπαγεωργίου Δ. (επιμ.), 2005: *Πολιτιστικές βιομηχανίες. Διαδικασίες, υπηρεσίες, αγαθά*, Αθήνα.
- Βλάμος Κ., 1937: «Τα Αλάτσατα, οι ναοί των και οι κάτοικοί των», άρθρο στην εφημερίδα *Αλάτσατα*, φ. 4: 13.
- Βλάμος Κ., 1946: *Τα Αλάτσατα της Ιωνικής ή Ερυθραίας Χερσονήσου 1640–1914*, Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη.
- Βουδούρη Δ. – Στρατή Α., 1999: *Η Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε Διεθνές και Ευρωπαϊκό επίπεδο*, Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Βουτυρά-Γουλιάκη Α., 1989: *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Γκαρμάτης Κ. – Μαστροσταμάτη Μ., 2007: *Μετά τα Αλάτσατα (Οι Αλατσατιανοί ανά τον κόσμο)*, Σύλλογος Αλατσατιανών, Αθήνα.
- Γραμματικάκη-Αλεξίου Α. - Στρατή Α. - Μουαμελετζή Ε. - Αναγνωστοπούλου Δ., 2001: *Νόμιμη και Παράνομη Διακίνηση Πολιτιστικών Αγαθών υπό το πρίσμα του διεθνούς, κοινοτικού και ελληνικού δικαίου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.
- Γρηγοριάδης Α., Δεκέμβριος 1936: «Αναμνήσεις από το πανηγύρι της Παναγίας», άρθρο στην εφημερίδα *Αλάτσατα*, φ. 12: 1.
- Γρηγοριάδης Α., Δεκέμβριος 1936: «Πώς είδα τα Αλάτσατα το 1929», άρθρο στην εφημερίδα *Αλάτσατα*, φ. 13: 1.
- Γριτσόπουλος Τ., 1967: *Τα Ορλωφικά. Η Εν Πελοποννήσω επανάσταση του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα.
- Douglas D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφ Α. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα.
- Διαμαντίδης Δ., 1984: *Μικρασία Πατρίδα μου*, Πειραιάς.
- Ελύτης Οδ., 1994: *Έξι και μία τύψεις για τον ουρανό, Η΄, Ίκαρος*, Αθήνα.
- Ελύτης Οδ., 1999: *Το Μονόγραμμα*, 10^η, Ίκαρος, Αθήνα.
- Ζαχαρού-Λουτράρη Α., 2004: «Το Κάστρο της Χίου. Ιστορία και Περιήγηση», *Χιόνη*, 145 (2004).
- Ζερβούδης Γ., 2008: *Χίος. Από τις χώρες και την πόλη, στη χώρα και τα χωριά*, Αιγέας, Χίος.

- Ζολώτας Γ., 1910-1923: *Ιστορία της Χίου*, τόμ. Α'-Δ', Αθήνα.
- Ιατρίδης Κ., 1905-6: «Μονογραφία των Βουρλών», *Ξενοφάνης* 3 (1905-1906), 492-524, 539-550.
- Ιντζές Μ., 2006: *Ανατολικά της Χίου Δυτικά της Σμύρνης: Θρησκευτική και κοινωνική ζωή της Χερσονήσου της Ερυθραίας 19^{ος} αι.-αρχές 20^{ου} (Τσεσμές, Αλάτσατα, Καράμπουρνου, Ρέισ-δερέ, Βουρλά, Σιβρισάρι)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Hikmet N., 1996: *Ποιήματα*, Κέδρος, Αθήνα.
- Καβάφης Κ. Π., 1963: *Ποιήματα, Ιωνικόν, (1896-1918)*, Ίκαρος, Αθήνα.
- Καζαντζάκης Ν., 1965: *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Μοριάς*, έκδοση Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα.
- Καλούμενος Δ., 1966: *Η Σταύρωση του Χριστιανισμού. Η ιστορική αλήθεια των γεγονότων της 6-7 Σεπτεμβρίου 1955 εις την Κωνσταντινούπολιν*, Δημητρίου Καλουμένου, Αθήνα.
- Καραλής Β., 1994: *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το παλίμψηστο της Ιστορίας*, Κανάκης, Αθήνα.
- Kedourie E., 2002: *Μειονότητες Θρησκεία και Πολιτική (δύο δοκίμια)*, Κατάρτι, Αθήνα.
- Κίζης Ι. - Παντόπουλος Γ. - Βαμβακερίδου Λ., 1988: *Ανάπλαση και αξιοποίηση του Κάστρου Δήμου Χίου*, Αθήνα.
- Κλάσης Εμ., 2006: *Ορθόδοξες Εκκλησίες σε έναν πλουραλιστικό κόσμο (ένας οικουμενικός διάλογος)*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Κλεάνθης Φ. Ν., 1987: *Αλάτσατα η Χαμένη Πατρίδα μου*, Αθήνα.
- Κόνσολα Ντ., 1995: *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*, Παπαζήση, Αθήνα.
- Κοντάρης Θ., 2010: «Η Αλατσατιανή Παναγιά ιστορικό μνημείο της Τουρκίας», άρθρο στην εφημερίδα *Η Νέα Ερυθραία* (21.11.2010), 4.
- Κοντογιάννης Π., 2006: *Η ελληνικότητα των νομών Προύσης και Σμύρνης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Κοντογιαννίδης Τ., 2011: «Επικίνδυνα αποστολή στην Τραπεζούντα», άρθρο στην εφημερίδα *Δημοκρατία* (12-13.8.2011), 14.
- Κόντος Γερ., 2011: «Σύναξη των πιστών στη Μονή της Ρωμοσύνης», άρθρο στην εφημερίδα *Δημοκρατία* (12-13.8.2011), 15.

- Κορομηλά Μ. – Κοντάρης Θ., 1997: *Ερυθραία, ένα ευλογημένος μικρόκοσμος στην καρδιά της Ιωνίας*, Πολιτιστική εταιρεία «Πανόραμα», Αθήνα.
- Κουρή, Μ., 2010: «Πολιτισμός, τουρισμός και η πρόκληση της αειφορίας», στο: Μητούλα, Ρ. (επιμ.), *Πρακτικά του 16^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου «Η περιφερειακή διάσταση της νέας στρατηγικής ΕΥΡΩΠΗ 2020»*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, 324-333.
- Κουρκουτίδου–Νικολαΐδου Ε., 1997: *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Καπόν, Αθήνα.
- Κουτσοδόνη Ευ., 2001: *Αλάτσατα Μικράς Ασίας*, Πελασγός, Αθήνα.
- Κυριαζόπουλος Κυρ., 1993: *Προστασία Πολιτιστικών Αγαθών και Θρησκευτική Ελευθερία*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Κωτσάκης Θ., 2009: «Σχέσεις Ελλήνων Ορθοδόξων και Λατίνων στις Κυκλάδες κατά την εποχή του δουκάτου του Αιγαίου (13^{ος}-16^{ος} αι.)», στο: Ν. Μοσχονάς – Λ. Στυλιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος–Αθήνα 2007)*, Αθήνα, 309-319.
- Λάββας Γ.Π., 2010: *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Λαμπρινουδάκης Β.Κ., 2008: *Δέκα μαθήματα Αρχαιολογίας, Οδοιπορικό από την αρχαία Ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*, Λιβάνης, Αθήνα.
- Μαθιουδάκη–Δραγασάκη Μ., 2001: *Μνήμες Μικράς Ασίας, το Ρέιζντερέ*, Ιεράπετρα Κρήτης.
- Μαλτέζου Χ., 1980: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Θ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 244-278.
- Μαλτέζου Χ., 2000: «Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000), 9-16.
- Μανιάτης Αν., 2008: *Εισαγωγή στο πολιτιστικό δίκαιο*, Σάκκουλας. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Μαντόγλου Α., 2010: *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα.
- Μαυρόπουλος Χρ., 1914: «Δύο Τούρκικαι επιγραφαί εν Χίω», *Χιακά Χρονικά* Β' (1914), 127-129.
- Μαυρόπουλος Χρ., 1956: «Τουρκικά έγγραφα και επιγραφαί», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη* 5 (1956), 128-131.

- Μηλιώρης Ν., 1939: «Βουρλά και Βουρλιώτες», *Μικρασιατικά Χρονικά Β΄* (1939), 421-447.
- Μηλιώρης, Ν., 1955: *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας Α: Ιστορικά*, Αθήνα.
- Μηλιώρης Ν., 1955: «Ιστορικά και Λαογραφικά των Βουρλών», *Μικρασιατικά Χρονικά Στ΄* (1955), 222-267.
- Μηλιώρης Ν., 1957: *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας, Α΄*, τυπ. Σοφικήτη Σ., Αθήνα.
- Μηλιώρης Ν., 1965: *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας, Β΄*, Αθήνα.
- Μηλιώρης Ν., 1970: «Τα ελληνικά χωριά της περιοχής των Βουρλών», *Μικρασιατικά Χρονικά ΙΔ΄* (1970), 177-225.
- Μητροπούλου Ειρ., 2010: «Χριστός εναντίον Μωάμεθ στην Κόρδοβα», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (31.10.2010), Α33.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ., 1994: *Η πόλη της Χίου: Κοινωνία, πολεοδομία αρχιτεκτονική*, Χίος.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ., 2001: *Το κάστρο της Χίου*, Χίος.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ., 2004: *Η πόλη της Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής*, Αθήνα.
- Μπαλλιάν Α. - Παντελεάκης Ν. - Πετροπούλου Ι., 1991: *Καππαδοκία, Περιήγηση στη Χριστιανική Ανατολή*, Αδάμ/Πέργαμος, Πρόλογος Ελένη Αρβελέρ Γλύκατζη, Adam Editions, Αθήνα.
- Μπαλτάς Α., 2010: *Τα Καράμπουργνα της Μικρασιατικής Ερυθραίας*, Μπαλτά, Γλύφα Ηλείας.
- Μπαμπινιώτης Γ., 1998: *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης Γ., 2010: *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Ιστορία των Λέξεων*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 1974: *Χίος (Οδηγοί της Ελλάδος)*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 1982: *Χίος, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Α΄*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Μπρούσκαρη Ε. (επιμ.), Ανδριανάκης Μ. – κ.ά., 2008: *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.

- National Geographic*, Αύγουστος 2011: «Ο Ποντιακός Ελληνισμός: Σφαγές, λεηλασίες καταστροφές», αρχείο Ν. Σ. Μάργαρη.
- Dechamps G., 1990: *Στους δρόμους της Μικράς Ασίας*, μτφρ. Σήφης Κασεσιάν, Τροχαλία, Αθήνα.
- Ντιλέκ Γκιουβέν, 2010: «55 χρόνια μετά», άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή* (19.9.2010), 34.
- Οικονομίδης Κ., 1998: «Το Διεθνές Δίκαιο και η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου», στο: *Κύπρος - Η λεηλασία ενός πολιτισμού*, Επιτροπή για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου, Ιτανός, Αθήνα, 129-141.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919: *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού, 1914-1918*, εκ του Πατριαρχικού τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη.
- Πάντος Π., 2001: *Κωδικοποίηση της Νομοθεσίας για την Πολιτισμική Κληρονομιά κατά θέματα. Ελληνική Νομοθεσία*, τόμ. Α', Έκδοση Διευθύνσεως Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.
- Παραρά-Ευτυχίδου Ν., 1993: *Τα Βουρλά μας πριν καούν*, τόμ. Β', Τ. Πιτσιλού, Αθήνα.
- Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, 1979: *Αχαϊκά*, Βιβλίο Ζ', Νικ. Παπαχατζής (εισαγωγή, επιμ.), Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα.
- Πυλιώτης Θ., 2011: «Οθωμανικά μνημεία της Χίου», άρθρο στην εφημερίδα *Ο συνήγορος του Βόρειου Αιγαίου*, (12.6.2011), 8.
- Σαββίδης Π., 2011: «Τέμενος η στοά Καλατράβα στο ΟΑΚΑ», άρθρο στην εφημερίδα *το Πρώτο Θέμα* (21.8.2011).
- Σαρίογλου Ειρ, 2010: «Η Ελεύθερη Φωνή των Σεπτεμβριανών», άρθρο στην εφημερίδα *Καθημερινή* (19.9.2010), 36.
- Σάρρου Αιμ., 1916: *Το κάστρο της Χίου*, Αθήνα.
- Σεφέρης Γ., 1972: «Ποιήματα», *Σαλαμίνα της Κύπρου*, Ίκαρος, Αθήνα.
- Σεφέρης Γ., 1973: *Μέρες του 1945-51*, Ίκαρος, Αθήνα.
- Σκιαδάς Ελ., 2011: «Στο Βέρμιο φώλιασαν τα όνειρα χιλιάδων Ποντίων», άρθρο στην εφημερίδα *Δημοκρατία* (12-13.8.2011), 15.
- Σκουρής Π. - Τροβά Ε., 2003: *Προστασία Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Σολομωνίδης Σ., 1938: *Η Σμόρνη δια των αιώνων*, Ένωσις Σμυρναίων, Αθήνα.

- Σολομωνίδης Σ., 1960: *Η εκκλησία της Σμύρνης*, Αθήνα.
- Σπηλιοπούλου Ι., 2011: «Ο Καζαντζάκης, η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο και το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας του Νεοέλληνα μέσα από το έργο του *Ταξιδεύοντας – Ο Μοριάς*», στο: Δ.Γ. Μαγριπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Επιστημονική σειρά: Θεός-Άνθρωπος-Κοινωνία-4, Σταμούλης Αντ., Θεσσαλονίκη, 173-225.
- Στέγη Κειμηλίων του Ελληνισμού του Πόντου (1461 – 2011) Πεντακόσια Πενήντα Χρόνια από την Άλωση της Τραπεζούντας, Επετειακό Λεύκωμα*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2011.
- Σωτηρίου Γ., 2006: *Χριστιανικά μνημεία της Μικράς Ασίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Σωτηρίου Δ., 1983: *Ματωμένα Χώματα*, Κέδρος, Αθήνα.
- Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά*, 2007: *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά. «Μεταφρασθέντα υπό Δ.Ε.Δ.[ανιήλογλου]»*, επιμέλεια και απόδοση στη νεοελληνική Ν. Μίτσης, Άλφαπ, Χίος.
- Testevuide Ad., 2003: «Το νησί της Χίου», στο: *Le tour du monde 1877*, μτφ. Μ. Ευ. Πλατή, Ν. Πλατής, Ιππόκαμπος, Χίος.
- Τροβά Ε. (επιμ.), 2004: *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Τροβάς Δ.Α., 1976: *Εκεί που δε χτυπούνε πια οι καμπάνες, Τσεσμές (Κρήνη)* τυπ. Ματαφιά Θ, Αθήνα.
- Φιλοπούλου-Δεσσύλα, Κ., 1983: «Ένας Ισπανός ταξιδιώτης στη Χίο τον 16^ο αιώνα», *Χιακά Χρονικά* 15 (1983), 30-49.
- Φραγκομίχαλος Κ., 1997: «Οι σφαγές της Χίου του 1822», *Φιλολογική Χίος* 6 (1997), 5-59.
- Φραγκομίχαλος Κ., 2002: «Γενοκτονία», άρθρο στο ένθετο περιοδικό *Ιστορία* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* (25.4.2002), 9-14.
- Φωτιάδης Κ., 2011: «Η Παναγία Σουμελά χθες, σήμερα, αύριο», άρθρο στην εφημερίδα *Δημοκρατία* (12-13.8.2011), 18.
- Χατζηαντωνίου Κ., 1999: *Μικρά Ασία, Νεώτερη Ιστορία (1453-1919)*, Πελασγός, Αθήνα.

Χατζημπέης Στ., 1961: «Η Κρήνη και η περιοχή της, Α'», *Μικρασιατικά Χρονικά* Θ' (1961), 227-245.

Χατζημπέης Στ., 1965: «Η Κρήνη και η περιοχή της, Β'», *Μικρασιατικά Χρονικά* ΙΒ' (1965), 207-230.

Χίος 1988: *Ιστορία και Τέχνη*, Νομαρχία Χίου, Σύλλογος Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου, Χίος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Akurgal E., 2002: *Ancient Civilisations and Ruins in Turkey*, Kegan, Paul.

Billig M., 1996: «Nationalism as an international ideology: Imaging the nation, others and the world of nations», in: *Changing European identities: Social psychological analyses and social change*. Oxford, 181-194.

Boyland P., 1993: *Review of the Convention for the Protection of cultural property in the event of armed conflict: The Hague Convention of 1954*, Paris.

Briassoulis, H. - Straaten, J.v.d. (eds.), 2000: *Tourism and the environment. Regional, economic, cultural and policy issues*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Buhalis, D., 2001: «Tourism in Greece: strategic analysis and challenges», *Current Issues in Tourism* 4 – 5 (2001), 440-480.

Candau J., 1996: *Anthropologie de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris.

Clémence A., 2002: *La mémoire collective, identités et représentations sociales*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.

Konsola D. (ed.), 1993. *6th Workshop of the Joint Program on Regional Science Studies in Southern Europe*, Nafplion, Greece: Regional Development Institute.

Council of Europe, 2007: *Resolution CM/Res (2007) 12 on the cultural routes of the Council of Europe*, Council of Europe.

Dechamps G., 1907: *Sur les routes d'Asie, 3e edition*, Librairie Armand Colin, Paris.

Eco U., 1999: «Préalable, In Académie Universelle des Cultures», in: *Pourquoi se souvenir?*, Colloque, Grasset, Paris, 237-240.

Kushner D., 1977: *The rise of Turkish Nationalism (1876-1908)*, London.

Lapierre N., 1995: *Changer de nom*, Paris.

- Minow M., 1999: *Between Vengeance and Forgiveness*, Boston, Beacon.
- Misztal A. B., 2003: *Theories of social remembering*, Open University Press, Uk: McGraw–Hill Education.
- Moulin M. - Boniface P., 2001: «Routeing heritage for tourism: making heritage and cultural tourism networks for socio-economic development». *International Journal of Heritage Studies* 7 – 3 (2001), 237-348.
- Nahlik St., 1967: «La protection internationale des biens culturels en cas de conflit armé», in: *Recueil des cours de l' Academie de Droit international de la Haye*, 120, 61-163.
- Pockocke R., 1772: *Voyages*, 5, *Société Typographique*, Paris.
- Ricoeur P., 1998: «La marque du passé», *Revue de Methaphisique et de Morale* 1 (1998), 7-31.
- Smith A., 1962: *The Architecture of Chios, subsidiary building, implements and crafts*, Edited by Ph. Argenti, London.
- Toynbee A., 1954: *A Study of History*, τόμ. 8, London.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

- Κοντάρης, 2011: www.sepik.net/nea/?tag=alatsata
- <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GUIIpyOnOJYJ:perseus.uchicago.edu>
- <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ILqwYfSgQL4J:el.wikipedia.org/wiki/>
- http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.htm
- <http://whc.unesco.org/en/conventiontext>
- http://www.cyprusculturaldestruction.com/different_languages/25/072011
- www.news.pathfinder.gr/world/news/310148.html (2.05.2006)
- webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LabBOvXlAqsJ:www.mospat.ru/gr/2011/05/16
- www.104fm.gr/all-news/73-articles/135.html
- www.news.pathfinder.gr/world/news/310148.html (2.05.2006)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: Χάρτης της Χίου.
- Εικ. 2: Μετζητιέ τζαμί (Χίος).
- Εικ. 3: Βρύση πλατείας Βουνακίου (Χίος).
- Εικ. 4: Μετζητιέ τζαμί ως Βυζαντινό Μουσείο.
- Εικ. 5: Φυλακείο.
- Εικ. 6: Μετζητιέ τζαμί (Χίος).
- Εικ. 7: Μετζητιέ τζαμί (εσωτερικά).
- Εικ. 8: Η κρήνη του Μετζητιέ τζαμιού.
- Εικ. 9: Η κρήνη του Μετζητιέ τζαμιού.
- Εικ. 10: Χρηματοδοτικό πρόγραμμα τεμένους Μετζητιέ.
- Εικ. 11: Επισκευαστικές εργασίες στο εσωτερικό του τεμένους Μετζητιέ.
- Εικ. 12: Εσκή τζαμί (Χίος).
- Εικ. 13: Εσκή τζαμί (Χίος).
- Εικ. 14: Μπαϊρακλή τζαμί (Χίος).
- Εικ. 15: Μπαϊρακλή τζαμί (Χίος).
- Εικ. 16: Κεντρική είσοδος τεμένους.
- Εικ. 17: Εσωτερικό τεμένους.
- Εικ. 18: Μπαϊρακλή τζαμί (μιχράμπ).
- Εικ. 19: Οσμανλί τζαμί (Χίος).
- Εικ. 20: Είσοδος τεμένους.
- Εικ. 21: Εσωτερικό Οσμανλί τζαμιού.
- Εικ. 22: Οθωμανικό νεκροταφείο Χίου.
- Εικ. 23: Χάρτης Ερυθραίας.
- Εικ. 24: Άγιος Χαράλαμπος (Τσεσμές).
- Εικ. 25: Εργασίες στο εσωτερικό του ναού.
- Εικ. 26: Εργασίες αποκατάστασης στον ναό.
- Εικ. 27: Εργασίες αποκατάστασης.
- Εικ. 28: Χρηματοδοτικό πρόγραμμα αποκατάστασης μνημείων του Τσεσμέ.

- Εικ. 29: Βοτσαλωτό στο προαύλιο του ναού της Ζωοδόχου Πηγής.
- Εικ. 30: Άγιος Κωνσταντίνος (Αγία Παρασκευή).
- Εικ. 31: Οστεοφυλάκιο νεκροταφείου Κ. Παναγιάς.
- Εικ. 32: Εσωτερικό οστεοφυλακίου.
- Εικ. 33: Υπέρθυρο οστεοφυλακίου.
- Εικ. 34: Λεπτομέρεια υπέρθυρου.
- Εικ. 35: Λεπτομέρεια υπέρθυρου.
- Εικ. 36: Εισόδια Θεοτόκου (Αλάτσατα).
- Εικ. 37: Εισόδια Θεοτόκου.
- Εικ. 38: Εισόδια Θεοτόκου (Αλάτσατα).
- Εικ. 39: Συντήρηση βοτσαλωτού στον προαύλιο χώρο του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου.
- Εικ. 40: Εσωτερικό ναού Εισοδίων Θεοτόκου.
- Εικ. 41: Εσωτερικό ναού.
- Εικ. 42: Εσωτερικό Εισοδίων Θεοτόκου.
- Εικ. 43: Τέμπλο Εισοδίων Θεοτόκου.
- Εικ. 44: Βεβήλωση νεκροταφείου Σισλή.
- Εικ. 45: Βανδαλισμοί λατρευτικών μνημείων.
- Εικ. 46: Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας εν μέσω ερειπίων μετά τα Σεπτεμβριανά.
- Εικ. 47: Μετατροπή ορθόδοξου ναού σε αποθήκη.
- Εικ. 48: Καταγραφή λεηλασιών στην Κύπρο.
- Εικ. 49: Ναός Κωνσταντίνου και Ελένης (Καππαδοκία).
- Εικ. 50: Εσωτερικό ναού.
- Εικ. 51: Ναός Αγ. Θεοδώρων Μαλακοπής (Καππαδοκία).
- Εικ. 52: Είσοδος Αγ. Θεοδώρων.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: www.kalamoti.net.gr.
- Εικ. 2: Φωτογραφικό αρχείο Ζαχαρού-Λουτράρη.
- Εικ. 3: Φωτογραφικό αρχείο Ζαχαρού-Λουτράρη.
- Εικ. 4: ΥΠΠΟ, φωτογραφικό αρχείο 3^{ης} ΕΒΑ.
- Εικ. 5: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 6: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 7: ΥΠΠΟ, φωτογραφικό αρχείο 3^{ης} ΕΒΑ.
- Εικ. 8: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 9: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 10: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 11: ΥΠΠΟ, φωτογραφικό αρχείο 3^{ης} ΕΒΑ.
- Εικ. 12: Φωτογραφικό αρχείο Ζαχαρού-Λουτράρη.
- Εικ. 13: Φωτογραφικό αρχείο Ζαχαρού-Λουτράρη.
- Εικ. 14: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 15: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 16: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 17: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 18: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 19: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 20: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 21: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 22: Φωτογραφικό αρχείο Ζαχαρού-Λουτράρη.
- Εικ. 23: Φωτογραφικό αρχείο Λιόντος.
- Εικ. 24: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 25: Φωτογραφικό αρχείο Δαμίγου.
- Εικ. 26: Φωτογραφικό αρχείο Δαμίγου.
- Εικ. 27: Φωτογραφικό αρχείο Δαμίγου.
- Εικ. 28: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
- Εικ. 29: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.

- Εικ. 30: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 31: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 32: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 33: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 34: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 35: Φωτογραφικό αρχείο Κοντάρας.
Εικ. 36: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 37: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 38: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 39: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 40: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 41: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 42: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 43: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 44: Καλούμενος 1966.
Εικ. 45: Καλούμενος 1966.
Εικ. 46: Καλούμενος 1966.
Εικ. 47: Αναγνωστοπούλου Μ. (επιμ.), 1998.
Εικ. 48: Αναγνωστοπούλου Μ. (επιμ.), 1998.
Εικ. 49: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 50: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 51: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.
Εικ. 52: Φωτογραφικό αρχείο Καραβόλου.

ΕΙΚΟΝΕΣ

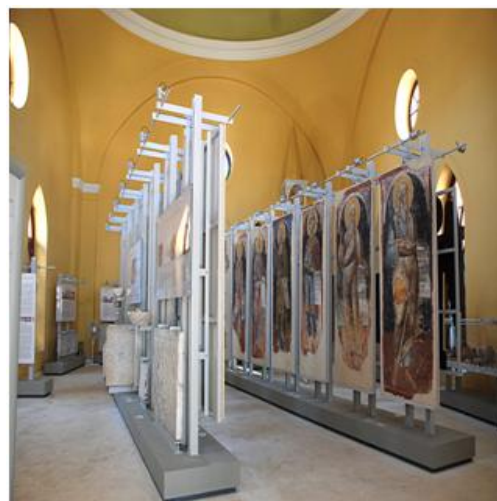
Εικ. 1: Χάρτης της Χίου

Εικ. 2: Μετζητιέ τζαμί (Χίος)

Εικ. 3: Βρύση πλατείας Βουνακίου (Χίος)

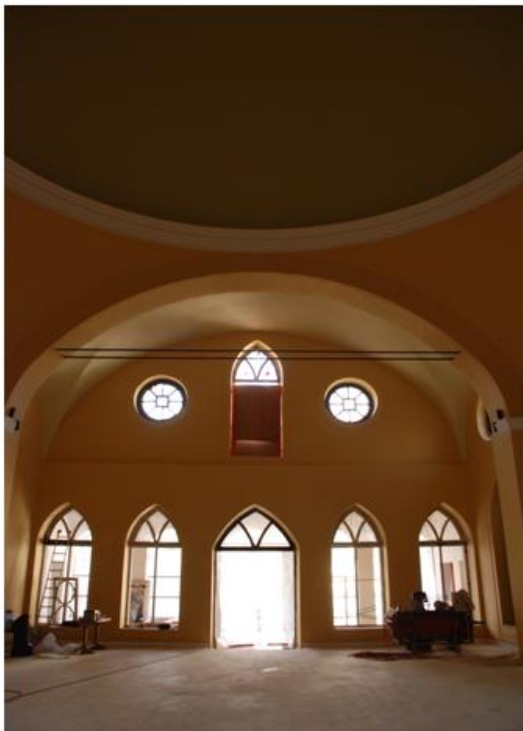
Εικ. 4: Το Μετζητιέ τζαμί ως Βυζαντινό Μουσείο

Εικ. 5: Φυλακείο

Εικ. 6: Μετζητιέ τζαμί (Χίος)

Εικ. 7: Μετζητιέ τζαμί (εσωτερικά)

Εικ. 8: Η κρήνη του Μετζητιέ τζαμιού

Εικ. 9: Η κρήνη του Μετζητιέ τζαμιού

Εικ. 10: Χρηματοδοτικό πρόγραμμα τεμένους Μετζητιέ

Εικ. 11: Επισκευαστικές εργασίες στο εσωτερικό του τεμένους Μετζητιέ

Εικ. 12: Εσκή τζαμί (Χίος)

Εικ. 13: Εσκή τζαμί (Χίος)

Εικ. 14: Μπαϊρακλή τζαμί (Χίος)

Εικ. 15: Μπαϊρακλή τζαμί (Χίος)

Εικ. 16: Κεντρική είσοδος του τεμένους

Εικ. 17: Εσωτερικό του τεμένους

Εικ. 18: Μπαϊρακλή τζαμί (μιχράμπ)

Εικ. 19: Οσμανλί τζαμί (Χίος)

Εικ. 20: Είσοδος του τεμένους

Εικ. 21: Εσωτερικό Οσμανλί τζαμιού

Εικ. 22: Οθωμανικό νεκροταφείο Χίου

Εικ. 23: Χάρτης Ερυθραίας

Εικ. 24: Άγιος Χαράλαμπος (Τσεσμές)

Εικ. 25: Εργασίες στο εσωτερικό του ναού

Εικ. 26: Εργασίες αποκατάστασης στον ναό

Εικ. 27: Εργασίες αποκατάστασης

Εικ. 28: Χρηματοδοτικό πρόγραμμα αποκατάστασης μνημείων του Τσεσμέ

Εικ. 29: Βοτσαλωτό στο προαύλιο του ναού της Ζωοδόχου Πηγής

Εικ. 30: Άγιος Κωνσταντίνος (Αγία Παρασκευή)

Εικ. 31: Οστεοφυλάκιο νεκροταφείου
Κ. Παναγιάς

Εικ. 32: Εσωτερικό οστεοφυλακίου

Εικ. 33: Υπέρθυρο οστεοφυλακίου

Εικ. 34: Λεπτομέρεια υπέρθυρου

Εικ. 35: Λεπτομέρεια υπέρθυρου

Εικ. 36: Εισόδια Θεοτόκου (Αλάτσατα)

Εικ. 37: Εισόδια Θεοτόκου

Εικ. 38: Εισόδια Θεοτόκου (Αλάτσατα)

Εικ. 39: Συντήρηση βοτσαλωτού στον προαύλιο χώρο του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου

Εικ. 40: Εσωτερικό ναού Εισοδίων Θεοτόκου

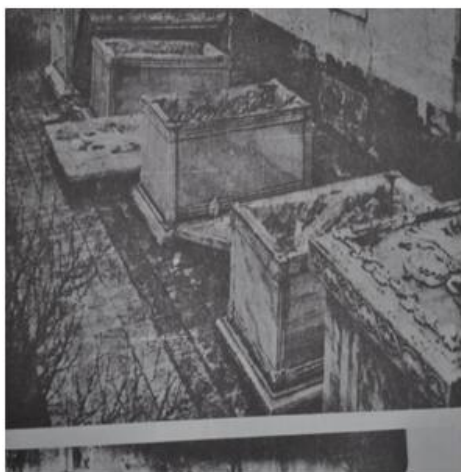
Εικ. 41: Εσωτερικό ναού

Εικ. 42: Εσωτερικό Εισοδίων Θεοτόκου

Εικ. 43: Τέμπλο Εισοδίων Θεοτόκου

Εικ. 44: Βεβήλωση νεκροταφείου
Σισλή

Εικ. 45: Βανδαλισμοί λατρευτικών μνημείων

Εικ. 46: Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας εν μέσω ερειπίων, μετά τα Σεπτεμβριανά

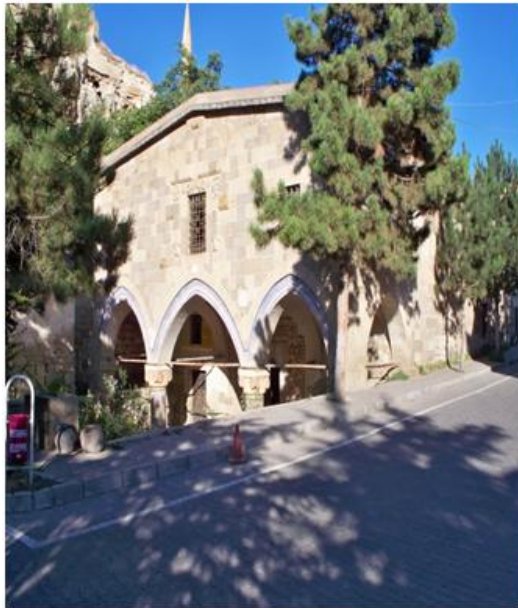

Εικ. 47: Μετατροπή ορθόδοξου ναού σε αποθήκη

Εικ. 48: Καταγραφή λεηλασιών στην Κύπρο

Εικ. 49: Ναός Κωνσταντίνου και Ελένης
(Καππαδοκία)

Εικ. 50: Εσωτερικού ναού

Εικ. 51: Ναός Αγ. Θεοδώρων
Μαλακοπής (Καππαδοκία)

Εικ. 52: Είσοδος Αγ. Θεοδώρων